13737

Henri Wald

IDEEA VINE VORBIND

II 213.737

RTEA ROMÂNEASCĂ

Scanned with CamScanner

Henri Wald

IDEEA VINE VORBIND

B.C.U.- IASI 591509

CARTEA ROMÂNEASCĂ
1983

Scanned with CamScanner

„Limba este realitatea
nemijlocită a gîndirii."

Karl Marx

„Ar avea atunci dreptate
învățații ce susțin că
limba și legile ei dezvoltă
cugetarea, iar nu viceversa."

Mihai Eminescu

„Patria creației este viitorul.
De acolo suflă vîntul trimis
de zeii verbului."

Velimir Hlebnikov

Scanned with CamScanner

Ideea vine vorbind, gîndul se iveşte în şi prin cuvînt, semnificaţia este produsă, în primul rînd, de semnificantul verbal. Primordialitatea vorbirii faţă de gîndire nu înseamnă deloc *anterioritate temporală, ci determinare funcţională*. Vorbirea, gîndirea şi munca au apărut în acelaşi timp, intercondiţionîndu-se în procesul transformării antropoidului în om. Devenind prima fiinţă cuvîntătoare, omul a devenit, totodată, prima fiinţă gînditoare şi muncitoare. Însă, din primordialitatea funcţională a vorbirii faţă de gîndire, nu decurge deloc că flecarii pot deveni cei mai mari gînditori. Vorbăria este mai aproape de tăcere decît de vorbire. Vorbăria este o manifestare gălăgioasă a tăcerii, de vreme ce nu mai comunică nimic. Vorbăria se opune liniştii, nu tăcerii. Tăcerii i se opune vorbirea, chiar dacă nu e rostită. Însă, făurită înainte de toate ca mijloc de comunicare, vorbirea a început ca rostire.

Fiind instrumentul principal de comunicare a ideilor, vorbirea devine şi principalul mijloc de formare a lor. Nici o stare psihică nu poate deveni idee altfel decît prin vorbire. Vorbirea nu „îmbracă" ideile, ci le constituie. Vorbirea nu este doar una din hainele posibile ale ideii, ci însuşi corpul ei. Înlocuind un lucru cu un semnificant verbal, vorbirea transformă o experienţă senzorial-afectivă într-o semnificaţie intelectual-apreciativă. Semnificaţia este comportamentul intelectual, pragmatic şi apreciativ, stîrnit de un semnificant verbal în locul unui lucru pe care îl înlocuieşte. Vorbirea a fost de la început menită să vizeze absentul, ceea ce depăşeşte, cel puţin mo-

mentan, orizontul perceptual al vorbitorului. Nefiind accesibil simțurilor, ca prezentul, absentul — neperceputul, originea, idealul — este accesibil doar vorbirii. Începînd să vorbească, antropoidul s-a transformat dintr-o ființă naturală într-un creator de cultură. Comportamentul determinat de cuvinte fiind considerabil mai *atenuat* decît cel provocat de realitatea însăși, reacției *imediate* față de lucruri i s-a putut adăuga o intervenție *mijlocită* de vorbire. Prin vorbire, oamenii pot ține mediul înconjurător la o distanță crescîndă, îngăduind, astfel, semnificațiilor să devină mereu mai abstracte și mai generale, iar semnificanților din ce în ce mai puțin motivați și mai arbitrari. Cîmpul semiotic, care se formează între primele înțelesuri ale semnificantului verbal și semnificațiile lui ulterioare, prin energia metaforică, abstractizantă și generalizantă, a vorbirii, este singurul mediu capabil să genereze noi idei. Noutatea unei idei nu rezidă nici în originalitatea trăirii și nici în ineditul expresiei, ci în noutatea tensiunii prin care expresia transformă trăirea în idee. Dincoace de vorbire nu există încă idei, ci numai emoție, voință, inteligență. Drumul de la trăire la gîndire trece neapărat prin vorbire.

Vorbirea este izvorul oricărei creații. Pentru ca anumite creații nonlingvistice să fie posibile, trebuie ca ele să fie conduse de vorbire. O pictură nu „descrie" natura, ci „transcrie" vorbirea care a transformat emoția artistului în idee, chiar dacă această vorbire rămîne inconștientă. Pentru a comunica *idei* emoționante, artele vizuale transfigurează, prin capacitatea structurantă a vorbirii, imaginile care au provocat *emoția* artistului. Numai ființele cuvîntătoare pot picta. Numai omul poate reorganiza, prin selectare, prelucrare și combinare, diverse fragmente ale naturii. Limbajul, ca unitate între vorbire și gîndire, este modelul oricărei opere umane. Orice operă umană este unitatea dintre un semnificant perceptibil și o semnificație inteligibilă, oricît de polisemantică ar fi această semnificație. Arta nu comunică *emoții pure*, ci *idei emoționante*, care nu se pot forma decît în și prin vorbire. Pierderea capacității de a vorbi — nu de a rosti — antrenează neapărat incapacitatea de creație. Cine vrea să reproducă gesturile cuiva care se află în fața lui nu o

Scanned with CamScanner

poate face corect dacă nu este în stare să distingă, evident verbal, dreapta de stînga. Altfel le-ar reproduce invers. Tot vorbirea este aceea care corectează imaginea „frîntă" a unui baston scufundat în apă. Numai vorbirea ne poate *spune* ceea ce *sînt* lucrurile pe care le vedem.

Deşi privirea omului este mai slabă decît a multor vieţuitoare, el vede mult mai bine decît ele, deoarece este o fiinţă cuvîntătoare. La om, privirea este condusă de ascultarea vorbirii. Oamenii încep să înţeleagă lumea pe măsură ce reuşesc să *se* înţeleagă între ei prin vorbire. Nu este de înţeles decît ceea ce vorbirea a izbutit să scoată din anonimatul existenţei şi să-l ţină în lumina conştiinţei. Sensul lumii este, de fapt, sensul discursului nostru despre ea. Lumea aceasta nu a fost creată pentru om, dar omul, prin puterea sa creatoare, o poate organiza pentru el, dîndu-i rosturi omeneşti. După ce milenii de-a rîndul l-a amăgit cu „celălalt tărîm", vorbirea, devenind conştientă de ea însăşi, îi permite astăzi să se aşeze în centrul lumii şi să se proclame valoarea ei supremă. Heliocentrismul a învins geocentrismul din punct de vedere cosmologic, dar din punct de vedere antropologic centrul lumii rămîne acolo unde există fiinţe cuvîntătoare în stare să dea un sens acestei lumi. Toate fiinţele trăiesc şi mor. Dar omul, vorbind, a ajuns să aibă *ideea* de moarte şi *idealul* de a-şi folosi viaţa pentru a obţine, prin creaţie, un supliment cît mai mare de viitor. Destinul omului este creaţia. Proprietatea cea mai umană a omului este creativitatea. În vreme ce creaţiile au o valoare relativă, creativitatea are o valoare absolută. În cele din urmă, bucuria actului creator a devenit mai importantă decît aceea a rezultatelor lui.

Însă demersul creator este procesul prin care anumite individualităţi îşi transformă noile experienţe în idei noi, utilizînd în mod individual limba comună. Stilul este omul însuşi, deoarece nu există creaţie fără stil. A crea înseamnă a emite un semnificant verbal, pe baza căruia receptorul — tu însuţi şi altcineva — îşi poate transforma trăirile în idei. În ciuda aparenţei, comunicarea verbală nu *transferă* semnifcaţii de la emiţător la receptor, ci le *reproduce* prin forţa generativă a semnificantului. Comunicarea verbală nu „trezeşte" semnificaţii adormite şi

Scanned with CamScanner

depozitate în mintea ascultătorului, ci participă, prin intermediul semnificantului, la însăși producerea și reproducerea lor.

Trebuie depășită prejudecata materialist-mecanicistă care consideră că mintea umană este un tezaur de idei; nefiind lucruri materiale, ci procese spirituale, ideile nu pot fi conservate în spațiu, ci doar gîndite și regîndite în timp. Spațiul nu poate păstra decît transcrierea semnificantului lor: pictograme, ideograme, fonograme.

Creația este deci un proces profund individual. Noile idei nu apar în cîmpul social „dintre" indivizi, ci în cîmpul individual dintre trăirea și gîndirea individualităților. Individualitatea nu poate exista fără societate, iar societatea nu poate progresa fără individualități. Creația este posibilă numai în tensiunea dintre limba colectivității și vorbirea personală. Dacă, din punct de vedere sociologic, societatea este cauza, iar individualitatea nu este decît efectul, din punct de vedere axiologic, societatea este doar mijlocul, scopul fiind individualitatea. Progresul omenirii înseamnă înaintarea către o societate alcătuită din personalități din ce în ce mai distincte. Eul este produsul suprem al dezvoltării sociale.

Eul, ca origine a oricărei creații, nu se poate dezvolta fără dialog; el are neapărată nevoie să i se asigure dreptul de a întreba, de a nega, de a replica. Animalele reacționează la semnale, nu răspund la întrebări, pîndesc, nu se întreabă, atacă, nu contrazic. Ele comunică între ele, dar nu dialoghează. Nici un animal nu poate ajunge Eu. Omul este însă prin esența sa o ființă dialogală. Dialogul este prilejul în care legitatea socială se întîlnește cu libertatea individuală. Dialogul este unitatea contradictorie dintre tendințele conservatoare ale limbii comune și tendințele inovatoare ale fiecărui vorbitor al ei, între afectivitatea care îi diferențiază pe oameni și rațiunea care îi identifică. Prin limbă, întreaga societate participă la actul individual de creație. Dezrădăcinarea este mai presus de toate o criză a limbii. Principalul instrument al creației este limba maternă. Numai limba maternă conține conotațiile de care are nevoie procesul de transformare a unei stări afective în idee. Celelalte limbi sînt preponderent denotative și nu pot participa decît la transfor-

Scanned with CamScanner

marea experienţelor pragmatice în concepte. Omul este singura fiinţă creatoare, deoarece este singura fiinţă capabilă să dialogheze, mai întîi cu ceilalţi, prin convorbire, apoi cu sine însuşi, prin meditaţie. Orice slăbire a dialogului îi primejduieşte integritatea, îi dezechilibrează unitatea dintre individual şi social, dintre sensibilitate şi intelect, dintre afectiv şi raţional, îi scade creativitatea. Dialogul devine imposibil şi eul începe să se dezintegreze, fie că se hipertrofiază impulsurile afectivităţii în dauna raţiunii, ca în momentele de anarhie, fie că se hipertrofiază dogmele raţiunii în detrimentul afectivităţii, ca în epocile de tiranie.

Desfăşurîndu-se atît în prezenţa vorbitorului, cît şi în aceea a ascultătorului, dialogul, prin intonaţie, accent, debit, mimică şi gesturi, este singurul mijloc de comunicare capabil să păstreze un oarecare echilibru între sensibilitate şi intelect. Prin dialog, oamenii îşi comunică unii altora nu numai o informaţie logică, ci şi una afectivă. Dialogul realizează cel mai prompt retroacţia prin care se autoreglează echilibrul instabil dintre individual şi social, afectiv şi raţional, mijloc şi scop. Toate celelalte mijloace de comunicare trebuie să rămînă sub controlul critic al dialogului. Chiar şi scrisul, care, deşi contribuie prin uniformitatea şi reversibilitatea lui la dezvoltarea gîndirii logice, constituie deja o slăbire a dialogului. Menit să rămînă atît în absenţa scriitorului, cît şi în absenţa cititorului, scrisul permite amînarea la nesfîrşit a răspunsului. Prin scris, oamenii nu mai comunică unii *CU* alţii, ci mai degrabă stăpînii comunică supuşilor.

Tiraniile s-au sprijinit pe scriere, nu pe dialog. În vreme ce scrierea are tendinţe birocratice, dialogul are virtuţi democratice. Scrisul poate fi mult mai lesne sacralizat decît dialogul. Pe de altă parte, dezvoltînd cu precădere gîndirea logică, scrisul tinde să dezechilibreze şi unitatea dintre afectiv şi raţional. Carenţa afectivă a scientismului contemporan este rezultatul a două mii de ani de cultură alfabetică scăpată de sub controlul moral al dialogului. Ştiinţa, tehnica, producţia ajung să evolueze în virtutea unor legi proprii, independent de năzuinţele şi idealurile oamenilor. Tocmai într-un moment în care oamenii ar fi putut, în sfîrşit, să fie făuritorii

Scanned with CamScanner

conștienți ai propriei lor istorii, istoria a putut deveni și mai indiferentă față de oameni decît în trecut.

Integritatea creatoare a eului este primejduită și de mijloacele vizuale de comunicare din civilizația contemporană a imaginii. Mijloacele vizuale de comunicare sînt și mai îndepărtate de dialog decît scrisul. Dar, în opoziție cu scrisul, ele cultivă sensibilitatea în paguba activității intelectuale. Vizualul tinde să reducă ideile la imagini și să micșoreze continuu distanța intelectuală dintre trăire și gîndire. Vorbirea este restrînsă treptat la un comentariu din ce în ce mai scurt al imaginilor. În cultura vizualului, lumea își pierde *adîncimea de gîndit* și nu mai rămîne decît o *suprafață,* veșnic mișcătoare, *de privit.* Televiziunea înfățișează instantaneul, imediatul, efemerul. Ea arată fenomenul, nu explică esența. Telespectatorul poate deveni din ce în ce mai mult un consumator pasiv de informații, lipsit de simț critic și de capacitate creatoare. *Dialogînd* din ce în ce mai puțin și *privind* din ce în ce mai mult, omul civilizației vizuale cere senzații mereu mai tari, dar se mulțumește cu idei din ce în ce mai banale. În regimurile despotice se mai adaugă răstignirea eului între obligativitatea sloganurilor oficiale și teama dialogurilor particulare.

Carența afectivă a scientismului și carența intelectuală a „mass-mediilor" pot duce, deci, la același rezultat: exacerbarea vieții exterioare în dauna celei interioare și dizolvarea eului în anonimatul social. Evident, într-o societate socialistă, în care dialogul ține sub controlul său toate celelalte mijloace de comunicare, pot fi evitate ambele unidimensionalizări. Spectatorul știe ce vede, iar cititorul participă pragmatic și afectiv la ceea ce înțelege. Însă într-o societate în care producția a devenit scop și omul a devenit mijloc, istoria a devenit fatalitate.

Așa a apărut credința că nu oamenii se manifestă într-o anumită societate, ci o anumită societate *SE* manifestă prin intermediul oamenilor, că nu ei vorbesc o anumită limbă, ci o anumită limbă *SE* vorbește prin ei, că nu ei gîndesc anumite idei, ci ideile *SE* gîndesc prin ei.

Reumanizarea omului contemporan nu este posibilă fără repunerea dialogului în drepturile sale supreme și restabilirea integrității creatoare a Eului.

Scanned with CamScanner

Cultivarea dialogului nu însemnă însă nicidecum neglijarea celorlalte mijloace de comunicare. Poziția centrală a dialogului în constituirea și dezvoltarea eului nu anulează importanța nici a scrisului și nici a mijloacelor vizuale de comunicare. Dimpotrivă, dialogul profită și de achizițiile intelectuale ale scrisului, și de performanțele emoționale ale artelor vizuale. Dialogul dintre Bergson și Einstein în jurul ideii de timp este superior chiar și dialogului platonician. Pe vremea lui Platon, ideile filozofice nu-și lepădaseră încă pieile mitometaforice în care se formau.

Omul contemporan n-are nevoie să renunțe la nici un mijloc modern de comunicare, dar trebuie să le mențină pe toate sub supravegherea critică a dialogului, a convorbirii, a discuției, a dezbaterii. Fără ceilalți nu poate exista decît singurătate și, în cele din urmă, recăderea din cultură în natură. Eul nu se poate forma decît în contact verbal cu ceilalți. Dialogul este laboratorul în care se făurește și progresează eul, persoana umană, subiectul cunoscător.

Cine contestă comunicabilitatea poate să afirme, cu aceeași îndreptățire, că mama care l-a născut a fost o femeie sterilă . . . Incomunicabilitatea este un termen contradictoriu : comunică imposibilitatea comunicării. Cine este convins, cu adevărat, de imposibilitatea comunicării, trebuie să tacă, nu s-o afirme. Orice discurs despre incomunicabilitate este, din capul locului, o absurditate. Desigur că faptul comunicării nu poate constitui un argument suficient împotriva incomunicabilității, după cum indicarea mișcării nu demonstrează falsitatea imobilismului. Atît mișcarea cît și comunicarea pot fi — și chiar au fost — considerate iluzorii. Posibilitatea comunicării trebuie teoretic demonstrată. Însă orice demonstrație presupune valoarea comunicativă a vorbirii. Chiar și demonstrarea incomunicabilității o presupune. Ea a fost, de la început, menită să *comunice* numai ceea ce poate deveni *comun* tuturor membrilor *comunității* : însușirile comune ale lucrurilor și ale acțiunilor umane asupra lor. Vorbirea nu poate comunica decît idei, dar ideile nu pot

Scanned with CamScanner

fi comunicate decît prin vorbire. Este lipsită de sens atît încercarea de a comunica idei prin evitarea limbajului, cît și încercarea de a comunica prin limbaj senzații și emoții strict personale. Trăirile senzorial-afective devin comunicabile abia după ce vorbirea le-a transformat în idei. De tristețea incomunicabilității este vinovată, mai ales, dorința comunicabilității *totale*. Este regretul că oamenii nu pot comunica între ei decît omenește. Însă relativitatea comunicării dintre oameni nu înseamnă nicidecum incomunicabilitate.

Ori de cîte ori, în decursul istoriei, a apărut evidentă relativitatea comunicării — cu prilejul trecerii de la un sistem de valori la altul sau al contactului dintre culturi diferite —, s-au ivit și gînditori care au absolutizat-o, interpretînd-o ca incomunicabilitate. În veacul al V-lea, înaintea erei noastre, cînd se desăvîrșea în Grecia trecerea de la cultura orală la cea scrisă și de la o gîndire iconică la una logică, Gorgias susținea, în cartea sa despre Neființă sau despre Natură, că nu există nimic, iar dacă ar exista nu ar putea fi cunoscut și chiar dacă ar putea fi cunoscut nu ar putea fi comunicat altcuiva. Mai tîrziu, în veacul al XVI-lea, cînd cultura europeană trecea de la deductivismul scolasticii la inductivismul științific, Bacon scria : „Dar *idolii forului* sînt cei mai supărători dintre toți idolii care s-au strecurat în intelect cu ajutorul cuvintelor și numelor. Căci oamenii cred că rațiunea lor poruncește cuvintelor. Dar și cuvintele întorc și reflectează puterea lor asupra intelectului ; din această pricină, filozofia și științele au devenit false și inutile.“ [1]

Deci Bacon avea și el iluzia că ideile ar fi mai adevărate dacă intelectul ar putea să le formeze și să le comunice fără intervenția vorbirii. Din pricina efectelor negative ale vorbirii asupra gîndirii, Bacon nu mai vedea rolul decisiv pe care îl are vorbirea în însăși formarea ideilor. În zilele noastre, după ce cultura europeană a intrat în contact cu alte culturi, profund deosebite de ea, tocmai înțelegerea faptului că vorbirea determină nu numai gîndirea, dar și mentalitatea celor ce vorbesc o anu-

---

[1] Francis Bacon, *Noul Organon*, Edit. Acad., 1957, p. 48—49, § LIX.

Scanned with CamScanner

mită limbă, a dus din nou la teoria incomunicabilității. Transformînd inevitabil trăirile incomunicabile în idei comunicabile, vorbirea nu poate comunica totul nici vorbitorilor aceleiași limbi, darmite vorbitorilor unor limbi diferite. Vorbind, oamenii nu-și pot comunica unii altora decît formele logice și infralogice cristalizabile în structura morfo-sintactică a limbii lor. Este astăzi indiscutabil că „fiecare limbă are un efect asupra a ceea ce văd cei care o folosesc, asupra a ceea ce simt, asupra felului în care gîndesc, asupra lucrului despre care vorbesc“ [1], că „o limbă, ca sistem cultural, reflectă mai mult sau mai puțin fidel felul particular în care grupul care o vorbește structurează realitatea“ [2], dar relativitatea istorică a ideilor formate într-o anumită limbă nu anulează nici valabilitatea lor și nici comunicabilitatea lor. Oamenii ajung pe căi diferite și incomunicabile să descopere ceea ce e comun și comunicabil în lucruri și în reacțiile lor față de ele. Nici moștenirea culturală și nici traducerea n-ar fi fost posibile, dacă vorbirea ar fi un obstacol și nu un vehicul.

Actul semnificator al vorbirii este un „praxis, care, prin mijlocirea solidarității sociale și a sistematizării manifestărilor ei individuale, tinde să asocieze într-un mod istoric variabil o secțiune a experienței cu o formă fonico-acustică, printr-o legătură care nu este garantată decît de folosirea, de exploatarea ei“ [3].

Limba nu comunică însă numai informații intelectuale, ci și informații emoționale ; ea are menirea să transmită nu numai cunoștințe despre realitate, ci și atitudinea oamenilor față de ea. Prin structura ei gramaticală, limba transformă în idei nu numai reflectarea proprietăților comune ale lucrurilor, ci și ecoul reacțiilor particulare față de ele. Stilul este tocmai folosirea particulară a limbii comune pentru a putea comunica nu numai dimensiunea

---

[1] C. Kluckhohn, D. Leighton, *The Navaho*, Cambridge, 1947, p. 197.

[2] H. Hoijer, *The Relation of Language to Culture*, în *Anthropology Today*, Chicago, 1957, p. 559—560.

[3] Tuillio de Mauro, *Une introduction à la sémantique*, Paris, Payot, 1969, p. 192.

Scanned with CamScanner

cognitivă a ideii, dar și pe aceea senzorial-afectivă. Trăirea afectivă nu este comunicabilă decît în măsura în care a izbutit să treacă în limbă, cu ajutorul tropilor și figurilor. Avea dreptate Walter Benjamin cînd nota că: „limbajul nu este numai comunicare a comunicabilului, ci, totodată, și simbol al noncomunicabilului“ [1]. Însă expresia nu poate să rețină decît ceea ce a reușit să se transforme într-o semnificație comună, valabilă și pentru ceilalți, din trăirea afectivă strict individuală. Restul nu poate fi decît sugestie. Poezia izbutește să înalțe pînă la expresie mult mai mult din viața sufletească a oamenilor decît proza zilnică. Însă nici vorbirea de toate zilele nu poate fi perfect lipsită de stil. În cel mai rău caz, are un stil de gradul zero. Numai limbajul secund al disciplinelor formale poate fi exclusiv intelectual, rațional, logic și cognitiv.

Desigur, nimeni nu contestă intensitatea afectivă a actului de creație științifică, dar ceea ce distinge limbajul poeziei de acela al științei nu este existența emoției în primul caz și lipsa ei în cel de-al doilea, ci faptul că poetul o cristalizează în expresie, în vreme ce savantul o izgonește cu grijă din ea.

„S-a crezut multă vreme — scrie Solomon Marcus — că opoziția dintre științific și poetic corespunde opoziției dintre logic și afectiv, dintre rațiune și emoție. Dar ceea ce i se opune, în limbajul poetic, densității silogistice nu este densitatea de emoție (aceasta se distribuie egal între cele două limbaje), ci densitatea de sugestie, adică predilecția limbajului poetic de a trimite indirect la anumite obiecte sau stări, de a le sugera doar, în loc de a le numi“ [2]. După ce le-a diferențiat în *Poetica matematică*, S. Marcus identifică aici *emoția* creatoare a savantului cu *informația emoțională* pe care reușește s-o comunice expresia poetică. Limbajul științific nu comunică emoția pe care a trăit-o cercetătorul, ci doar rezultatul cognitiv la care a ajuns. Nemaivorbind de deosebirea dintre emoția

---

[1] Walter Benjamin, *Mythe et violence*, I, Paris, Denoël, 1971, p. 97.

[2] Solomon Marcus, *Din gîndirea matematică românească*, Ed. științifică și enciclopedică, 1975, p. 173.

Scanned with CamScanner

euristică a omului de știință și cea estetică a poetului: prima supunîndu-se mai mult obiectului, iar cealaltă ascultînd mai mult de subiect. Virtuțile stilistice ale poeziei țin tocmai de menirea ei de a comunica mai mult atitudinea emoțională a subiectului, decît știri despre obiect. Dimpotrivă, căutînd să obțină o maximă obiectivitate, omul de știință încearcă să împiedice pătrunderea în expresie a pornilor sale subiective. Un tratat trebuie să comunice cunoștințe, nu atitudini afective ca un poem. Discursul științific are de comunicat *conceptele* în care au fost convertite *experiențele* cercetătorului, iar cel poetic comunică *tropii* în care s-au cristalizat *emoțiile* artistului. Vorbirea nu poate comunica nici experiența însăși, nici emoția însăși, ci doar ceea ce a rămas din ele în denotația și conotația semnificațiilor ei. „Prin intermediul expresivității limbajului — scrie Eliane Amado Lévy-Valensi — va trebui să se încerce sesizarea a ceea ce fără îndoială el nu va exprima niciodată." [1]

Semnificațiile sînt vehiculate de vorbire altfel decît sînt transportate roadele pămîntului de către un șir de căruțe. A comunica înseamnă a emite un semnificant pe baza căruia receptorul își poate constitui sau reconstitui o anumită semnificație. În procesul comunicării, semnificantul nu transportă însăși semnificația, ci numai *posibilitatea* ei. *Realizarea* ei depinde de experiența individuală a receptorului și de istoria socială a colectivității lingvistice din care face parte. De aceea, nu înțelegi cu adevărat decît semnificațiile limbii materne. Din celelalte limbi ne sînt accesibile aproape numai denotațiile semnificațiilor; conotațiile lor sînt greu de atins. Nu-i ușor să ai două trecuturi. Idiotismele sînt mult mai numeroase decît se crede.

Cu cît semnificantul verbal este mai specific și mai percutant, cu atît densitatea conotativă a semnificației este mai mare și traductibilitatea ei mai dificilă; cu cît semnificantul este mai neutru, cu atît conotația este mai săracă, denotația mai precisă, și traductibilitatea mai înlesnită. Prelucrarea estetică a semnificantului duce la

---

[1] Eliane Amado Lévy-Valensi, *La Communication*, Paris, P.U.F., 1967, p. 63.

Scanned with CamScanner

poezie, iar prelucrarea lui epistemică duce la știință. Comunicabilitatea crește pe măsură ce vorbirea înaintează de la specific la universal, de la poezie la știință.

Esențial în comunicarea lingvistică este însă *dialogul*, posibilitatea *celuilalt* de a răspunde și, mai ales, de a întreba. Dezvoltarea personalității depinde de participarea creatoare a fiecăruia la progresul culturii. Oamenii nu sînt numai consumatori de informații, ci, mai presus de toate, creatori de *noi* informații. Însă, în ultima vreme, mijloacele de masă ale comunicării — mai ales televiziunea, radioul, cinematograful — tind să atrofieze dialogul, să hipertrofieze monologul și să reducă comunicarea numai la una din direcțiile sale : de la vorbitor la ascultător, în ambele accepții ale acestui ultim cuvînt : de receptare și de supunere. În vreme ce vorbirea permite oamenilor să comunice *unii cu alții*, televiziunea nu îngăduie decît *unora* să comunice *celorlalți*. Acolo unde această tendință nu este contracarată de stimularea democratică a convorbirilor, a discuțiilor, a dezbaterilor, omul se află în primejdie de a fi transformat din subiect creator în obiect manipulat. „Acela care nu comunică devine om-obiect, deoarece nu participă la gestiunea și producția semnificațiilor propriei sale existențe individuale și colective, nu participă la gestiunea bogățiilor pe care le produce, nu participă la gestiunea Puterii, deci devine un simplu obiect." [1] Idealul „societății de consumație" nu este decît nostalgia „paradisului pierdut", în care oamenii consumau în tăcere și-L ascultau pe Dumnezeu. Izgonirea din rai trebuie înțeleasă nu ca o cădere, ci ca o înălțare de la natură la cultură, de la tăcere la vorbire, de la consumație la producție și creație. Omul este ființa care a rupt tăcerea naturii, contrazicînd-o și adăugîndu-i cultura. Orice slăbire a vorbirii, a comunicării dintre oameni, pune în primejdie întreaga cultură. Comunicarea dintre oameni nu va fi niciodată totală, dar fără comunicare nu poate exista omenire. Comunicarea verbală este principalul mijloc de a înțelege lumea, de a ne înțelege între noi, de a ne înțelege pe noi înșine...

---

[1] Jean Ziegler, în *Solitude et communication*, Ed. de la Baconnière, Neuchâtel, 1975, p. 41.

Scanned with CamScanner

Vorbirea comunică mult mai mult decît sunete semnalizatoare ; ea comunică înțelesuri din ce în ce mai cuprinzătoare. Limbajul nu se reduce la sonoritatea rostirii, ci este unitatea dialectică dintre fonetic și semantic, dintre vorbire și gîndire, dintre semnificant și semnificație.

O gîndire monistă sau dualistă nu poate înțelege esența paradoxală a limbajului, deoarece el nu este nici numai materie, nici numai spirit și nici „întîlnirea" dintre materie și spirit, ci materie care generează spirit și spirit care regenerează materia. Dar, pînă la întîlnirea materialismului dialectic cu semiotica, dialectica limbajului n-a fost cercetată sistematic.

Este adevărat că semiotica a fost concepută de structuraliști, dar marxismul se poate îmbogăți considerabil prin aportul semioticii, iar semiotica poate căpăta o importanță teoretică deosebită în lumina marxismului. Dezvăluind unitatea dialectică dintre fonetic și semantic, semiotica contribuie la înțelegerea mai adîncă a „misterului" prin care antropoidul s-a transformat în om, cultura s-a adăugat naturii și materia a generat idei. Semiotica demonstrează cum se poate elabora o infinitate de idei cu ajutorul unei cantități finite și restrînse de foneme. Etimologia devine astfel o arheologie a cunoașterii, iar omul apare ca singura ființă în stare să gîndească, deoarece este singura ființă capabilă să „contrazică" lumea.

Semiotica laicizează originea ideilor, arătînd că ele nu pot sălășlui nici în paradisul lui Platon, nici în conștiința apriorică a lui Kant și nici chiar „în mintea" oamenilor, deoarece, spre deosebire de sunetele vorbirii, care sînt materiale, individuale, concrete și, deci, spațiale, ideile nu pot fi decît spirituale, generale, abstracte și, deci, pur temporale. Izvorul ideilor nu se află nici într-un Olimp transcendent, nici într-o conștiință transcendentală și nici măcar în forța creatoare a spiritului uman, ci în activitatea lingvistică prin care oamenii comunică între ei în decursul luptei lor cu mediul înconjurător. Ideile sînt într-adevăr generate de materie, dar materia care le produce și re-produce nu este substanța *organică* a creierului, ci substanța *fonică* a vorbirii.

Scanned with CamScanner

Însă descoperirea cu adevărat de proporții „copernicane“ a rolului pe care îl joacă vorbirea nu numai în comunicarea ideilor, ci mai ales în procesul de formare a lor, i-a împins pe unii semioticieni să reducă gîndirea la vorbire. În concepția lor, gîndirea nu mai e nimic altceva decît activitatea lingvistică, adică folosirea unui sistem de foneme pentru a desemna anumite lucruri și evenimente din mediul înconjurător. Orice semnificație care s-ar afla „dincolo“ sau „dincoace“ de un asemenea sistem este considerată transcendentă sau transcendentală și ca atare nu poate fi decît o iluzie și o prejudecată. Sîntem somați să renunțăm nu numai la Dumnezeu, dar și la Eu. Ca de obicei, lupta împotriva unor extreme duce la susținerea unor extreme opuse : abandonarea teismului și egocentrismului a dus la pozitivism și la socio-centrism. Semioticienii structuraliști speră că odată cu parazitismul conștiinței se va termina și cu străvechea prejudecată care a despicat lumea în două tărîmuri : materie și spirit, obiect și subiect, fenomen și esență, prezent și viitor etc. După părerea lor, vechile semnificații teologice, egologice și axiologice se vor scurge, încetul cu încetul, prin ochiurile rețelei de semne fonice și grafice din care este alcătuită cultura, iar oamenii vor reveni modest printre celelalte ființe care populează acest pămînt... Și omul — această invenție recentă și deșartă — se va șterge de pe suprafața pămîntului așa cum se șterge un castel de nisip construit pe malul mării... O societate fără euri este însă o societate care nu mai poate crea, deoarece izvorul creativității rezidă în transformarea trăirilor *individuale* în idei generale prin folosirea *personală* a limbii comune. Fără idei noi, societatea umană stagnează, se dezorganizează și, în cele din urmă, piere, întorcîndu-se din cultură înapoi în natură.

De pe urma acestor exagerări, cunoașterea s-a ales totuși cu o nouă teorie : *semiotica*, teorie generală a semnelor și a producerii semnificațiilor, pentru care omul este singura ființă creatoare de semne.

Dialectica lumii începe să devină conștientă de ea însăși prin inventarea semnului lingvistic. Istoria cunoașterii începe din clipa în care a apărut prima ființă ca-

Scanned with CamScanner

pabilă să utilizeze concretul pentru a crea abstracția și să folosească un lucru pentru a fabrica un alt lucru. Astfel au apărut, intercondiționîndu-se, unealta și vorbirea, așa s-au ivit elementele constitutive ale culturii și civilizației : mijloacele de comunicare și de producție. În vreme ce toate celelalte ființe nu pot comunica între ele decît prin *semnale* care *semnalizează* fenomene concrete și prezente, oamenii pot comunica unii cu alții prin *semne* care *semnifică* reflecția abstractă a genului, a cauzei și a viitorului unor lucruri sau evenimente prezente. Semnul lingvistic a fost inventat tocmai datorită capacității lui de a fi o prezență care vizează o absență. Semnul lingvistic nu se reduce la fața pe care o *prezintă* auzului nostru ; mai important este înțelesul pe care îl *reprezintă* pentru gîndirea noastră. Orice semn are două dimensiuni fundamentale, contradictorii și interdependente : materia semnificantă, care se adresează simțirii, și ideea semnificată, care se adresează gîndirii. Structura dialectică a semnului lingvistic este aceea care permite cunoașterii umane trecerea de la oglindirea însușirilor *comune* ale unor lucruri la reflectarea proprietăților *generale* ale tuturor lucrurilor de același gen și, mai departe, la înțelegerea atributelor *universale* ale lumii.

Uriașul salt calitativ de la animalitate la umanitate a devenit posibil din clipa în care inteligența antropoidului a ajuns în stare să descopere cea mai potrivită materie de care se poate anina spiritul : sunetele vorbirii. Fiind cea mai puțin materială dintre formele de materie accesibile antropoidului — în *limbajul interior* va ajunge să se confunde cu însuși *glasul conștiinței* —, vorbirea este alcătuită din singura substanță capabilă să participe nemijlocit la transformarea unor emoții în idei. Semnificantul sensibil, care înlocuiește lucrul, determină, prin distanțare în spațiu și timp față de fenomen, semnificația inteligibilă, care îi reflectă esența. Prin dialectica semnului lingvistic, semnificantul determinînd semnificația, dar suferind neîncetat retroacția ei, foneticul devine mereu mai arbitrar, iar semanticul din ce în ce mai abstract. Datorită energiei metaforice a vorbirii, care înalță înțelesurile din ce în ce mai sus, semnificantul fonic devine din ce în ce mai distant și mai nemotivat, iar semnifica-

Scanned with CamScanner

ția logică mereu mai generală și mai cognitivă. Distanțarea semnificației de înțelesul inițial al semnificantului generează un cîmp spiritual în necontenită dezvoltare. Amploarea acestui cîmp măsoară capacitatea oamenilor de a cunoaște și de a domina, de a *se* cunoaște și de a *se* domina. Creativitatea omului este nutrită tocmai de acest cîmp care se formează și se dezvoltă între fonetic și semantic. Omul devine astfel prima ființă care poate da mai mult decît primește : o *plus-informație,* speculată de toate filozofiile idealiste, și un *plus-produs,* speculat de toate orînduirile exploatatoare. Prin forța de abstractizare și de generalizare a vorbirii, omul poate să adauge informației senzoriale o plus-informație intelectuală, așa cum prin elasticitatea muncii poate să producă mai multe bunuri decît trebuie să consume. Vorbind, gîndind și muncind, oamenii reușesc să îngrădească din ce în ce mai mult risipa de energie fizică și morală și să ajungă, astfel, principalul izvor contra-entropic din acest univers.

Dar dacă ideile nu *se reduc* la vorbele în care și prin care *se produc* și *se reproduc,* ele nu pot exista, totuși, în afara vorbirii. Autonomia gîndirii nu poate fi decît relativă. Sinonimia și omonimia, diversitatea limbilor și posibilitatea trecerii de la una la alta, existența secretelor și a minciunilor, precum și căutarea unor cuvinte în procesul comunicării nu înseamnă nicidecum că ideile mai pot veni și din altă parte decît din vorbire. A minți nu înseamnă a gîndi una și a *vorbi* alta, ci a *rosti* alta. Minciuna este umbra care însoțește adevărul mai des decît eroarea. Animalele nu fac erori și nu mint. Ele greșesc și înșeală. Deosebirea dintre înșelăciune și minciună este aceeași ca dintre „a plînge" și „a *te* plînge". Plîngi cu lacrimi și te plîngi în cuvinte.

Bogăția sporită a ideilor față de cuvintele în care și prin care s-au format și s-au dezvoltat este tot o performanță a vorbirii. Ideea de „viitor" a apărut, incontestabil, înainte de conjugarea diferențiată a verbelor, dar în nici un caz înainte de orice cuvînt. Dealtfel, în cele mai multe limbi contemporane, viitorul verbelor nu are nici astăzi o expresie proprie, forme gramaticale specifice. Totuși, principala virtute a vorbirii este anticiparea viitorului, nu conservarea trecutului. Cînd antropoidul a

Scanned with CamScanner

început să vorbească, omul nu avea decît viitor și de atunci încoace orice trecut a fost cîndva viitor. Istoria cunoașterii și a filozofiei depinde, fără îndoială, de istoria vorbirii și a scrierii. O vorbire monoarticulată și o scriere ideografică nu pot depăși nivelul unor idei preponderent pragmatico-afective. Numai o vorbire dublu articulată și o scriere alfabetică pot atinge înălțimea categoriilor și principiilor filozofice, desprinse din metaforele și miturile în care și prin care au început să se formeze. De aici, deosebirea dintre un „înțelept" și un „filozof". Există probabil o legătură mai strînsă decît se crede între limba sanscrită și logica indiană, între limba greacă și logica aristotelică, între empirismul britanic și limba engleză, între apriorismul german și limba germană, între raționalism și limba franceză, chiar și dincolo de treptele istorice pe care le reprezintă.

Semiotica scoate, așadar, la iveală complexitatea factorului intermediar, care permite existenței să genereze conștiința. Vorbirea nu este, deci, un mijloc care mediază „întîlnirea" dintre vremelnicia omului și eternitatea ideilor, ci mijlocul prin care materia dă naștere spiritului. Omul nu „agață" ideile de sunetele vorbirii, ci le construiește prin articularea lor. Ideile nu există înainte de vorbire, ci se formează și se dezvoltă în și prin vorbire. Limbajul nu este un „hibrid" care rezultă din încrucișarea ideilor eterne cu rostirea lor prezentă, ci o unitate dialectică prin care materia fonică a vorbirii generează idealitatea semantică a gîndurilor.

Semnul lingvistic este o unitate dialectică, în interiorul căreia foneticul și semanticul sînt *contradictorii*, deoarece al treilea element nu există; *interdependente*, deoarece nu există unul fără celălalt; *asimetrice*, deoarece primul îl determină pe al doilea, și *autodinamice*, deoarece tensiunea pe care o provoacă retroacția celui de al doilea asupra primului mișcă întreaga structură. Prin structura dialectică a limbajului se constituie însăși esența dialectică a omului, singura ființă și materie și spirit, și natură și cultură, și senzorială și rațională...

De atîtea ori s-a repetat afirmația că gîndirea este o proprietate, o facultate, o activitate, o funcție sau chiar un produs al creierului uman, încît adevărul ei a devenit,

Scanned with CamScanner

cel puțin pentru materialiști, de la sine înțeles. Pentru Marx era limpede că *limbajul* este realitatea nemijlocită a gîndirii ; Engels a subliniat nu o dată rolul pe care l-a jucat *vorbirea* în transformarea creierului animal în creier omenesc, iar Lenin se întreba dacă nu cumva istoria gîndirii este nemijlocit legată de istoria *limbajului*. Totuși, formularea a rezistat și continuă să circule prin nenumărate manuale, dicționare și enciclopedii. Teza potrivit căreia creierul gîndește aparține însă mai degrabă materialismului premarxist decît materialismului dialectic.

Astăzi apare din ce în ce mai limpede că materia care poate genera gîndirea nu este creierul, ci realitatea fonică a vorbirii, că materia *nemijlocită* a gîndirii este vorbirea, nu creierul, că legătura dintre creier și gîndire este *mijlocită* de vorbire. Corpul unei idei este vorba în care și prin care s-a format. De aceea pot ideile să supraviețuiască creierului care le-a „creat". Au propriul lor corp : *vorba*. Ceea ce deosebește calitativ creierul uman de creierul oricărei alte ființe rezidă în legătura lui intimă cu vorbirea. „Vorbirea" — scrie Paul Chauchard — depinde deci de scoarța cerebrală și dacă maimuțele înzestrate cu mușchi care le îngăduie să vorbească totuși nu vorbesc este pentru că, înainte de toate, ele n-au în scoarța cerebrală destui neuroni coordonatori pentru a asigura comanda motrice fonogenă." [1]

Vorbirea nu este însă o consecință firească a dezvoltării cerebrale. „Limbajul este o invenție de geniu, invenție care nu se ivea de la sine, de vreme ce copiii fără contact uman n-au idee de el." [2] Vorbirea nu se naște treptat din comunicarea naturală dintre animale, ci este o creație prin care oamenii inaugurează cultura. Făurirea limbajului reprezintă saltul de la natură la cultură, de la inteligență la intelect, de la materie la spirit. Nu se poate vorbi de „originea" limbajului, ci numai de condițiile care au făcut posibilă cea mai mare revoluție din evoluția materiei : saltul prin care materia generează

---

[1] Paul Chauchard, *Le Langage et la pensée*, Paris, P.U.F., 1968, p. 47.
[2] *Idem*, p. 118.

Scanned with CamScanner

contrariul ei : spiritul. „Nu există naștere a vorbirii, nu mai mult în preistoria umanității decît în viața copilului. Vorbirea *n-are* origine, ea *este* origine (*Ursprung* = salt originar).“ [1]

Fără vorbire activitatea creierului nu poate ajunge la gîndire. Ființele necuvîntătoare nu pot avea decît percepții, reacții afective, memorie și inteligență. Ideile nu se ivesc decît vorbind. Gaspar Hauser povestește că, înainte de a învăța să vorbească, percepea lumea ca pe un amalgam de pete și nu a început să o perceapă ca pe o lume de obiecte decît din momentul în care le-a învățat numele. S-a constatat că „copiii care au o întîrziere verbală au mai multe dificultăți decît copiii normali să claseze obiecte sau să reușească probe care necesită punerea în mișcare a unor relații între obiecte. Dimpotrivă, aceste probe sînt mult mai lesnicioase dacă subiectul este antrenat să denumească obiectele sau să expliciteze relațiile.“ [2]

Cît de imens este intervalul pe care îl ocupă vorbirea între creier și gîndire apare și în cazul afazicilor, care, pe măsură ce li se degradează vorbirea, alunecă din cultură în natură și din inteligibil în sensibil. La început mai pot să dea răspunsuri, dar nu mai pot pune întrebări, apoi nu mai pot nici răspunde, dar mai înțeleg pînă la un anumit grad de generalitate, ca în cele din urmă să rămînă doar cu carcasa demontată a vorbelor. S-a observat, de asemenea, că schizofrenicii renunță la semantică și sintaxă, păstrînd doar fonetica și ritmul și amintind uneori de anumite producții poetice ale suprarealismului. Dislexia, tulburarea lecturii, este în primul rînd o tulburare a auzului, a ascultării. Cei care mai au nostalgia unei gîndiri pure, neîmpovărate de materia vorbirii, nu-și dau seama că idealul de a gîndi fără cuvinte este posibil tot grație cuvintelor. Suspendarea vorbirii înseamnă suspendarea gîndirii. „Între strigăt și vorbire se întinde tot

---

[1] F. J. J. Buytendijt, *L'Homme et l'animal*, Paris, Gallimard, 1965, p. 121.

[2] Geneviève Bremaud du Boucheron, *Classification d'objets et comportement verbal chez les enfants de 6 à 14 ans*, în *Le comportement verbal*, Paris, Dunod, 1970, p. 92

Scanned with CamScanner

intervalul care separă emoția de idee."[1] O stare sufletească nu devine gînd decît în și prin vorbire. Mai sînt însă unii care cred că tăcerea poate înălța gîndirea mai sus decît o poate face vorbirea. Apolodor din Atena spunea că tăcerea mistică onorează pe zei, imitîndu-le natura care constă în a scăpa simțurilor. Convins că „tăcerea este omagiul pe care vorbirea îl aduce spiritului"[2], Louis Lavelle este de părere că există două tăceri contrare : una care nu e față de vorbire decît o lipsă și cealaltă care este o depășire, o tăcere care conține toate vorbele, și o alta care nu conține nici una..."[3] De fapt, tăcerea, ca suspendare a vorbirii, nu înalță gîndirea mai sus de idei, ci o coboară la nivelul percepțiilor și emoțiilor, iar ca suspendare a rostirii, cînd nu e o simplă discreție, înseamnă că procesul prin care vorbirea transformă senzațiile și emoțiile în gînduri nu este încă terminat. Creativitatea gîndirii este imposibilă fără activitatea vorbirii. Energia metaforică și sintactică a vorbirii este aceea care determină activitatea creatoare a gîndirii. Creierul singur nu poate răspunde decît la provocările mediului. Vorbirea, făurită de om, se poate dezvolta fără să aștepte o provocare din afară. Izbutind să țină obiectul la o distanță crescîndă față de subiect, vorbirea îngăduie omului o cunoaștere mereu mai adîncă a lumii și anticiparea unor acțiuni viitoare din ce în ce mai îndepărtate. Referindu-se la forța prospectivă a vorbirii, Lavelle observă că „nu există vorbă care să nu depășească ceea ce îmi aduce lumea. Orice vorbă, chiar și aceea a unui copil, are un caracter profetic."[4] Cuvintele au un conținut de cunoaștere mai bogat decît percepțiile, deoarece vorbirea adaugă informației senzoriale o informație intelectuală capabilă să reflecte nu numai prezentul, ci și absentul : genul, cauza și viitorul. Creierul singur nu poate rezista decît vremelnic entropiei crescînde a naturii ; vorbirea, determinînd activitatea creatoare a gîndirii, este o forță

---

[1] Louis Lavelle, *La Parole et l'écriture*, Paris, Ed. L'Artisan du Livre, 1942, p. 78.
[2] *Idem*, p. 130.
[3] *Idem*, p. 142—143.
[4] *Idem*, p. 103.

Scanned with CamScanner

permanent contra-entropică. Entropia naturii este previzibilă, însă creațiile culturii sînt imprevizibile. Vorbind, oamenii pot face naturii orice surpriză.

Eric Buyssens continuă, totuși, să susțină că vorbirea nu este indispensabilă gîndirii, că articularea frazei în cuvinte este independentă de înlănțuirea judecăților în raționamente, că relația dintre nume și verb nu corespunde nici unei relații de idei. „Gîndirea — scrie el — există înaintea limbii și cîmpul ideilor noastre este mai vast decît acela al cuvintelor : gîndirea poate să se exercite fără să recurgă la vorbe și chiar cînd gîndirea se întovărășește de vorbe, funcționarea ei nu e condiționată de vorbele folosite..."[1] Principalul argument împotriva relației generative dintre vorbire și gîndire este trecerea gîndirii dintr-o limbă într-alta. „Nu gîndim în nici o limbă — insistă Buyssens — deoarece sîntem capabili să comparăm două formule a două limbi diferite : dacă am gîndi în limba noastră maternă, ne-ar fi imposibil să gîndim într-o alta."[2] Numai că, dintr-o limbă într-alta, nu trece, prin traducere, întreaga gîndire, ci doar componentele ei raționale ; componentele ei pragmatice și afective nu pot fi decît cel mult echivalente. Prin conotațiile lor specifice, diferitele limbi tind să ajungă la denotații identice pentru toți oamenii. Menirea oricărei limbi este să *comunice* tuturor membrilor *comunității* ceea ce este *comun* în lucruri și în reacțiile oamenilor față de ele. Prin conotațiile lor emoționale limbile se diferențiază, dar prin denotațiile lor intelectuale se identifică. Ceea ce ne îngăduie să afirmăm că două propoziții, provenite din două limbi diferite, spun același lucru este identitatea informației lor logice. Dar această informație logică nu se poate obține independent de vorbire, ci este rezultatul unei îndelungate activități lingvistice. Deși spiritualist, Louis Lavelle a admis că „însăși formarea cuvintelor abstracte urmărește și desăvîrșește reprezentarea și dominarea unui univers care este același pentru toți. Astfel se poate spune că limbajul creează o legătură

---

[1] Eric Buyssens, *Vérité et langue, langue et pensée*, Ed. Solvay, 1960, p. 46.
[2] *Idem*, p. 27.

Scanned with CamScanner

între gîndire și lucruri, dar pentru a crea o legătură între toți oamenii."[1] Vorbirea n-a fost inventată ca să producă idei abstracte, ci ca să comunice apeluri și avertismente urgente. Dar, vorbind, oamenii au început să gîndească din ce în ce mai abstract, reușind, astfel, să cunoască proprietăți și raporturi din ce în ce mai generale.

Nimeni nu mai contestă astăzi autonomia relativă a gîndirii față de vorbire, dar dezvoltarea relativ independentă a gîndirii este tot un efect al vorbirii. Gîndirea nu poate ajunge la universal fără capacitatea vorbirii de a ridica înțelesurile de la individual la general, fără forța de abstractizare și de generalizare a vorbirii.

Credința în legătura nemijlocită a gîndirii cu creierul a fost, în ultima vreme, refortificată de observația că orice copil normal știe mai multe decît a învățat, de vreme ce poate construi corect fraze pe care nu le-a mai auzit niciodată. Era firesc să se ajungă la presupunerea că ideile generale, rațiunea, gîndirea logică sînt înnăscute, ereditare, deci programate genetic în acizii dezoxiribonucleici din fibra polimetrică a cromozomilor. Forma a ceea ce este dobîndit ar fi determinată de ideile înnăscute ale vorbitorului. „Lingvistica carteziană — susține Chomsky — presupune în mod general că noi cunoaștem inconștient principiile limbajului și ale logicii naturale și că acestea constituie în mare măsură o condiție preliminară a achiziției limbajului..."[2] Chomsky crede că ființele umane sînt astfel construite încît pot înțelege și elabora un număr de fraze cu sens care este superior „numărului de secunde ale unei vieți întregi și chiar numărului de secunde care alcătuiesc istoria limbajului"[3]. Cu alte cuvinte, omul ar fi înzestrat ereditar cu o competență logică în stare să-i îngăduie o performanță lingvistică nelimitată.

Evident, gîndirea nu-i posibilă fără creier, deoarece gîndirea depinde de vorbire și vorbirea depinde de creier.

---

[1] Louis Lavelle, *op. cit.*, p. 22.

[2] Noam Chomsky, *La Linguistique cartésienne*, Paris, Seuil, 1969, p. 100.

[3] N. Chomsky, *Contributions de la linguistique à l'étude de la pensée*, în *Change*, nr. 1, Seuil, 1968, p. 57—58.

Scanned with CamScanner

Vorbirea presupune memorie, iar memoria — uitarea și amintirea — este un proces bio-chimic al materiei organice. Oricum, nu ideile pot fi înregistrate bio-chimic, ci cel mult vorbele care le evocă.

Este greu de admis o legătură nemijlocită *naturală* între materia organică a eredității și ideile logice ale gîndirii. Între materie și idee nu poate exista decît o legătură *mijlocită* și *culturală*. Numai omul, inventînd limbajul, folosind fragmente de materie pentru a semnifica o idee, și pentru a produce, astfel, conștient lucruri pe care natura nu le poate genera spontan, devine capabil să mijlocească o asemenea paradoxală legătură. Numai limbajul, care este materie spiritualizată și spirit materializat, poate mijloci legătura dintre materie și spirit. Prin dimensiunea lui materială, limbajul poate fi programat genetic, ca și mersul în două picioare, dar mai ales bimanitatea; prin dimensiunea lui spirituală, el se află la temelia întregii culturi. Drumul de la creier, care este materie, la gîndire, care este spirit, trece neapărat prin limbaj, care este și una și alta. „Limbajul oral este deci, pentru copil, o posibilitate cu care este filogenetic prevăzut de la naștere“ [1], precizează și Raoul Husson. Cum a trecut invenția culturală a limbajului în zestrea naturală a eredității, nu se știe încă. Sigur este însă că antropoidul a devenit om abia din clipa în care a devenit o ființă cuvîntătoare. În istoria culturii, la început a fost cuvîntul; ba, mai mult decît atît, cuvîntul a fost însuși începutul. Dar nu cuvîntul lui Dumnezeu, ci cuvîntul Omului.

Fiind *dialectic*, materialismul filozofiei marxiste nu se sperie în fața uriașului salt pe care l-a operat inventarea limbajului în istoria universului. Celelalte materialisme nu l-au înțeles, deoarece căutau verigile continuității în fața celei mai mari discontinuități. Materialismul este liniștitor, în vreme ce dialectica este tulburătoare. Mințile leneșe s-au împăcat totdeauna mai bine cu materialismul decît cu dialectica. Însă rolul limbajului în antropogeneză nu poate fi explicat decît de un materia-

---

[1] Raoul Husson, *Mécanismes cérébraux du langage*, Paris, 1968, p. 52.

Scanned with CamScanner

lism profund dialectic. Însuşi specificul limbajului filozofic poate fi explicat numai de o filozofie materialist-dialectică a limbajului.

Filozofia limbajului nu poate să nu se ocupe şi de limbajul filozofiei. După ce, la începutul veacului nostru, unii gînditori au încercat să elaboreze o filozofie capabilă să depăşească limbajul printr-o intuire suprarațională a esențelor, ca Husserl, iar alții, mai tîrziu, să reducă filozofia la o analiză critică a limbajului „natural", ca Wittgenstein, a sosit vremea să se cerceteze, mai cu luare-aminte, specificul limbajului filozofic.

În concepția lui Husserl, „nimic nu pare mai evident decît faptul că legile «pur logice», în ansamblul lor, sînt valabile *a priori*. Nu prin mijlocirea unei inducții, ci a unei evidențe apodictice își găsesc ele fundamentul și justificarea lor."[1] După părerea sa, dacă toate masele de gravitate ar fi nimicite, legea gravitației n-ar fi anulată prin aceasta, ci ar rămîne doar fără posibilitate de aplicare practică"[2]. Husserl nu neagă determinarea cauzală a unei judecăți, ci determinarea cauzală a adevărului ei. „Judecata mea că $2 \times 2 = 4$ este desigur determinată cauzal, dar nu adevărul: $2 \times 2 = 4$."[3] Conștient că: „Sursa tuturor dificultăților rezidă în orientarea antinaturală a intuiției și a gîndirii pe care analiza fenomenologică o cere"[4], Husserl întoarce limbajul împotriva lui însuși, înlocuind inducția cu reducția și cunoașterea lumii reale cu autocunoașterea eului transcendental, pentru a ajunge la intuiția esențelor pure. Fenomenologia folosește limbajul *nu* ca pe un instrument de *înaintare* în cunoașterea lucrurilor, ci ca pe o cale de *retragere* în conștiința ideilor transcendentale și apriorice ale eului. În fenomenologie, limbajul nu mai constituie trecerea de la tăcerea naturii la vorbirea culturii, ci întoarcerea de la vorbirea socială la tăcerea transcendentală. Deoarece în zona eterată a ideilor pure nu se poate intra decît

---

[1] Edm. Husserl, *Recherches logiques*, I, Paris, P.U.F., 1959, p. 67.
[2] *Idem*, p. 161—162.
[3] *Idem*, p. 129.
[4] *Idem*, p. 12.

Scanned with CamScanner

tăcînd, vorbirea nu poate fi decît o pregătire o tăcerii. Încercînd să fundamenteze filozofia ca pe o știință riguros exactă a eului transcendental, Husserl are nevoie de un limbaj strict denotativ, demetaforizat și, în cele din urmă, de nerostit. Calculul matematic nu mai este vorbire, ci doar scriere. Fără energia metaforică, inductivă și expresivă, a vorbirii, limbajul pierde din forța lui de comunicare și se apropie de tăcere. Husserl credea că a dat de adevărul absolut tocmai acolo unde încetează vorbirea și începe tăcerea, acolo unde vorbirea, întoarsă împotriva ei însăși, se răstoarnă în contrariul său, în tăcere. Numai că „ideile" lui Husserl nu constituie sursa lumii, ci doar cunoașterea ei. Ideile nu se află nici „dincolo" și nici „dincoace" de limbaj, ci se formează și se dezvoltă în și prin limbaj. Ideile nu se impurifică prin „căderea" lor în limbaj, ci, dimpotrivă, se purifică prin perfecționarea limbajului. Puritatea ideilor este un rezultat final, nu un dat inițial. La început, cuvintele erau polisemice și ideile confuze. La puritatea ideilor s-a ajuns treptat prin rafinarea continuă a vorbirii. Limbajul nu compromite puritatea ideilor, ci o face posibilă. Dezvoltarea ideilor este condiționată, nu împiedicată, de mișcarea materiei sonore a vorbirii.

În opoziție cu Husserl, Wittgenstein, fiind de părere că „limitele limbajului meu semnifică limitele propriei mele lumi" [1], ajunge la concluzia că problemele filozofice nu sînt nimic altceva decît „cucuiele" pe care și le face mintea umană ori de cîte ori se izbește de granițele limbii. „Problemele filozofice — scria Wittgenstein — se nasc atunci cînd limbajul este în sărbătoare." [2] De aceea, el cere insistent întoarcerea cuvintelor „de la întrebuințarea lor metafizică la întrebuințarea lor cotidiană" [3]. În concepția lui Wittgenstein, filozofia n-are altă menire decît să înlăture nonsensurile care se ivesc ori de cîte ori gîndirea încearcă să depășească limitele limbajului cotidian.

---

[1] Ludwig Wittgenstein, *Tractatus logico-philosophicus*, Paris, Gallimard, 1961, p. 86.
[2] *Idem*, p. 168.
[3] *Idem*, p. 166.

Scanned with CamScanner

Filozofia nu este o doctrină, ci o activitate. „O operă filozofică rezidă esențialmente în elucidări.“ [1] Deoarece „a înțelege o propoziție înseamnă a ști ceea ce se petrece atunci cînd ea este adevărată“ [2], filozofia ar fi tehnica prin care limbajul este împiedicat să treacă dincolo de propozițiile cu sens. A interzice însă limbajului să-și exercite forța lui de abstractizare și de generalizare înseamnă a împiedica vorbirea să producă *plus-valoarea ei cognitivă*, înseamnă a renunța la adevăruri superioare de teama erorilor.

Deși Husserl proclamă depășirea limbajului, iar Wittgenstein o condamnă, amîndoi sărăcesc limbajul filozofic de una din dimensiunile lui fundamentale : informația pragmatico-afectivă, conotația moral-artistică, prospectivitatea militantă.

Filozofia nu este numai o explicație, ci și un îndemn. Ea nu este numai teoretică, ci și militantă, nu numai științifică, ci și axiologică, nu numai cognitivă, ci și emotivă. Societățile se autoreglează, se perfecționează și progresează nu numai prin amplificarea mijloacelor, ci și prin elevarea scopului. Filozofia este cea mai înaltă formă și „retro-acție“ a unui sistem social. Nemulțumit de neajunsurile epocii sale, filozoful își construiește concepția despre lume criticînd deficiențele și propunînd valori superioare. De aceea, limbajul filozofiei are nevoie nu numai de valoarea euristică a metaforelor și a miturilor, ci și de valoarea lor expresivă. „Existența noastră, considerată ca apropriere a lumii, se desfășoară pe două planuri. Acela al acțiunii asupra lucrurilor are drept corelat gîndirea științifică, care determină aceste lucruri ca obiecte ale unei științe prin modele. Acela al dării de sens evenimentelor și propriilor noastre acte are ca moment formal filozofia.“ [3] Filozofia nu este nici o știință printre celelalte științe, nici un gen beletristic. Ea îmbină denotația rigorii științifice cu conotația artei literare. Exprimînd nu numai reflectarea rațională a existenței, ci

---

[1] Ludwig Wittgenstein, *op. cit.*, p. 52.
[2] *Idem*, p. 48.
[3] G. G. Granger, *Sur la connaissance philosophique*, în *Revue internationale de philosophie*, nr. 47, 1959, p. 106.

Scanned with CamScanner

și o anumită atitudine față de ea, filozofia nu poate fi lipsită de stil, ca un tratat de matematică, de fizică sau de chimie. „Organizarea semnelor filozofice este o treabă de *stil*“ [1], subliniază Gilles G. Granger. Comunicînd atît o informație intelectuală, cît și una emoțională, limbajul filozofic este, în același timp, și conceptual și poetic. „O filozofie se prezintă, de fapt, ca un sistem de *concepte*, de o natură specifică, al cărui vehicul este în mod necesar o *limbă naturală*, excluzînd orice alt mod de expresie.“ [2] Dar, deși nu există un *limbaj specific* filozofiei, există totuși un *specific al limbajului* filozofic. Filozoful recurge, într-adevăr, la limba obișnuită, dar o folosește în mod *neobișnuit*, dîndu-i o întrebuințare specială : metasemică și metaforică, categorială și expresivă. Referindu-se la limbajul filozofiei, G. G. Granger precizează că „nu limbajul în greutatea lui istorică, de produs al societăților umane, este acela de care trebuie să uzeze, ca de o materie bogat colorată ; îi trebuie, dimpotrivă, pentru a se exprima, să-i rarefieze substanța și să-i epureze conotațiile, fără să poată, totuși, sub pedeapsa de a-și rata scopul, să meargă pînă la a recurge la simbolismul total-mente controlat al unei limbi artificiale“ [3]. În vreme ce limba lui Platon nu era încă filozofică, deoarece categoriile nu se desprinseseră din metafore, limba lui Carnape nu mai este filozofică, deoarece metaforele au fost înlăturate și relațiile au absorbit relatele. A reduce filozofia la un sistem de propoziții tautologice, menite să organizeze exclusiv experiențele senzoriale, înseamnă a crede că performanțele prestidigitatorilor pot înfrînge legile naturii.

Orice dezechilibrare a limbajului filozofic, prin hipertrofierea raționalului în dauna emoționalului sau a emoționalului în paguba raționalului, compromite rostul social al filozofiei de a ține sub controlul ei critic dialectica unității dintre legitate și libertate, dintre cauzalitate și finalitate, dintre mijloace și scop. „Poate pentru că un

---

[1] G. G. Granger, *Remarques sur l'usage de la langue en philsophie*, în *Languages*, 1974, nr. 35, p. 24.
[2] *Idem*, p. 22.
[3] *Idem*, p. 26.

Scanned with CamScanner

raționalism prea îngust disprețuiește miturile, acestea, rămase fără control, au devenit nebune"[1], notează Georges Gusdorf. Pe de altă parte, rațiunea pură tinde „să abandoneze, aproape totdeauna fără dificultate, conduita vieții practice ritmurilor conformismului ambiant"[2]. Dar și exagerarea dimensiunii pragmatico-afective a limbajului duce la împiedicarea filozofiei de a-și îndeplini misiunea. Nu poți domina mediul din punct de vedere *practic*, dacă nu i te supui din punct de vedere *teoretic*. Rațiunea trebuie însuflețită de emoție, dar emoția trebuie să rămînă sub controlul critic al rațiunii. Vorbirea nebunului mai este încă vorbire, dar raționamentul nebunului nu mai este chiar raționament. Ca să apară o idee nouă este necesar ca trăirea individuală să capete forma logică a rațiunii general-umane. Este posibil ceva nou numai dacă se evită, în același timp, atît platitudinea, cît și iraționalul. „Se pare că uzajul vorbirii — crede G. Gusdorf — ne obligă să alegem între două forme opuse de alienare : sau ca nebunul sau misticul, să vorbim ca nimeni altul, sau ca adeptul limbii basic, să vorbim ca toată lumea. În ambele cazuri, sensul însuși al personalității dispare."[3]

Limbajul filozofiei, exprimînd atît categoriile existenței, cît și atitudinea gînditorului față de ea, este o unitate originală între forța intelectuală a conceptelor și forța emoțională a construcțiilor morfo-sintactice. Vizînd universalul, limbajul filozofic este mult mai bogat în substantive decît în verbe, în nominative decît în genitive, în propoziții atributive decît în cele relaționale ; verbul *a fi* este mai des întîlnit în sensul lui copulativ, care vizează esența, decît sub forma indicativului prezent, care vizează existența. În limbajul filozofic, deși distanța dintre semnificantul verbal și semnificația teoretică este maximă, semnificația fiind de extremă generalitate, iar semnificantul totalmente arbitrar, rigoarea rațională este animată de expresivitatea stilului.

---

[1] Georges Gusdorf, *Mythe et métaphysique*, Paris, Flammarion, 1953, p. 260.
[2] *Idem*, p. 246.
[3] Georges Gusdorf, *La Parole*, Paris, P.U.F., 1968, p. 49—50.

Scanned with CamScanner

CAPITOLUL I

COMUNICAREA LINGVISTICĂ ȘI FORMAREA IDEILOR

Ideile se formează și se dezvoltă în și prin comunicare. Siliți de colaborarea în lupta cu natura să comunice între ei, oamenii au început făurirea ideilor. Vorba este trupul ideii, iar ideea este sufletul vorbei, în sensul în care Saussure înțelege semnul lingvistic ca unitate între sunet și concept. Dar și în acest caz, materia este primordială, spiritul secund. Materia care generează spiritul este *vorbirea* prin care oamenii se înțeleg reciproc și organizează astfel activitatea lor comună asupra mediului înconjurător. Vorbirea este și materie — substanță fonică —, și practică socială — mijloc de comunicare. Nu creierul gîndește, ci omul gîndește, cu ajutorul creierului, din clipa în care începe să vorbească. Activitatea spirituală este creația vorbirii. Vorbind, omul adaugă biosferei o logosferă.

Ideile au început să se formeze din clipa în care antropoidul a început să articuleze sunete *asemănătoare* pentru a desemna *asemănările* dintre lucruri. Dezvoltarea activității spirituale este determinată de sporirea energiei metaforice a vorbirii, prin care se poate trece de la denumirea însușirilor comune la descoperirea proprietăților generale și chiar universale. Ideile se dezvoltă pe măsură ce perfecționarea vorbirii amplifică distanța dintre tendințele perceptibile ale obiectului și țelurile inteligibile ale subiectului. Prin ideile care se cristalizează, se conservă și se dezvoltă în și prin vorbire, oamenii depășesc zona naturală a percepțiilor și făuresc lumea spirituală a conceptelor. Spiritul este activitatea care se

Scanned with CamScanner

desfăşoară în mintea oamenilor după ce vorbirea a transformat senzaţiile în noţiuni. Spiritul se întemeiază pe activitatea lingvistică a oamenilor. Înainte de făurirea vorbirii, nu poate exista decît inteligenţă. Intelectul, prin care percepţiile se cristalizează în noţiuni, apare şi evoluează cu ajutorul vorbirii. Prin vorbire, inteligenţa antropoidului devine intelect uman, iar strigătele care semnalau împrejurări concrete devin cuvinte care exprimă idei din ce în ce mai abstracte. Afectivitatea, ca atare, nu aparţine vieţii spirituale. Ea pătrunde în activitatea spiritului numai sub forma ideilor, prin intermediul construcţiilor stilistice ale limbii, întovărăşind dimensiunea intelectuală a ideilor. Două cuvinte care exprimă aceeaşi noţiune se deosebesc între ele nu numai fonetic, ci şi semantic, deoarece provin din două metafore diferite. Ele comunică aceeaşi cunoştinţă, dar nu exprimă aceeaşi atitudine faţă de lucrul cunoscut. Niciodată două cuvinte nu pot fi perfect sinonime, deoarece exprimă atitudini diferite faţă de acelaşi lucru : *cap* şi *scăfîrlie* nu au acelaşi înţeles, deşi conţin aceeaşi noţiune.

Afectivitate şi inteligenţă au şi celelalte fiinţe ; intelect are însă numai omul, deoarece numai el a reuşit să vorbească. Spirit are numai omul ; celelalte fiinţe nu pot avea decît suflet. Ceea ce îl deosebeşte pe om de toate celelalte fiinţe este activitatea sa spirituală. Prin inteligenţă, animalele se adaptează la variabilitatea mediului ambiant, prin intelect, oamenii îşi conceptualizează experienţa, îndepărtîndu-se astfel de mediul ambiant, dar dobîndind, totodată, posibilitatea să-l transforme potrivit unor rosturi umane.

Dar activitatea spirituală nu se reduce la demersul intelectual. Ea continuă prin gîndire, raţiune şi conştiinţă. Gîndirea este capacitatea spirituală de a trece de la o idee la alta, de a combina ideile între ele, de a scoate idei noi din cele vechi. Intelectul furnizează ideile, iar gîndirea le prelucrează. Corectitudinea gîndirii este păzită de raţiune. Raţiunea are grijă ca înlănţuirea ideilor să fie logică. Capabilă să treacă de la o idee la alta fără să facă mereu apel la experienţă, gîndirea poate oricînd s-o ia razna dacă nu e raţională. A fi raţional înseamnă a respecta formele şi legile logice ale gîndirii. Şi, deoarece

Scanned with CamScanner

formele logice reflectă proprietățile universale ale lucrurilor, iar legile logice reflectă raporturile universale dintre lucruri, a fi rațional înseamnă a începe să fii realist. A fi rațional înseamnă a ține seama cel puțin de ceea ce e universal în realitate.

Însă, pentru a ajunge la adevăr, corectitudinea gîndirii este doar o condiție necesară, dar insuficientă. Pentru a interveni cu eficiență în mersul lucrurilor, oamenii trebuie să cunoască nu numai universalul, ci și particularul. Experimentul este demersul prin care gîndirea se adecvează lucrurilor, confruntîndu-se cu realitatea. În sfîrșit, la conștiință se ajunge prin întoarcerea cunoașterii asupra ei însăși. Omul este singura ființă în stare să știe nu numai că *nu* știe, ci și că *știe*. Prin conștiință, omul ține sub controlul său nu numai obiectul, ci și raportul subiectului cu obiectul.

Spiritul este, așadar, activitatea prin care omul devine capabil să adauge *informației* senzoriale o *plus-informație* creată de intelect, gîndire, rațiune și conștiință. Un concept conține mult mai multă informație despre realitate decît o percepție. Prin activitatea sa spirituală, omul reușește să micșoreze din ce în ce mai mult risipa de energie din natură, din societate și din viața sa proprie.

Spiritul este secund, derivat, nu secundar, inferior în raport cu materia. Totuși, spiritul nu poate supraviețui unui trup decît atîta vreme cît rezistă propriului său trup : vorbirea, mai întîi orală, apoi și scrisă.

1. Dialogul

Dialogul este esența limbajului. Limbajul este, în primul rînd, dialog și dialogul este, mai presus de toate, limbaj. Comunicarea devine limbaj din clipa în care începe dialogul, iar limbajul se reduce la comunicare pe măsură ce slăbește dialogul. Limbajul este un mijloc de comunicare, dar nu orice mijloc de comunicare este limbaj. Limbajul este singurul mijloc de comunicare dublu articulat, care permite continua abstractizare și genera-

Scanned with CamScanner

lizare a semnificației prin energia metaforică a semnificantului. Comunicarea există și în natură, dar limbaj nu au decît oamenii. Numai oamenii comunică unii *cu* alții, celelalte ființe comunică cel mult *unele altora*; numai oamenii sînt capabili să răspundă și, mai ales, să întrebe; celelalte ființe reacționează spontan la mesajul receptat. În natură, comunicarea se propagă prin semnale nearticulate, care se referă la o împrejurare prezentă și concretă, provocînd reacția imediată a receptorului. „Tegumentele peștelui speriat sau rănit secretă o substanță odorantă care este percepută prin chimioreceptorii congenerilor lui. Acest scurt anunț de teroare scris în apă ajunge să stîrnească panică."[1] Cele mai multe insecte și mamifere sociale comunică între ele prin mijloace chimice odorante. „Sistemele sociale" din natură se autoreglează mai ales prin mirosuri. „Puține decrete umane au eficacitatea fără fisuri a substanței secretate de glandele mandibulare ale reginei la albine. Mirosul acestui acid ceto 9 — decen 2 transoic este o lege de necălcat, care creează casta lucrătoarelor, inhibîndu-le acestor albine femele maturizarea ovarelor."[2] Însă această ordine riguroasă înseamnă, în același timp, imposibilitatea oricărei dezvoltări. Viața albinelor de astăzi nu se deosebește prea mult de viața albinelor de acum 50 000 de ani... În natură nu există revoluții, ci numai mutații. Comiterea erorilor este umbra puterii creatoare a omului. În lumea celor care nu cuvîntă, probabilitatea erorilor este minimă, dar minimă este și posibilitatea intervenției în mersul lucrurilor. Se pare că „păcatul originar", care a dus la distincția dintre bine și rău, este limbajul, îndrăzneala dialogului. Paradisul de dincoace de bine și rău a fost definitiv pierdut din clipa în care a fost rostită prima replică.

Fiind nemijlocit legată de împrejurările prezente și concrete din mediul înconjurător, comunicarea dintre animale este nedialogată, nearticulată și neevolutivă. Semnalarea hranei sau a primejdiei nu așteaptă nici un fel

---

[1] Lorand Gaspar, *Approche de la parole*, în *N.R.F.*, Juillet, 1972, p. 41.
[2] *Ibidem*.

Scanned with CamScanner

de răspuns din partea congenerilor. Acceptarea, refuzul, întrebarea, îndoiala se nasc abia după ce strigătul se transformă în vorbă și începe să vizeze *absentul*, adică situații care se află dincolo de orizontul perceptual, viitorul, esența, legea. Probabilitatea crescîndă a erorilor și nevoia de a coordona acțiunile comune asupra mediului ambiant fac din ce în ce mai necesară confruntarea părerilor. Apare, în mod firesc, *a doua articulație* a limbajului — alcătuirea unităților semnificative din unități nesemnificative, dar distinctive —, care permite semnificației să devină din ce în ce mai abstractă și semnificantului să devină din ce în ce mai arbitrar. Posibilitatea oamenilor de a replica este de acum înainte nelimitată.

Chiar dacă unii semioticieni pot vedea în sistemul de comunicare dintre albine un început de trecere „de la decalc la semnul arbitrar, de la mesajul global la mesajul articulat, căci dansul și dansul neastîmpărat în formă de opt, dansul orizontal și dansul vertical, dansul axat pe zenit și dansul axat pe nadir par în același timp mesaje și tipare de mesaje, mesaje și semne“ [1], totuși „absența unităților discrete și absența *dublei articulări* (care singură permite infinita varietate de mesaje posibile cu un număr extrem de redus de unități distinctive și care fundamentează, stabilizîndu-l, caracterul arbitrar al semnului) este suficientă pentru a ne împiedica să vorbim de limbaj al albinelor și de limbaj al corbilor“[2].

Animalele n-au limbaj, deoarece nu dialoghează. Avem de-a face cu un limbaj numai dacă receptorul unui mesaj poate răspunde emițătorului prin același canal și în același cod. Limbajul este singurul mijloc de comunicare capabil să asigure desfășurarea nestingherită a dialogului, deoarece este singurul mijloc de comunicare dublu articulat. Dacă „prima articulație a limbilor naturale realizează un codaj economic, în care aceste milioane sau miliarde de mesaje deosebite pot fi construite cu ajutorul cîtorva mii de unități reîntrebuințate de la mesaj

---

[1] Georges Mounin, *Communication linguistique humaine et communication non-linguistique animale*, în *Les temps modernes*, Avril-Mai, 1960, p. 1697.

[2] *Idem*, p. 1700.

Scanned with CamScanner

la mesaj și care sînt monemele, cantitate care este pe măsura memoriilor umane chiar cele mai sărace“ [1], atunci „a doua articulație apare ca un supracodaj supraeconomic. Nu numai că putem exprima toată experiența noastră cu ajutorul cîtorva mii de moneme, dar și aceste mii de moneme sînt făcute ele însele pornind de la treizeci pînă la cincizeci de semne sonore minime, după limbă, fonemele fiecărei limbi“ [2]. Dialogul generează dubla articulație și îngăduie, astfel, limbajului să vehiculeze o cantitate de informație din ce în ce mai mare cu un efort de comunicare din ce în ce mai mic : un cuvînt abstract, alcătuit din cîteva sunete arbitrare, este mult mai informativ decît o onomatopee...

Datorită dublei articulații a vorbirii, care permite înălțarea continuă a semnificației de la oglindirea însușirilor individuale ale lucrurilor la reflectarea unor proprietăți din ce în ce mai generale, prin energia metaforică a semnificantului, dialogul stimulează necontenit activitatea intelectuală a oamenilor.

Deși limbajul infantil, spre deosebire de limbile native, este de la început dublu articulat, totuși semnificantul este considerabil mai imitativ, mai motivat decît în limbile evoluate, în care semnificantul este din ce în ce mai stilizat, mai arbitrar. La ideile generale s-a ajuns după un îndelungat exercițiu al dialogului.

Scrierea a reprezentat deja un început de slăbire a dialogului : răspunsul era amînat sau nu mai venea niciodată. De la un moment dat în istorie nici nu mai era așteptat, iar mai tîrziu nu mai era nici îngăduit. Despotismele din toate timpurile s-au sprijinit pe scriere : dialogul era prea „democratic“ ca să-l poată tolera. Dialogul realizează *retroacția-feed-back*-ul — prin care se autoreglează cunoașterea umană. „Din discuție țîșnește lumina“ este expresia banală a aceluiași adevăr. Însă despoții, convinși că providența le-a încredințat adevărul absolut o dată pentru totdeauna, au întrerupt dialogul cu semenii și au sacralizat scrierea.

---

[1] Georges Mounin, *Clefs pour la linguistique*, Paris, Seghers, 1971, p. 65.
[2] *Idem*, p. 66.

Scanned with CamScanner

În vreme ce slăbirea dialogului a fost, într-o oarecare măsură, contracarată de scrierea alfabetică, dublu articulată, în moneme și grafeme, mai democratică și mai laică decît cea pictografică și ideografică, noile mijloace— nelingvistice și nedialogale — de comunicare continuă să-l diminueze. Radioul, cinematograful, televiziunea, semafoarele nu conversează cu oamenii, ci se adresează oamenilor. Receptorii nu pot răspunde emițătorilor cu același cod și prin același canal. Închiderea aparatului sau părăsirea sălii nu influențează cu nimic mesajul. Poate numai teatrul, care împletește limbajul cu alte mijloace de comunicare, mai păstrează ceva din dialogul cu publicul: tăcerea, ovațiile sau vociferările pot influența într-o anume măsură desfășurarea spectacolului.

Lipsa dialogului face ca mijloacele nelingvistice de comunicare să aplece mesajul transmis de partea dimensiunii lui pragmatico-afective, sărăcind astfel dimensiunea lui intelectual-rațională.

De aceea, ele se adresează în mult mai mare măsură sufletului decît minții spectatorului. Sustrasă controlului critic al dialogului, însăși scrierea alfabetică, a cărei contribuție în decantarea formelor logice ale gîndirii a fost decisivă, degenerează într-un sistem de semne grafice de nerostit, dar accesibil și unui creier electronic.

Există însă o deosebire fundamentală între comunicarea *pre*-lingvistică dintre animale și comunicarea *post*-lingvistică dintre oameni. Controlată de limbaj, comunicarea postlingvistică este și ea articulată, îngăduind, astfel, formarea unui „cîmp semiotic", mereu mai amplu, între un semnificant perceptibil din ce în ce mai stilizat și o semnificație inteligibilă din ce în ce mai profundă. Pentru a denunța violența destructivă a unei societăți în care puterea tehnică este hipertrofiată și puterea morală este atrofiată, mulți cineaști contemporani prezintă actele de violență nu așa cum se petrec ele în realitate, ci filmate mult mai încet sau mult mai repede, sub forma unui joc sau a unui dans, silind, astfel, spectatorul să parcurgă distanța care desparte, dar și unește priceperea mesajului de perceperea codului.

Tendinței pe care o au mijloacele de masă ale comunicării de a restrînge cîmpul semiotic și de a slăbi

Scanned with CamScanner

spiritul critic trebuie să i se opună cultivarea intensivă și extensivă a dialogului. Dialogul trebuie să ocupe un loc mereu mai mare chiar în interiorul mijloacelor de masă ale comunicării, în emisiunile de radio, de televiziune și chiar în film, în ziare, în reviste, în învățămînt.

Dialogul este calea principală prin care oricine se poate înălța de la cultura de masă la înalta cultură. Cultura pentru toți nu este neapărat o cultură de masă; prin dialog, înalta cultură devine accesibilă tuturor.

Societatea pe care o construim trebuie să acorde dialogului întreaga importanță pe care o are în făurirea unui om deplin dezvoltat. Dar sublinierea rolului pe care îl joacă dialogul în formarea și controlarea ideilor nu scade deloc importanța pe care o are scrisul în dezvoltarea gîndirii logice.

2. Scrisul

Reprezentarea grafică a fost de la început mai mult *transcrierea* neliniștii umane față de viitor decît *descrierea* prezentului. Prezentul, fiind indicabil, nu se cere reprezentat. Numai absentul merită să fie reprezentat. Orice reprezentare, amintind trecutul și anticipînd viitorul, smulge din prezent obiectul vizat. Fiind transcrierea unei vorbiri, reprezentarea grafică se împărtășește deja din proprietatea noțiunilor de a avea o față îndreptată spre trecut și cealaltă spre viitor. Conservînd amintirea unei experiențe trecute pentru a înlesni anticiparea unei acțiuni viitoare, reprezentările grafice exprimă în mult mai mare măsură atitudinea oamenilor față de natură decît înfățișarea naturii însăși. Prin reprezetările grafice oamenii își comunică unii altora informații nu despre prezentul care se vede, ci despre absentul care nu se vede. Reprezentările grafice se folosesc de prezent pentru a semnifica absentul. Grafia comunică informații despre absent, atît în absența emițătorului, cît și în absența receptorului.

Scanned with CamScanner

Prin reprezentarea grafică a vorbirii, independența relativă a omului față de mediul său înconjurător crește considerabil. „A scrie" înseamnă a te distanța și mai mult de prezent, a face abstracție de cele mai multe însușiri concrete ale realului, a pregăti, astfel, stăpînirea umană asupra naturii sensibile. Animalele nu se pot desprinde de prezent deoarece mijloacele lor de comunicare sînt naturale și nu pot semnala decît un viitor nemijlocit legat de prezent. „La cele mai multe insecte și mamifere sociale, relațiile sociale se întemeiază pe un limbaj de mirosuri. Majoritatea problemelor care interesează grupul este reglată de un limbaj chimic."[1] Comunicarea prin mirosuri este, fără îndoială, mult mai precisă și mai constrîngătoare, dar, fiind nemijlocit legată de prezent, nu permite animalelor nici o inițiativă față de mediul lor ambiant.

Superioritatea decisivă a limbajului uman față de toate celelalte mijloace nelingvistice de comunicare constă în faptul că vorbirea, în general, și scrierea, în special, sînt în stare să mențină prezentul la o distanță din ce în ce mai mare și să permită astfel predicția viitorului, a posibilului, a probabilului. Omul a inventat limbajul nu pentru a se ține de coada lucrurilor, ci pentru a le transforma conform scopurilor sale. Grafismul reprezintă nu atît realitatea, cît intențiile omului cu privire la ea. „Dacă există un punct asupra căruia avem astăzi toată certitudinea, este că grafismul începe nu prin reprezentarea naivă a realului, ci prin abstract."[2] Istoria scrierii, de la mitogramele pictografice pînă la literele alfabetului, este istoria reprezentării grafice a unor idei din ce în ce mai abstracte și mai generale despre realitate. Cele mai vechi desene sînt mai degrabă suporturi grafice ale unui context oral, decît reproduceri ale unor scene de vînătoare. Primele figuri aveau o valoare magică, codificau un mesaj secret, pe care numai inițiații erau capabili să-l descifreze. Trecerea de la gîndirea

---

[1] Lorand Gaspar, *Approche de la parole*, în *N.R.F.*, Juillet, 1972, p. 41.

[2] André Leroi-Gourhan, *Le geste et la parole*, Paris, Albin Michel, 1964, vol. I, p. 263.

Scanned with CamScanner

mito-magică la cea tehnico-ştiinţifică s-a făcut treptat şi concomitent cu evoluţia aşezărilor urbane. „Se poate situa către 3500 înaintea erei noastre (2500 de ani după apariţia primelor state) primii germeni mesopotamieni ai scrierii. Două mii de ani mai tîrziu, către 1500 î.e.n, primele alfabete consonantice apar în Fenicia, iar către 750, alfabetele vocale sînt instalate în Grecia. În 350 filozofia greacă este în plină înflorire.“ [1] Perfecţionarea scrierii nu duce numai la îmbunătăţirea reprezentării grafice a vorbirii, ci determină un imens progres al gîndirii. Un mijloc care face accesibil exerciţiul gîndirii unui număr mereu mai mare de oameni determină totodată şi un progres calitativ al gîndirii ; pe măsură ce se universalizează, gîndirea este din ce în ce mai aptă să reflecte universalul. Devenind impersonală, uniformă şi reversibilă, scrierea alfabetică imprimată stimulează gîndirea abstractă şi elaborarea explicaţiilor teoretice. Scrierea ideografică, amintind încă de înfăţişarea concretă a lucrurilor vizate, menţine gîndirea în apropierea sensibilităţii şi frînează capacitatea de abstractizare.

Retroacţia gîndirii asupra vorbirii poate fi însă îndeajuns de puternică pentru a acorda semnificantul la o semnificaţie mereu mai abstractă. Nevoia de a transcrie idei mai abstracte i-a silit, de pildă, pe chinezi să utilizeze anumite ideograme drept „chei“ pentru a ridica semnificaţiile altor ideograme pe trepte de generalitate mai înalte. Cuvîntul *fang* înseamnă şi „cameră“, şi „luminos“ [2] Primul sens este transcris printr-o ideogramă care conţine cheia „uşă“, iar al doilea, printr-o ideogramă care conţine cheia „soare“. Ideogramele cu cheie transcriu cuvinte omofone, care au căpătat pe lîngă sensul lor iniţial şi un înţeles mai abstract. Semnificantul fonic rămîne materia care se potriveşte cel mai mult cu dezvoltarea spiritului. Abstractizarea şi generalizarea determină orice scriere să devină, la un moment dat, fonetică. Literele alfabetului, transcriind „sunetele“ vorbirii, şi nu „înţelesurile“ ei, deschid în faţa gîndirii o

---

[1] André Leroi-Gourhan, *op. cit.*, p. 291.
[2] Vezi Lucia Wald, *Sisteme de comunicare umană*, Edit. Ştiinţifică, 1973, p. 182.

Scanned with CamScanner

perspectivă nelimitată. Cu un număr finit de litere, pot fi scrise o infinitate de enunțuri. Prin trecerea de la scrierea ideografică monoarticulată — enunțurile în ideograme — la scrierea alfabetică dublu articulată — sintagmele în moneme și monemele în grafeme — creativitatea gîndirii a crescut considerabil. Dealtfel, scrisul cere minții umane un efort mult mai mare decît vorbitul. Toată lumea știe să vorbească, dar nu toată lumea știe să scrie. Scrisul se învață mai greu decît vorbitul. Scrierea nu este o funcție adăugată mîinii, așa cum este vorbirea adăugată organelor vocale. „Pentru a vorbi, vorbitorul n-are nevoie decît de corpul său : pentru a scrie, nu-i ajunge mîna, ci îi mai trebuie și un anumit instrument stilet, pană, creion, toc, mașină de scris etc. Și încă nu-i de ajuns ; nu se scrie numai *cu* ceva, ci și *pe* ceva ; piatră sau cărămidă, pergament sau papirus, iar astăzi mai ales hîrtie.“ [1]

Scrierea alfabetică, deși mai simplă, este mult mai dificilă decît scrierea ideografică, deoarece implică un mult mai mare efort de abstractizare. Cititorul unui text alfabetic este nevoit să parcurgă cu mintea o distanță mult mai mare între semnificantul grafic și înțelesul semnificat decît cititorul unui text ideografic. Alăturarea ideogramelor „om“ și „munte“ alcătuiesc un semnificant grafic mai apropiat de înțelesul „sihastru“ decît cuvîntul „sihastru“. Că scrierea alfabetică este o achiziție anevoioasă și tardivă a geniului uman o dovedește și faptul că afazicul, la un anumit stadiu al bolii, regresează de la citirea alfabetică la citirea pictografică. După ce caracterizează modificările fundamentale ale afazicului prin alterarea atitudinii categoriale și, în consecință, regresiunea la un stadiu de umanitate mai apropiat de natură, Adhemar Geld relatează : „Astfel, un afazic numea B, lampă cu gaz, M, tichie de carnaval și S, păianjen...“. Bolnavul nu mai era în stare să înțeleagă identitatea literelor, ci numai să perceapă asemănarea dintre niște „ideograme“ și lucruri concrete.

---

[1] Etienne Gilson, *Linguistique et philosophie*, Paris, Vrin, 1969, p. 206.

Scanned with CamScanner

Scrierea alfabetică a reprezentat însă nu numai un imens progres al gîndirii, dar și o gravă primejdie : *dezvoltarea unilaterală a rațiunii în detrimentul sensibilității.*

Într-un moment de cumpănă a istoriei, între Socrate — care mai apăra cultura orală — și Aristotel — care consolida cultura scrisului —, Platon era deja conștient de această primejdie. „Scrierea, Fedru, are un grav inconvenient, ca și pictura. Produsele picturii sînt ca și cum ar fi vii ; dar pune-le o întrebare, ele păstrează tăcerea. La fel și cu discursurile scrise. S-ar putea crede că ele vorbesc ca niște persoane inteligente, însă cere-le să-ți explice ceea ce spun, ele nu vor răspunde decît un singur lucru, mereu același. O dată scris, discursul circulă peste tot și trece indiferent prin mîinile cunoscătorilor și prin acelea ale profanilor și nu știe să distingă cui trebuie și cui nu trebuie să-i vorbească. Dacă se vede disprețuit sau înjurat pe nedrept, are totdeauna nevoie de ajutorul tatălui său ; căci nu-i capabil să respingă un atac și să se apere singur.“ [1] Platon pomenește aici mai toate neajunsurile unui text : impersonalitatea, invariabilitatea, generalitatea, tendința spre alienare. Este o constatare curentă că autoritatea unui discurs crește pe măsură ce se trece de la rostire la manuscris, apoi la un text dactilografiat și, în sfîrșit, la pagina tipărită.

După două mii de ani, în preajma Revoluției Franceze, într-un moment în care reprezentantul grafic era sacralizat iar reprezentantul uman sacrificat, Rousseau reia critica scrisului cu și mai mare înverșunare. Considerînd că scrierea este literă moartă și că înăbușă viața, Rousseau explică : „Scriind, ești forțat să iei toate cuvintele în accepția comună ; însă cel care vorbește variază accepțiile prin tonuri, le determină cum îi place ; mai puțin constrîns să fie clar, el dă mai multă forță ; și nu e posibil ca o limbă pe care o scrii să păstreze multă vreme vivacitatea aceleia care nu e decît vorbită“. Răul suprem ar fi limbajul logico-matematic, adică o limbă care nu mai poate fi vorbită, ci numai scrisă...

---

[1] Platon, *Phèdre*, Paris, Garnier, 1922, p. 308.

Scanned with CamScanner

Spre deosebire de Platon și Rousseau, adversarii contemporani ai scrisului îi opun nu numai vorbirea, ci ansamblul mijloacelor audio-vizuale de comunicare. Reproșînd alfabetismului că a uniformizat, a fragmentat și a secvențializat lumea, generînd, astfel, raționalismul, naționalismul și individualismul, Marshall McLuhan scrie: „Evident, Rațional a însemnat multă vreme, în Occident, uniform, continuu și secvențial. În alți termeni, am confundat rațiunea și alfabetismul, raționalul cu o tehnologie particulară.“ [1] McLuhan speră că, în curînd, cultura scrisului și a cititului, care stimulează cu precădere activitatea intelectuală, va fi înlocuită cu o cultură oralo-vizuală, care va educa sensibilitatea. „Educația se va preocupa în viitor mai mult să dezvolte și să ciopleasca simțurile și percepțiile“, decît să „îndoape capetele“. Și asta nu va fi desigur o pierdere pentru „intelect.“ [2]

Numai că o sensibilitate care nu mai e condusă de intelect nu mai e o sensibilitate umană. Dezvoltarea deplină a omului se obține nu prin diminuarea puterii sale de abstractizare, ci prin echilibrarea ei cu o viață afectivă din ce în ce mai intensă. Intelectul „răcește“ sensibilitatea numai dacă este cultivat unilateral. Altfel, o sporește, o prelungește, o rafinează. Trebuie cultivată conlucrarea dintre forța logică a scrierii alfabetice și autenticitatea afectivă a limbajului oral. Scrierea sporește coerența logică a vorbirii, iar vorbirea însuflețește scrierea. Scrierea alfabetică disciplinează gîndirea și contribuie la transformarea dialogului social în monolog individual. Analfabeții monologhează mult mai rar decît știutorii de carte. O conferință este mai mult scriere rostită decît vorbire. Spațializînd temporalitatea vorbirii, scrierea transformă gîndirea ireversibilă în reversibilitate logică. Un rol deosebit în colaborarea dintre scriere și vorbire are scrisul de mînă, mai apropiat de individualitatea vorbirii decît cel imprimat. Ivan Bunin îi mărturisea lui Valentin Kataev că scrisul de mînă e mai intim legat

---

[1] Marshall McLuhan, *Pour comprendre les média*, Montréal, 1968, p. 32.
[2] *Idem*, p. 54.

Scanned with CamScanner

de actul creației decît scrisul la mașină. „Cînd bați direct la mașină — spunea el —, fiecare cuvînt pe care l-ai bătut își pierde individualitatea, se despersonalizează, în vreme ce cuvîntul scris de propria-ți mînă pe hîrtie e ca o urmă materială, vizibilă, a gîndului dumitale — crochiul lui —, el nu și-a pierdut încă legătura tainică cu sufletul dumitale — dacă vrei, cu întreaga dumitale ființă —, așa încît, dacă acest cuvînt este fals sau pus nelalocul lui, dacă este nepotrivit, lipsit de tact, ai s-o simți deîndată, nu numai intuitiv, dar ai s-o și vezi cu ochii, sesizînd o anumită încetinire, accelerare sau chiar modificare a scrisului.“ Grafologia nu se practică asupra textelor imprimate, ci numai asupra manuscriselor, asupra autografelor... Ar fi interesantă o cercetare asupra deosebirii dintre stilul scriitorilor care bat direct la mașină și stilul celor care scriu de mînă. Se pare că primul este mai „denotativ“, iar celălalt, mai expresiv. Pe măsură ce se îndepărtează de vorbire, scrierea se îndepărtează și de gîndire și, în cele din urmă, nu mai conservă decît dimensiunea logică a gîndirii. Totuși, în efortul legitim de a contracara logocentrismul, să nu se uite că cele mai mari victorii ale cunoașterii umane au fost posibile datorită culturii scrise, nu orale, că înțelegerea rolului pe care poate și trebuie să-l joace cultura audio-vizuală aparține culturii scrise, nu orale.

Marshall McLuhan preferă ideografia, deoarece, prin globalitatea și sincronismul ei, i se pare mai fidelă conștiinței decît analitismul și secvențialitatea scrierii alfabetice. După ce pretinde că „nu există nimic liniar și nici secvențial în cîmpul global de luciditate care există în orice moment de conștiință“ [1], McLuhan conchide: „De cînd există alfabetul fonetic, am considerat că legătura de inferență este criteriul prin excelență al logicii și al rațiunii. Dimpotrivă, scrierea chineză investește fiecare ideogramă cu o intuiție globală a ființei și a rațiunii, care nu lasă decît un rol minim succesiunii ca semn de activitate și de organizare mentală.“ [2]

---

[1] Marshall McLuhan, *op. cit.*, p. 106.
[2] *Ibidem.*

Scanned with CamScanner

De asemenea, Roland Barthes este încîntat de sincronismul antimecanic și antialfabetic al culturii japoneze. Pentru japonez, lumea nu ar fi un „volum" care trebuie explorat, ci o „suprafață" care se cere admirată. Gîndirea japonezului nu ar fi preocupată să parcurgă distanța dintre fenomenul sensibil și esența lui inteligibilă, ci să cuprindă ansamblul fenomenelor. Pentru el „totul este ornament al altui ornament : mai întîi, pentru că pe masă, pe platou, mîncarea nu e niciodată decît o colecție de fragmente, din care nici unul nu apare privilegiat de o ordine de ingestie..." [1] Europeanul mănîncă după cum scrie : *discursiv*. Menu-ul său are o introducere, un cuprins și o încheiere. Dimpotrivă, mîncarea japonezului este *configurativă*. Pentru el „a mînca nu înseamnă a respecta un menu (un itinerar de farfurii), ci a desprinde printr-o ușoară atingere de baghetă, ba o culoare, ba alta, grație unui soi de inspirație..." [2]

Este adevărat că japonezii, neîmpiedicați de gîndirea alfabetică și de modelul mecanic, și-au însușit mai repede și mai temeinic modelul cibernetic de cultură, dar nu trebuie uitat că sintetismul erei electronice este rezultatul unei îndelungi dezvoltări a gîndirii analitice și abstractizante. Există o deosebire calitativă între „sincretismul" gîndirii iconice și „sintetismul" gîndirii științifice. Sinteza presupune analiza. Sinteza pe care o săvîrșește conștiința contemporană presupune întoarcerea cunoașterii analitice și abstracte asupra ei însăși. Conștiința omului întreg nu se reduce nici la cunoașterea mediului, nici la cunoașterea de sine, ci este cunoașterea unității contradictorii dintre subiect și obiect.

3. Numărul

Istoria numerelor este determinată de aceleași legi ca și istoria numelor : se înalță de la concret la abstract, prin

---

[1] Roland Barthes, *L'empire des signes*, Skira, Genève, 1970, p. 33.

[2] *Idem*, p. 35.

Scanned with CamScanner

energia metaforică a limbajului, datorită contradicției dintre nevoia de a *spori* comunicarea și nevoia de a *micșora* efortul comunicării. „Omul primitiv — scrie Al. Graur — avea o foarte slabă capacitate de abstracție, el era izbit, la fiecare obiect, de tot felul de amănunte superficiale și nu era în stare să-i distingă trăsăturile esențiale. De aceea nu putea nici grupa mai multe obiecte într-o singură categorie, fiecare unitate din fiecare speță era văzută separat, astfel că nu se punea problema creării unui plural.“ [1]

Crearea numerelor și a formelor de plural a devenit posibilă abia în clipa în care gîndirea a reușit „să lase la o parte amănuntele neesențiale și să claseze împreună două sau mai multe exemplare dintr-o specie, legate între ele prin trăsături esențiale“ [2]. Cîtă vreme există un cuvînt diferit pentru fiecare subspecie de salcîm, nu poate să apară expresia : 4 salcîmi. Numărul este rezultatul capacității umane de a face abstracție de calitatea unor obiecte pentru a reține numai cantitatea lor. Gîndirea umană s-a ridicat treptat de la noțiuni de subspecie la noțiuni universale, de la „dual“ la „infinit“.

Însă vreme îndelungată oamenii n-au reușit să depășească ideea de „2“. (Nici astăzi indigenii tribului Pitta-Pitta din Queensland nu dispun decît de două numerale : *ouro* = 1 și *pâkoula* = 2. Pentru 3, ei spun *pâkoula-ng-ouro (ng* fiind eufonic), iar pentru patru, spun *pâkoula-pâkoula).* Probabil că oamenii au ajuns la numeralul „5“, numărîndu-și degetele de la o mînă. „În sumeriană, limbă care se vorbea în Asia Mică între mileniul al IV-lea și al II-lea înaintea erei noastre, pentru 6 se folosea 5+1, în loc de 7 se zicea 5+2 și tot așa pînă la 9, marcîndu-se în felul acesta rolul important pe care-l avea numărul 5, adică numărul degetelor unei mîini.“ [3] Verbul grecesc *pempozomai,* care a derivat de la *pemp* — „5“ și înseamnă întîi „a număra pe degete“ și apoi „a scotoci“, pare să confirme și el legătura dintre numeralul „5“ și mînă.

---

[1] Al. Graur, *Puțină... aritmetică,* București, Editura Științifică, 1971, p. 6.
[2] *Idem,* p. 7.
[3] *Idem,* p. 19.

Scanned with CamScanner

Scrierea numerelor începe cu răbojul. În chineză, — înseamnă 1, = înseamnă 2, ≡ înseamnă 3; la romani, 1 era notat I, 2 era notat II, 3 era notat III, patru era notat IIII. De ce chinezii au scris numerele cu trăsături orizontale, iar romanii cu trăsături verticale? Nu cumva această deosebire se datorează diferenței dintre mentalitatea „relaționistă" a vechilor chinezi și mentalitatea „substanțialistă" a romanilor, determinată, la rîndul ei, de deosebirea dintre o cultură preponderent orală, preocupată mai ales de *raporturile* dintre fenomene, și o cultură preponderent scrisă, atentă mai ales la *unitatea* dintre fenomen și esență? Linia orizontală să exprime oare mișcarea gîndirii de la un fenomen la altul, iar cea verticală, mișcarea gîndirii de la superficialitatea fenomenului la adîncimea esenței... ?

Contradicția dintre nevoia de a înmulți mijloacele de comunicare și nevoia de a reduce efortul comunicării i-a silit, la un moment dat, pe romani să imagineze semnul V pentru cinci, iar pe chinezi semnul + pentru zece. „De aici înainte, numărătoarea e luată de la început, astfel că 6 e VI, adică 5+1, 7 e VII, adică 5+2, ceea ce, evident, scutește de unele eforturi, căci altminteri 7 ar fi trebuit scris IIIIIII. În același sens, s-a ajuns cu timpul să se marcheze 4 numai cu două semne, IV, în loc de IIII și la fel 9 cu IX, deci s-a convenit ca o cifră mai mică pusă în stînga unei mai mari să fie scăzută din aceasta din urmă, realizîndu-se astfel o economie de semne."[1] Pentru numerele mai mari, romanii au trebuit să adopte sistemul grecesc, iar mai tîrziu a fost adoptat aproape de toată lumea sistemul arab. Un număr ca 388 se scria CCCLXXXVIII, deci erau necesare 11 semne în loc de 3. Cred însă că adoptarea cifrelor arabe este nu numai rezultatul economiei de efort, ci și al retroacției semnificației asupra semnificantului; unei semnificații mai abstracte îi convine mai bine un semnificant mai arbitrar. „Se poate spune astfel — conchide Al. Graur — că scrierea este primul germen al limbajului universal, care se va introduce peste nu prea multă vreme."[2] Însă

[1] Al. Graur, *loc. cit.*, p. 142—143.
[2] *Idem*, p. 145—146.

Scanned with CamScanner

limbajul, chiar cînd va fi „universal", nu va putea să aibă precizia aritmeticii, deoarece el exprimă nu numai cunoştinţele generale şi comune ale oamenilor despre realitate, ci şi atitudinea lor particulară şi individuală faţă de ea. Limbajul nu va fi niciodată numai „denotativ", ci şi „conotativ". El nu este numai intelectual, ci şi emoţional. Spre deosebire de „tabla înmulţirii", el are totdeauna un anumit stil.

Aritmetica este un sistem semiotic în care semnificantul grafic nu mai reprezintă un semnificant fonic, ci simbolizează direct o semnificaţie intelectuală. „Limbajul" aritmetic n-are grafeme, ci numai ideograme. El este lipsit de a doua articulaţie a limbajului. De aceea, el nu se poate îmbogăţi dinăuntru, ci numai prin adăugiri dinafară. Pe de altă parte, semnificaţiile intelectuale la care se referă aritmetica reflectă numai raporturi cantitative. Numărul descalifică, dezindividualizează şi, lăsat singur, tinde să dezumanizeze. Însă omul nu se reduce la cunoaştere, cunoaşterea nu se reduce la logică şi logica nu se reduce la matematică.

Vorbind despre numerele magice, Al. Graur semnalează predilecţia diverselor limbi pentru numerele 3, 5, 7. „În toate poveştile, împăratul avea 3 fii sau 3 fiice, niciodată 2 sau 4."[1] În India, 5 e număr magic, iar în Biblie, păcatele capitale sînt 7, vacile grase şi cele slabe sînt 7, cartea are 7 peceţi, candelabrul are 7 braţe etc. Oare nu inegalitatea socială este vinovată de atenţia sporită acordată numerelor impare? Înainte de a ajunge să cunoască relaţiile dintre lucruri, gîndirea, care ia naştere şi se desfăşoară în limbaj, trebuie să parcurgă relaţiile dintre oameni. Autoritatea stăpînului, a regelui, a împăratului, a despotului presupune superioritatea incontestabilă a unei fiinţe „fără pereche". Aşa a început probabil venerarea numerelor fără soţ: al treilea fiu era mai bun decît ceilalţi doi, a cincea esenţă — quintesenţa — era superioară celorlalte patru, a şaptea zi a săptămînii era mai sfîntă decît celelalte şase. Se pare că extinderea şi adîncirea democraţiei apropie veacul 20 de o

[1] Al. Graur, *op. cit.*, p. 56.

Scanned with CamScanner

concepție binară asupra lumii, în care locul central îl ocupă cifra 2... Gîndirea oamenilor va deveni, în sfîrșit, consecvent dialectică.

4. Vorbirea și logica

Oamenii au fost preocupați întotdeauna mai mult de „ce vorbesc" decît de „cum vorbesc".

Ceea ce îi interesa era, în primul rînd, nu mijlocul de comunicare ; codul este mai puțin important decît mesajul ; atenția oamenilor este atrasă, în mod firesc, de semnificație, nu de semnificant. O consecință inevitabilă a faptului că vorbirea este mijlocul fundamental de comunicare este și uitarea vorbirii în favoarea gîndirii. Oamenii au meditat considerabil mai mult asupra gîndirii, intelectului, rațiunii, cunoașterii și conștiinței, decît asupra vorbirii. De vorbire s-au ocupat numai în momentele de criză a valorilor.

Gînditorii epocilor critice și-au dat seama că demitificarea ideilor depășite nu e posibilă fără dezvăluirea originii lor laice. Iluzia originii transcendente sau transcendentale a ideilor se risipește dacă se arată că vorbirea este nu numai principalul mijloc de comunicare, dar și principalul instrument de formare a gîndurilor. Originea ideilor încetează să mai fie misterioasă din clipa în care oamenii își dau seama că orice idee este un produs al activității lor lingvistice. Omul adaugă biosferei propria sa logosferă, vorbind. Dar oamenii își îndreaptă privirea spre semnificant numai atunci cînd semnificațiile intră în criză.

Criza valorilor sclavagiste a provocat replica nominalistă a stoicilor împotriva platonismului și a logicii aristotelice. După stoici, gîndul și cuvîntul sînt unul și același lucru considerat din două puncte de vedere. Logosul care este gînd atîta vreme cît rămîne intern, închis în piept, devine cuvînt cînd este rostit în afară. Logosul este totdeauna rațiune și discurs.

Scanned with CamScanner

De capacitatea generatoare de idei a vorbirii s-a apropiat mai mult Francis Bacon, opunîndu-se scolasticii medievale, în plină criză a valorilor feudale. El spunea că „*idolii forului* sînt cei mai supărători dintre toţi.“ [1]

Cel mai aproape de adevăr a ajuns însă Condillac, după care „orice limbă este o metodă analitică şi orice metodă analitică este o limbă“. Despărţindu-se de mentalitatea teologică a vechiului regim, Condillac ajunge la concluzia că „a crea o ştiinţă nu este altceva decît a crea o limbă“. Însă şi mai modernă este afirmaţia lui că „limbajul este înnăscut, dar ideile nu sînt.“

Criza contemporană a valorilor burgheze a dus, fireşte, la o şi mai hotărîtă întoarcere a privirilor de la semnificaţie la semnificant. În suspiciunea ei faţă de orice semnificaţie ideologică, semiotica structuralistă îşi mărgineşte domeniul de investigaţie la relaţiile dintre semnificanţi. Lumea este, astfel, redusă la o suprafaţă fără adîncime şi la un prezent lipsit atît de trecut cît şi de viitor. Cîmpul semiotic, care se formează şi se dezvoltă între semnificantul verbal şi semnificaţiile lui din ce în ce mai abstracte şi mai generale, cade, astfel, în afara cercetării. Semiotica structuralistă analizează numai semnificaţiile *diferenţiale*, nu şi pe cele *referenţiale*. Însă dezinteresarea faţă de cîmpul semiotic înseamnă şi ignorarea principalului mediu *axiogen* al culturii. Valorile nu se pot ivi decît în tensiunea spirituală a cîmpului semiotic, alimentat continuu de energia metaforică a vorbirii, care sporeşte neîncetat fie cunoaşterea realităţii, fie expresivitatea atitudinii faţă de ea. Prin semiotica structuralistă, obiectivitatea devine obiectivism, relativitatea devine relativism, ştiinţa devine scientism şi individualitatea umană se dizolvă în anominatul social.

Mînuită însă de un materialist-dialectician, semiotica poate să explice cum *necunoaşterea* procesului prin care vorbirea generează o plusinformaţie duce la spiritualism, tot aşa cum *neplata* muncii care generează plusprodusul duce la capitalism. Capitalismul speculează plusprodusul realizat prin muncă, iar idealismul, fie transcendent, fie

---

[1] Francis Bacon, *Noul Organon*, I, 59, Bucureşti, Editura Academiei, 1957, p. 48.

Scanned with CamScanner

transcendental, speculează plusinformația realizată de vorbire. Legătura dintre muncă și activitatea lingvistică este mult mai intimă decît se crede îndeobște.

Era de așteptat să apară o concepție care să repună în drepturile ei cercetarea semnificațiilor și a originii lor. Împotrivindu-se relativismului, conform căruia fiecare limbă impune vorbitorilor ei propria sa concepție despre lume, Noam Chomsky caută ceea ce e general-uman în limbă și gîndire. El crede că fără existența unei structuri gramaticale universale și înnăscute nu s-ar putea explica ușurința cu care orice copil normal își însușește regulile de formare și de înțelegere ale unei limbi. Dacă ținem seama de efortul deosebit pe care trebuie să-l facă lingvistul pentru a descoperi regulile de construcție și de folosire ale unei limbi, atunci trebuie să admitem că orice vorbitor știe considerabil mai mult decît a învățat. „Nu se poate explica — scrie el — comportamentul său lingvistic normal în termeni de «controlul stimulilor», de «condiționare», de «generalizare și analogie», de «alcătuire», de «structuri de obișnuință,» sau de «dispoziție de a răspunde», dacă dăm un sens clar acestor termeni de care s-a abuzat mult.“ [1] Chomsky se consideră silit să accepte că oamenii cunosc principiile limbajului fără să le fi învățat și că acestea constituie tocmai o condiție preliminară a însușirii unei limbi. S-ar putea presupune că vorbitorul unei limbi nu are decît să se servească de principiul aplicării ciclice. „Dar — remarcă el — datele îi lipsesc ca să poată stabili acest principiu. Deci pare rezonabil să se admită că acest principiu face pur și simplu parte din schematismul înnăscut pe care locutorul-auditorul îl utilizează pentru a interpreta datele limitate și fragmentate care îi sînt disponibile.“[2]

Pentru vorbirea și priceperea unei limbi nu este suficientă primirea ei din afară ; mai este neapărat nevoie și de o competență lingvistică înnăscută. „Pentru a se trezi, rațiunea are nevoie să comunice cu o inteligență deja formată. Însă stimulațiile externe nu sînt necesare decît

---

[1] Noam Chomsky, *La Linguistique cartésienne*, Paris, Seuil, 1969, p. 112.

[2] *Idem*, p. 181.

Scanned with CamScanner

pentru a declanșa mecanismele înnăscute ; ele nu determină forma a ceea ce este dobîndit."[1] În concepția lui Chomsky, însușirea unei limbi presupune întîlnirea structurilor superficiale și aposteriorice ale acelei limbi cu structurile profunde și apriorice ale limbajului uman. Vorbirea apare ca o activitate prin care se formează structurile superficiale ale unei anumite limbi, pornindu-se de la structurile ei profunde. Chomsky se întreabă „ce structură inițială trebuie să aibă spiritul pentru a putea construi o anumită gramatică pornind de la datele simțurilor ?"[2] Este, deci, convins că spiritul uman are o structură logică apriorică în stare să dea o formă inteligibilă datelor senzoriale.

Întrebarea este însă dacă nu cumva structura logică apriorică a minții fiecărui om nu s-a format aposteriori în decursul dezvoltării istorice a întregii omeniri. Poate că ceea ce este aprioric în ontogeneză să fi fost aposterioric în filogeneză. Este din ce în ce mai probabil că formele logice apriorice ale gîndirii s-au cristalizat prin repetarea de nenumărate ori a inferențelor inductiv-deductive, operate cu ajutorul vorbirii. Învățîndu-și limba maternă, copilul îi interiorizează regulile gramaticale cu ușurință, deoarece este înzestrat ereditar cu regulile logice ale oricărei limbi. Dacă, din punct de vedere teoretic, logica este o vorbire despre vorbire, din punct de vedere istoric, ea este rezultatul capacității de abstractizare și generalizare a vorbirii. A face logică înseamnă a vorbi despre structura gramaticală a oricărei limbi. Logica este gramatica universală a tuturor limbilor. A spune „S—P" și „a R b" înseamnă a vorbi despre structura de adîncime, universală și apriorică, a oricărei limbi posibile.

Nu se știe încă destul despre procesul prin care achizițiile culturale devin achiziții naturale, prin care noosfera trece în biosferă, prin care tradiția se transformă în ereditate. François Jacob nu poate spune deocamdată

---

[1] Noam Chomsky, *La Linguistique cartésienne*, Paris, Seuil, 1969, p. 102.

[2] N. Chomsky, *Le Langage et la pensée*, Paris, Payot, 1969, p. 116.

Scanned with CamScanner

decît că „programul genetic conferă omului aptitudinea limbajului. Acest program îl face capabil să învețe, să înțeleagă și să vorbească orice limbă.“ [1]

Oricum, problema ideilor înnăscute este repusă astăzi în alți termeni. Unii psiholingviști susțin că logica precede limba, de vreme ce învățarea unei limbi presupune aplicarea unor principii apriorice. Se pare însă că nu ideile preced cuvintele, ci aptitudinea de a vorbi logic orice limbă începe să fie stimulată încă din prima fază a vieții omenești, în perioada intrauterină, sub influența vorbirii materne. Ideile înnăscute nu există înaintea vorbirii, ci sînt implicate în capacitatea ereditară a omului de a vorbi.

Cei ce susțin autonomia gîndirii față de limbaj invocă tocmai faptul că în vreme ce limba este particulară, vernaculară, sau națională, gîndirea este universală, că ritmul în care se dezvoltă gîndirea este mai rapid decît acela în care se dezvoltă o limbă, că o gîndire incorectă mai poate fi înțeleasă, în timp ce incorectitudinea lingvistică ajunge, la un moment dat, să compromită înțelegerea.

Toate acestea nu înseamnă autonomia gîndirii față de limbaj, ci doar *relativa* independență a dimensiunii semantice a limbajului față de dimensiunea lui fonică sau grafică. Uneori, noile cunoștințe se formează în cuvinte vechi și abia mai tîrziu capătă o nouă expresie, mai adecvată. Însă, de cele mai multe ori, cunoștințele noi vin pe lume purtate de o nouă expresie. Prin energia ei metaforică, abstractizantă și generalizantă, vorbirea duce la constituirea formelor logice și a celor infralogice ale gîndirii.

Structura logică a gîndirii este produsul unei îndelungate dezvoltări a vorbirii și a scrierii. Ea reflectă cele mai generale raporturi dintre lucruri : unitatea dintre fenomen și esență, precum și relația dintre cauză și efect.

De la vorbirea holofrastică și scrierea pictografică pînă la vorbirea propozițională și scrierea alfabetică, gîndirea a înaintat, treptat, de la faza ei iconică la cea logică. Structura logică a gîndirii nu este decît *structura*

---

[1] François Jacob, *La Logique du vivant*, Paris, Gallimard, 1970, p. 338.

Scanned with CamScanner

secundă, categorială și relativ-apriorică, a vorbirii. Ea nu poate fi scoasă la iveală decît de o *vorbire secundă,* o metavorbire, o vorbire despre vorbire, care se numește, îndeobște, logică. Structura gramaticală a unei limbi fundamentează desfășurarea întregii gîndiri ; structura ei logică asigură numai desfășurarea gîndirii raționale. Respectînd logica și gramatica, gîndirea nu se împiedică de vorbire, ci se sprijină pe ea.

Spiritul nu poate influența materia decît prin mijlocirea structurii *material-spirituale* a limbajului. Proiectele culturii nu pot deveni programe ale naturii decît prin intermediul limbajului. Vorbirea a permis nu numai trecerea din natură în cultură, dar și trecerea din cultură în natură. Prin vorbire, omul ajunge în cele din urmă să reflecte cele mai generale proprietăți și raporturi ale lucrurilor și să prilejuiască astfel înscrierea reflectării lor în codul genetic sub forma categoriilor și principiilor actului de a vorbi.

Sf. Augustin spunea că există în noi ceva mai adînc decît noi înșine. Dar acest „ceva mai adînc" se pare că nu este Dumnezeu, ci codul genetic și aptitudinea de a vorbi logic înscrisă în el.

Gîndirea nu există fără vorbire, dar nici nu se confundă cu ea. Sînt unii psihologi care cred că gîndirea nu este nimic altceva decît „o activitate laringială subvocală". Astăzi e limpede că lipsa rostirii nu înseamnă tăcere atunci cînd gîndești, ci vorbire endo-steno-fonică. Dar gîndirea nu se reduce la vorbire, ci este *produsul* vorbirii. Vorbirea este materia din care se construiesc gîndurile. Deci nu pot exista idei înnăscute decît în măsura în care este înnăscută capacitatea omului de a vorbi logic, adică potrivit celor mai generale și mai constante însușiri și relații din realitate.

Mai există încă teoreticieni care cred că este posibilă și o *gîndire inverbală.* „Activitatea mintală este în principiu sinergetică și rareori uniliniară ; poliideismul este un fenomen normal. Există o gîndire inverbală, domoală, datorată organizării spontane a memoriei și a afectivității. Ideile noastre clare se nasc pe un fond de amintiri prea-

Scanned with CamScanner

labil alertate, grupate și orientate de inconștient."[1] Este adevărat că ideile se nasc pe un fond de amintiri puse în mișcare de afectivitate, dar această neliniște intelectuală nu devine idee decît în și prin vorbire. Cuvîntul nu este numai un agent al cunoașterii, ci și al atitudinii umane față de realitatea cunoscută.

Eliberată de transcendentalism, filozofia contemporană a limbajului secularizează originea ideilor și-l înalță pe om din situația de colportor în aceea de făuritor de idei.

[1] C. Konczewski, *La Pensée inverbale*, în *Revue de métha-physique et de morale*, nr. 1, 1969, p. 96.

Scanned with CamScanner

CAPITOLUL II

ISTORIA VORBIRII, ISTORIA CUNOAȘTERII

Făurită, în primul rînd, ca mijloc de comunicare, vorbirea a îndreptat atenția oamenilor spre mediul înconjurător, social și natural, nu spre ea însăși. Oamenii au început să-și dea seama că vorbirea este nu numai mijlocul principal de comunicare, dar și principalul instrument de cunoaștere mult mai tîrziu, abia după ce dezvoltarea limbajului atinsese un grad de generalitate destul de înalt pentru a permite vorbirii să se întoarcă asupra ei însăși. Numai un limbaj ale cărui semnificații au ajuns la nivelul de generalitate al predicamentelor poate îngădui vorbirii să vorbească despre ea însăși. „Mi se pare tipic — scrie Ernst Cassirer — că la copil forma interogării asupra numelor nu consistă niciodată, după cîte știu, în a cere cum «se cheamă» un lucru, ci, dimpotrivă, ce «este» el. Interesul copilului nu este atras de actul de desemnare, pe care dealtfel îl ignoră încă complet ca act separat.“ [1] A spune ce este un lucru înseamnă a spune din ce fel de lucruri face el parte. Prin cuvinte, amintirea trecutului ajută la priceperea prezentului și a viitorului.

Primele cuvinte se refereau la un grup restrîns de fenomene, care, deși perceptibile, se aflau numai parțial în cîmpul perceptual al vorbitorilor. S-au scris mii de pagini despre abundența „cuvintelor concrete“ din limbile native. În limba huronilor există un verb care în-

[1] Ernst Cassirer, *Le Langage et la construction du monde des objets*, în *Essais sur la langage*, Paris, Les Editions de Minuit, 1969, p. 48.

Scanned with CamScanner

seamnă *a vedea un om* și un altul pentru *a vedea o piatră*, dar nu există nici unul pentru *a vedea* în general. În limba aranta a unor indigeni din Australia există 15 termeni deosebiți pentru copil, adolescent, adult, bătrîn. Tot în Australia, limba unui trib are multe cuvinte deosebite pentru partea superioară a brațului, pentru cot, pentru brațul drept, pentru brațul stîng, dar n-are nici un cuvînt care să însemne „braț". Eschimoșii au cam zece cuvinte deosebite pentru ceea ce numim noi „zăpadă": „zăpadă care cade din cer", sau „zăpadă care acoperă pămîntul", sau „zăpadă purtată de vînt" sau „zăpadă topită", sau „zăpadă înghețată" etc. În limbile indienilor din Brazilia și din alte țări calde nu există nici un cuvînt pentru „papagal", dar există foarte multe pentru diferitele specii ale acestei păsări. În zilele noastre, cuvîntul german *Tier* se aplică oricărui animal, în vreme ce, în timpuri străvechi, el desemna numai „patrupedele sălbatice".

În același timp, însă, limbile native au cuvinte care par, la prima vedere, foarte generale. *Hopi* desemnează prin același cuvînt o insectă, un avion și un aviator. Aztecii n-aveau decît un singur cuvînt pentru a desemna zăpada, frigul și gheața. Cuvîntul „papagal" există în limbile unor popoare native din ținuturi în care nu există papagali... În limba germană veche, cuvîntul *Wurm* însemna, în mod global, vierme, șarpe, balaur și păianjen.

Există, însă, o deosebire calitativă între un cuvînt a cărui semnificație reflectă o proprietate specifică unei specii de lucruri și o vorbă a cărui semnificație reflectă o trăsătură comună unor specii diverse de lucruri, care nu fac parte din același gen. În primul caz, avem de-a face cu un cuvînt *general*, în al doilea, doar cu unul *sincretic*. Din punctul de vedere al cunoașterii, cuvîntul general este superior celui sincretic, deoarece primul angajează gîndirea pe calea generalizării, în vreme ce al doilea o oprește în impasul indistincției și al globalității. Dealtfel, cuvintele sincretice se referă mai întotdeauna la fenomene care depășesc raza de interes și de acțiune a vorbitorilor.

Scanned with CamScanner

Cuvîntul general se opune celui sincretic, nu celui „individual“ ; cuvîntul abstract se opune celui confuz, nu celui „concret“. Cuvîntul nu poate fi nici individual și nici concret. Cuvîntul este de la început general și abstract.

Primele cuvinte aveau însă un grad minim de generalitate. Cuvîntul „zăpadă topită“ se referea nu numai la zăpada topită din preajma vorbitorului, ci la orice zăpadă topită din trecut și din viitor sau din altă parte. Chiar înainte de a ajunge la cuvîntul „coadă“, în general, oamenii înțelegeau prin „coada oii“ nu numai coada unei anumite oi *reale,* ci coada oricărei oi *posibile.* Cuvintele s-au referit din capul locului la anumite însușiri generale și repetitive ale lucrurilor. Chiar și cuvintele referitoare la fenomene singulare, cum sînt „Dîmbovița“ sau „revoluția lui Tudor Vladimirescu“, vizează nu aspecte individuale, ci proprietăți generale, care se manifestă însă nu prin răspîndire, ci prin constanță. Numele proprii nu oglindesc individualitatea unor obiecte de aici și de acum, ci reflectă esențialitatea lor constantă. Vorbirea a fost inventată nu pentru a acompania percepția evenimentelor prezente, ci pentru a anticipa ivirea celor absente. A vorbi nu înseamnă a *eticheta* sensibilul, ci a *folosi* sensibilul pentru a reflecta inteligibilul. Prin vorbire, natura este silită să participe la construirea culturii. Superioritatea vorbirii față de orice alt mijloc de comunicare constă tocmai în capacitatea ei de abstractizare și generalizare, prin care oamenii reușesc să cunoască proprietăți din ce în ce mai generale ale lucrurilor. Semnul lingvistic este superior oricărui semnal, deoarece se diferențiază în semnificant și semnificație, îngăduind, astfel, semnificației să devină din ce în ce mai generală și mai abstractă, iar semnificantului, din ce în ce mai nemotivat și mai arbitrar.

Spre deosebire de semn, semnalul este un *efect* al unui stimul, și nu un *mijloc* de a-l înlocui. Mi se pare încă antropomorfică interpretarea potrivit căreia semnalul este emis de un animal cu intenția de a-și avertiza congenerii. Lorand Gaspar ne informează că „anumiți fluturi masculi, datorită celulelor sensibile așezate în

Scanned with CamScanner

antenele lor, sînt capabili să descopere la o distanță de mai mulți kilometri mirosul semnal emis de femelă"[1].

Este însă mult mai probabil să fie vorba de stabilirea unui reflex condiționat decît de transmiterea intenționată a unui mesaj. Prin semnale, animalele se adaptează la natură, prin semne oamenii o transformă. Numai semnul lingvistic poate permite saltul de la reflexe la reflecții. Interpunîndu-se între stimul și răspuns, semnul lingvistic înlocuiește stimulul cu semnificantul și răspunsul cu semnificația. Intervenția vorbirii între stimul și reacție permite amînarea răspunsului, și deci răgazul necesar preparării unui răspuns de maximă eficiență. Referindu-se la deosebirea dintre stimulul natural și cel cultural, Hans Hörmann se mulțumește să spună că „stimulul condițional «cuvînt» se substituie stimulului necondițional «obiect», pentru a evoca răspunsurile care mai înainte erau evocate de obiect."[2] Esențialul este, însă, că semnificantul verbal, înlocuind obiectul, îngăduie semnificației să-i reflecte proprietățile generale. Vorbirea este principalul instrument al trecerii de la oglindirea perceptuală a fenomenelor la reflectarea conceptuală a proprietăților generale. Augusto Ponzio crede, pe drept cuvînt, că „pentru a depăși psiholingvistica stimul-răspuns, trebuie să se înțeleagă raporturile subiect-mediu nu ca raporturi mecanice, ci dialectice, să se recunoască limbajului caracterul de muncă și să se considere limbile ca produse ale muncii lingvistice"[3]. Vorbirea este nu numai principalul mijloc de exprimare a noțiunilor, dar și instrumentul principal de formare a lor. Sursa ideilor nu se află nici în spiritul transcendent, nici în conștiința transcendentală, ci în activitatea lingvistică a oamenilor. Ideea este singura modalitate de reflectare a proprietăților generale. De aceea, numai oamenii pot cunoaște ceea ce este general în lucruri, deoarece numai ei vorbesc.

---

[1] Lorand Gaspar, *Approche de la parole*, în *N.R.F.*, Juillet, 1972, p. 41.

[2] Hans Hörmann, *Introduction à la psycholinguistique*, Larousse, Paris, 1972, p. 185.

[3] Augusto Ponzio, *Grammaire transformationnelle et idéologie politique*, în *Histoire et Synthèse*, nr. 28, 1973, p. 108.

Scanned with CamScanner

Unii psihologi, lingviști și psiho-lingviști susțin că și animalele sînt capabile de generalizare. Este adevărat că dacă așezi în fața unei maimuțe mai multe cutii de diferite forme, mărimi și culori și îi ascunzi hrana mereu în altă cutie, dar numai de culoarea roșie, maimuța ajunge, în cele din urmă, să-și caute hrana numai în cutiile roșii. Mi se pare însă că în această experiență maimuța *compară*, nu *generalizează*. Ea reușește să distingă cutiile roșii de celelalte cutii și să-și îndrepte atenția numai asupra celor roșii. Compararea este o operație inferioară generalizării. În vreme ce compararea nu poate duce decît la descoperirea unei *asemănări*, generalizarea ajunge la reflectarea unor proprietăți *generale*. Proprietatea prin care anumite lucruri se aseamănă între ele poate fi *contingentă*, în vreme ce anumite lucruri fac parte din același gen datorită proprietăților lor *necesare*. Spre deosebire de însușirile generale, care nu pot fi cunoscute decît cu ajutorul vorbirii, asemănările sînt proprietăți individuale, și deci sensibile. Să nu se confunde percepția celor două mîini ale unui anumit om cu conceptul de bimanitate umană. Alți psiholingviști susțin că nu *reflectarea* generalului, ci *autonomizarea* ei în noțiuni distinge cunoașterea umană de oglindirea animală. Însă reflectarea generalului nu poate fi anterioară formării noțiunii în și prin cuvinte. Stabilitatea relativă a generalului nu poate fi cunoscută decît prin stabilitatea relativă a formelor logice cristalizate în cuvinte. Oricît de apropiate filogenetic de om, animalele nu pot oglindi decît asemănările individuale dintre lucruri. Cîinele nu știe că are de-a face cu un os, ci cu ceva ce numai oamenii știu că este un *os*. Fără vorbire, animalele nu se pot desprinde de individual pentru a începe cunoașterea generalului, deoarece nu pot cîștiga acea independență relativă față de mediul înconjurător, indispensabilă gîndirii. Covîrșite de informațiile cu care sînt permanent biciuite de mediul înconjurător, animalele nu se pot „retrage" pe platforma relativ stabilă a cuvintelor pentru a detecta, astfel, stabilitatea relativă a proprietăților generale. Rostind *sunete* asemănătoare ori de cîte ori aveau de-a face cu *lucruri* asemănătoare, oamenii au izbutit să facă abstracție de însușirile individuale și să reflecte, în

Scanned with CamScanner

cele din urmă, doar pe cele generale. Datorită energiei sale metaforice, care îi permite să numească în același *fel* lucruri *felurite*, vorbirea este singurul mod prin care oamenii pot „scutura" percepția lucrurilor de oglindirea diferențelor individuale pentru a ajunge, astfel, la reflectarea identității generale. Numai omul poate trece de la oglindirea perceptuală a individului la reflectarea conceptuală a generalului, deoarece numai el a fost în stare să născocească vorbirea.

Fiind necuvîntătoare, animalele nu pot depăși percepția asemănărilor. Ele pot ajunge chiar la un comportament simbolic, însă numai prin înlocuirea unei acțiuni reale cu o altă acțiune, de data aceasta, simulată ; ele nu pot înlocui o acțiune, cu altceva, de pildă, cu emiterea unor sunete. Comportamentul simbolic al animalelor nu poate ajunge la *simbolul fonic* și cu atît mai puțin la *semnul fonetic*. Pentru adaptarea animalelor la mediu este suficientă oglindirea senzorială a individualului și a prezentului, dar munca umană are neapărat nevoie de reflectarea intelectuală a generalului și a viitorului. Oamenii pot să transforme natura fiindcă sînt capabili să anticipeze și să coordoneze intervențiile lor viitoare în mersul lucrurilor cu ajutorul noțiunilor care reflectă ceea ce este general și repetitiv în realitate. Însă noțiunea nu începe să se formeze în mintea oamenilor decît prin forța de generalizare și abstractizare a vorbirii. În primul moment, noțiunea este mai mult un „reziduu" al sensibilității, decît un „aport" al intelectului. Principalul „adaos" al omului la natură este vorbirea, nu gîndirea. Primordială este vorbirea, gîndirea este secundă. Gîndirea este generată de vorbire. Gîndirea începe să elaboreze plusinformația intelectuală abia după formarea noțiunilor în cadrul primelor semnificații ale cuvintelor.

1. Energia cognitivă a vorbirii

Dar ce anume a făcut din vorbire principalul instrument al cunoașterii ? Poate pentru că vorbirea este ma-

Scanned with CamScanner

teria cea mai puțin substanțială din cîte se află la dispoziția omului ; în același timp, este accesibilă tuturor ; de asemenea, este cea mai lesne de utilizat și poate fi interiorizată sub forma monologului nerostit. Ocupînd atît de puțin spațiu, vorbirea are o existență aproape exclusiv temporală și lasă impresia că aparține mai mult lumii interioare decît celei exterioare. De aceea, vorbirea este materia cea mai aptă să genereze gîndirea. Gîndirea nu este o secreție a materiei, dar este, totuși, produsul materiei sonore a vorbirii. Numai că, deși materială, vorbirea nu este un produs al naturii, ci al culturii. Natura nu l-a înzestrat pe om cu organe menite să vorbească. Gura, limba, laringele, coardele vocale s-au format pentru *adaptarea* la natură, nu pentru *transformarea* ei. Pentru a vorbi, omul a fost nevoit să întrebuințeze organe sortite să *asimileze* natura, nu s-o *contrazică*. „De fapt — scrie A. Tomatis — nimic nu e mai puțin fiziologic decît a vorbi. Fără îndoială, e vorba de un fenomen uman, dar nu există totuși organ fiziologic preconceput pentru acest efect.“ [1]

Se poate vorbi despre om numai din clipa în care antropoidul a reușit să înalțe semnalul vocal la nivelul calitativ superior al semnificantului verbal. În vreme ce strigătul stîrnește o reacție imediată, de apărare sau de atac, cuvîntul, înlocuind stimulul obiectual și îngăduind, astfel, răgazul gîndirii, inaugurează procesul cunoașterii și al intervenției intenționate în mersul lucrurilor. Oamenii încep să cunoască lumea și ajung, pînă la urmă, să se cunoască pe ei înșiși, ascultîndu-și propria lor vorbire. Nu acuitatea primitivă a privirii lucrurilor și nici a auzirii diverselor zgomote i-au înălțat pe oameni la cunoaștere, ci ascultarea vorbelor.

„Cunoașterea lumii — spune același A. Tomatis — este o cunoaștere sonoră a acestei lumi ; mai mult încă, părem a pătrunde în ea prin cunoașterea vocii noastre.“ [2]

De aceea, urechea umană s-a învățat să asculte în mult mai mare măsură vorbe decît strigăte, zgomote sau sunete izolate. De aceea auzul a devenit principalul simț

---

[1] Alfred Tomatis, *L'Oreille et le langage*, Paris, 1963, p. 74.
[2] *Idem*, p. 73.

Scanned with CamScanner

al omului. Prin văz, omul rămîne încă în preajma fenomenelor, prin auz, el se apropie de esența lor. Văzul participă mai mult la operațiile practice, auzul participă, mai ales, la cele teoretice. Privirea devine teoretică numai dacă ascultă de conceptele care se formează și se dezvoltă în și prin vorbire. Ceea ce îți spune conștiința este mai adevărat decît ceea ce vezi, deoarece conștiința îți vorbește de esența fenomenelor pe care le vezi. De aceea, conștiința trebuie ascultată în ambele sensuri ale cuvîntului : auzită și urmată...

Din punctul de vedere al cunoașterii, auzul este, așadar, superior văzului. Dezvoltarea auzului este mai tardivă decît cea a văzului. Cuvintele care se referă la obiecte cu un contur vizual constituie 16% din numele folosite de adulți și 67% din numele utilizate de copii. Că superioritatea auzului față de văz este îndeajuns de recentă o dovedește și faptul că majoritatea categoriilor cognitive poartă denumiri care mai sînt încă legate etimologic de văz : idee, teorie, considerație, explicație, cugetare etc. Prin văz, mai mult obiectul se impune subiectului, prin auz, subiectul se impune mai mult obiectului. Idolatria s-a împăcat mult mai bine cu iconografia decît cu fonografia. În vreme ce văzul, solicitat de iconografie, trage spre concret, auzul vizat de fonografie trage spre abstract. Lupta împotriva idolatriei i-a determinat pe vechii evrei să transfere sacrul de la scriere la vorbire. Ei au acceptat resacralizarea scrierii abia după ce a fost inventat alfabetul. Însă literele alfabetului, fiind uniforme, nemotivate și comutabile, dezvoltă abstracția și spiritul critic. „Forța de «atracție» este balansată de forța de «abstracție». Îndreptarea spre lucruri, care se îndeplinește prin limbaj, este în același timp un fel de a se îndepărta de lucruri“ [1], scrie Ernst Cassirer. Gîndindu-se la independența relativă pe care o cucerește subiectul față de obiect și față de propriile sale reacții imediate prin ascultarea vorbirii, Ernst Cassirer subliniază că „această manieră de «a asculta» conduce puțin cîte

[1] Ernst Cassirer, *Le Langage et la construction du monde des objets*, în *Essais sur le langage*, Les Editions de Minuit, Paris, 1969, p. 55.

Scanned with CamScanner

puțin la o formă de «ascultare» foarte îndepărtată de simpla supunere, de subjugarea necondiționată față de emoție"[1]. Atracției pe care o exercită fenomenele asupra simțirii sale, omul îi opune abstracția obținută prin vorbire. „Tendinței, poftei, pasiunii, care merg drept către lucruri, limbajul îi opune totdeauna o altă direcție, afectată de un semn contrar"[2], precizează E. Cassirer. Rolul decisiv al limbajului în tot ce face omul se vădește chiar în artele vizuale. Pictura n-a descris niciodată o priveliște, ci a transcris conotațiile unui discurs. Povestirea unui tablou se deosebește de tabloul însuși, deoarece tabloul exprimă, cu precădere, formele infralogice ale limbajului, în vreme ce povestirea exprimă în cea mai mare măsură formele lui logice. Fiind, însă, creația unei ființe cuvîntătoare, orice operă de artă depinde mai mult sau mai puțin de vorbire. Nici o compoziție nu e posibilă fără forța de selectare, de combinare, de abstractizare și generalizare a vorbirii. Cum s-ar mai deosebi astfel o stîncă roasă de vînt de o statuie cioplită de un sculptor, sau o peșteră de a catedrală ?... „Imaginea — scrie Jean Louis Schefer — este totdeauna un termen secund prin care se marchează (sau chiar se marchează prin) o redublare a textului epistemologic într-un alt spațiu (estetic)"[3].

Karl Bühler declara că „dacă s-ar face un plebiscit printre psihologi pentru a se ști care este mai bogat în resurse picturale, pictorul colorist sau cel care se folosește de sunete, votul meu ar fi, desigur, pentru cel de-al doilea"[4]. Picasso spunea că pictorii ar picta mai bine dacă și-ar scoate ochii...

Vorbirea a fost de la început o încercare de a explica ceea ce se vede prin ceea ce nu se vede, de a înțelege văzutul prin nevăzut, chiar dacă, multă vreme, *Nevăzutul* era un vizibil încă ascuns și nu *Inteligibilul*. Mii de ani,

---

[1] Ernst Cassirer, *op. cit.*, p. 52.
[2] *Idem*, p. 55.
[3] Jean Louis Shefer, *L'Image : le sens „investi"*, în *Communications*, nr. 15, 1970, p. 216.
[4] Karl Bühler, *L'Onomatopée et la fonction représentative du langage*, în *Essais sur le langage*. Les Editions de Minuit, Paris, 1969, p. 117.

Scanned with CamScanner

generalul a fost închipuit ca o *geneză,* originea îndepărtată în timp și spațiu a lucrurilor din fața ochilor. Replicînd Suzanei Langer, care consideră că, în antropogeneză, tendința de a simboliza este mai importantă decît tendința de a comunica, Hans Hörman arată că această tendință afectivă de *a vedea* în mod simbolic poate fi trezită și la maimuță și la om de obiecte și gesturi, dar numai la om poate fi trezită de *sunete*"[1]. Vorbirea ca mijloc de comunicare dezvoltă capacitatea oamenilor de a simboliza. Cuvintele primei vorbiri exprimau, probabil, o frază întreagă, avînd o funcție predicativă și fiind preponderent imperative. În faza holofrastică a cuvintelor, semnificația se referea, în primul rînd, la acțiunea care urma să se exercite asupra fenomenelor înlocuite de semnificant. Interesul primilor oameni era acțiunea și coordonarea acțiunilor asupra mediului înconjurător. De aceea, cuvintele primordiale, deși nu erau încă verbe, aveau o valoare verbală și un sens imperativ. G. Révész este de părere că „primordialitatea presupusă a frazei cu un singur membru se potrivește foarte bine cu primordialitatea imperativului. Frazele de comandament sînt în general fraze cu un cuvînt, în vreme ce enunțările nu pot decît în mod excepțional să se exprime printr-un cuvînt unic."[2] În cele mai înapoiate limbi găsim o formă pentru a comanda și una pentru a anunța că ordinul a fost executat.

Precumpănirea formelor verbale față de cele substantivale persistă și astăzi în multe limbi mai apropiate de natură. „Cu preferința sa pentru verbe, care se opune înclinației noastre pentru substantive — scrie B. L. Whorf —, hopi transformă fără încetare propozițiile noastre referitoare la lucruri în propoziții despre evenimente."[3] În vreme ce noi zicem „casă", el preferă „o casă apare" sau chiar „se căsește". Cu ajutorul unor sufixe și terminații, el poate da cuvîntului „casă" diverse

---

[1] H. Hörmann, *op. cit.*, p. 32.

[2] G. Révész, *Origine et prehistoire du langage*, Paris, Payot, 1950, p. 188.

[3] B. L. Whorf, *Linguistique et anthropologie*, Denoël, Paris, 1969, p. 17.

Scanned with CamScanner

nuanțe de timp : „casă care există demult“ sau „casă trecătoare“, sau „casă viitoare“, sau „casă care nu mai există demult“ etc. În legătură cu evoluția limbii de la o preponderență verbală la una substantivală, este interesant de amintit că verbele care se referă la o mișcare constituie numai o treime din verbele întrebuințate de adulții din zilele noastre, dar două treimi din verbele utilizate de copiii noștri. Înaintarea limbii de la precumpănirea verbală la precumpănirea substantivală și de la imperativ la indicativ înseamnă înălțarea cunoașterii la un grad mai mare de generalitate. În cunoaștere, enunțul este superior poruncii. Porunca ține mai mult de afectivitate, enunțul, mai mult de intelect.

Cu cît gradul de generalitate a semnificației este mai mic, cu atît simbolismul fonetic și grafic al semnificantului este mai puternic. Simbolismul fonetic nu se reduce la onomatopee. Onomatopeea este numai una din modalitățile simbolismului fonetic și poate nu cea mai importantă. „În limba *ewe* (Africa), cuvintele pot avea două forme, una cu ton înalt și alta cu ton jos ; forma cu ton înalt se referă la obiecte mici, cea cu ton jos la obiectele mari. Dacă se vorbește de un exemplar mic al unei clase de obiecte mari, se adaugă un ton înalt unui cuvînt care se pronunță în mod obișnuit cu un ton jos.“ [1] În alte limbi, cuvintele cu ton înalt exprimă distanțe mai mari sau viteze mai ridicate, în vreme ce cuvintele cu ton jos exprimă apropierea sau încetineala. În limbile mai puțin evoluate se întîlnește, de asemenea, și un simbolism al fonemelor. Într-o limbă din Sudan, cuvîntul „a se cățăra“ se spune *dzarar ;* dar dacă animalul care se cațără este mic, se spune *dzirir* iar dacă este mare, se spune *dzurur*. Că sunetul „i“ sugerează micimea, iar sunetul „u“ sugerează mărimea, o confirmă și limbajul copiilor. Gabelentz povestește că un copil numea *mum* o farfurie mare, *mem* o farfurioară și *mim* o mică steluță. [2] Simbolismul fonetic nu are numai funcțiunea de a sugera opoziția dintre mare și mic, încet și repede,

---

[1] H. Hörmann, *op. cit.*, p. 195.
[2] *Idem*, p. 195.

Scanned with CamScanner

aproape și departe. El are uneori și funcțiuni sociale. De pildă, „unul din sunetele limbii vorbite de ciukci se pronunță «r» de către bărbați și «t» de către femei“ [1].

În primele faze ale dezvoltării limbajului, simbolismul fonetic a fost însoțit de simbolismul grafic. Scrierea a fost, de la început, un semnificant secund : semnificantul grafic al semnificantului fonetic. Grafia nu avea menirea să descrie lucrurile, ci să transcrie cuvintele care le denumeau.

Scrierea mai era, în acele vremuri, și un mijloc de a spori durabilitatea puterii magice a vorbirii. Scrierea fiind însă și mai evident expusă alterării și profanării, principala forță magică rămînea vorbirii.

Simplificînd puțin istoria scrierii, s-ar putea spune că pictograma transcria o sintagmă, ideograma, un monem, iar fonograma, un fonem. Că reprezentarea grafică a fost întotdeauna transcrierea unei vorbiri despre realitate, și nu descrierea realității însăși, o dovedește și rolul pe care l-a jucat procedeul rebusului fonetic în trecerea de la pictografie la ideografie și fonografie. Un nou cuvînt, de obicei mai abstract și mai general, începe să fie reprezentat grafic printr-o ideogramă care transcria pînă atunci un alt cuvînt, în virtutea asemănării fonetice, și nu a asemănării dintre referenți sau dintre înțelesuri. Iluzia că pictograma descrie lucruri și ideograma reprezintă idei provine din faptul că scrierile prealfabetice notează grafic nu *sunetele* limbii, ci *cuvintele*, unitățile ei semnificative. Dealtfel, dublarea grafică a naturii era inutilă, iar reprezentarea grafică a ideii este imposibilă. Ideile nu sînt figurabile. Figurabile nu sînt decît conotațiile ideilor, niciodată denotațiile lor. Ideile devin figurabile numai prin intermediul conotației cuvintelor în care s-au format. Numai percepțiile pot fi reprezentate grafic. Conceptul este aniconic. Pictogramele sînt, de fapt, *sintagmograme*, iar ideogramele nu sînt decît *monemograme*.

O ideogramă nu reprezintă nici sunetele, ca atare, și nici ideile, ca atare, ci *conotația unui cuvînt*.

---

[1] A. Kondratov, *Sons et signes*, Ed. Mir, Moscou, 1968, p. 243.

Scanned with CamScanner

Semnificația nu există fără energia metaforică a semnificantului verbal. De aceea, un spor de generalitate nu poate fi transcris decît prin combinarea a două-trei semne ideografice, care reprezentau mai înainte cuvinte mai puțin generale. Să nu se uite că ideogramele se citesc și că înțelesul lor apare în mintea cititorului după ce semnificantul grafic a fost reconvertit în cel fonetic. Iconogramele transcriu cuvinte care se referă *nu* la lucrurile reprezentate grafic, ci la genul din care ele fac parte.

Într-o limbă evoluată, cum este cea chineză, dar care mai păstrează încă scrierea ideografică, cuvîntul „pălăvrăgeală" este notat printr-un semn reprezentînd „trei femei", cuvîntul „jaf", printr-un semn reprezentînd un om care „fugărește un altul", cuvîntul „soție", printr-un semn reprezentînd „o femeie cu o mătură", cuvîntul „cămin", printr-un semn reprezentînd „un porc sub un acoperiș" etc. Pentru notarea grafică a unor cuvinte noi, chinezii combină semne care transcriau moneme distincte : foc + vagon pentru „cale ferată", vorbire + fulger pentru „telefon", om + munte pentru pustnic etc. Simbolurile grafice „copiază" unele trăsături ale lucrurilor nu pentru a le ilustra, ci pentru a reprezenta cuvintele care se referă la ele. În limba chineză, caracterului sincretic al cuvîntului silabă îi corespunde caracterul sincretic al ideogramei. O ideogramă nu descrie nici lucrul, nici chiar percepția lui, ci transcrie reprezentarea din care s-a desprins noțiunea formată în cuvîntul referitor la felul de lucruri din care face parte acel lucru. Trimițînd lui Darius o pasăre, un șoarece, o broască și cinci săgeți, sciții n-au vrut să-i ofere regelul persan o colecție de obiecte, dar nici n-au avut cum să-i transmită părerile lor altfel decît prin reprezentarea obiectuală a unor metafore lingvistice. Fără vorbire, nu e posibilă nici reproducerea naturii, nici producerea ideilor, deoarece nu poate exista distincția dintre obiect și subiect. Istoria cunoașterii începe odată cu istoria vorbirii.

Scrierea structurează cunoașterea lumii conform unor structuri elaborate deja de vorbire. Sintagmografia transcrie o cunoaștere iconică, monemografia, una enunțiativă, iar fonemografia, una demonstrativă. Arheologia cu-

Scanned with CamScanner

noașterii este, în primul rînd, etimologie și apoi paleografie.

Vorbirea incipientă este încă strîns legată de acțiune. Ea apare ca o prelungire a acțiunii cu alte mijloace. La început, vorbirea e o acțiune întreruptă. Semnificația primelor forme lingvistice este situația în care locutorul le emite și răspunsul pe care îl provoacă ascultătorilor. Vreme îndelungată „termenii numerici ai limbajului nu simbolizează chiar o stare sau determinațiile reale ale obiectelor ; ei conțin mai degrabă un ansamblu de directive pentru mișcarea corporală care servește la numărare. Ei exprimă și anunță gestul corespunzător al degetului sau al mîinii, adesea sub forma unui verb la imperativ." [1]

După consolidarea raportului dintre constanța semnului și constanța referentului, contextul situațional pierde încetul cu încetul funcția lui de purtător al sensului în actul vorbirii.

În faza *holofrastică* a vorbirii, cînd cuvintele-fraze sînt preponderent verbale și imperative, semnificația are un grad minim de generalitate, iar semnificantul, un grad maxim de simbolism fonetic și grafic ; în faza următoare, a vorbirii *propoziționale*, cînd apare opoziția dintre substantiv și verb, precum și dintre subiect și predicat, generalitatea semnificațiilor crește, iar simbolismul semnificantului scade ; în sfîrșit, în faza ei *polifrastică*, vorbirea se transformă în discurs, semnificațiile atingînd nivelul categoriilor, iar semnificantul devenind nemotivat și arbitrar. Etapele vorbirii și scrierii sînt și etapele gîndirii : iconică, enunțiativă și demonstrativă. Este interesant de reamintit că un bolnav, a cărui afecțiune i-a diminuat capacitatea de generalizare, decade de la fonografie la pictografie, văzînd în litera „M" reprezentarea unei tichii de carnaval, iar în litera „S", reprezentarea unui șarpe. Semnificantul grafic coboară de la categoria de semn arbitrar la aceea de simbol motivat.

Gîndirea depășește faza ei iconică și intră în cea enunțiativă sub presiunea întrebării, care transformă cuvîntul-frază într-un subiect al cărui semnificant nu mai

---

[1] Ernst Cassirer, *La Philosophie des formes symboliques*, t. I, Paris, Ed. de Minuit, 1972, p. 189.

Scanned with CamScanner

înlocuiește fenomene sensibile și cere predicate din ce în ce mai generale. Semnificantul unei propoziții enunțiative nu mai reprezintă decît corpul în care înaintează gîndirea de la subiect la predicat.[1] O întrebare este un subiect în căutarea unui predicat. Din întrebarea „ce este pinguinul ?" lipsește predicatul, nu subiectul. Pronumele interogativ „ce" marchează, din punct de vedere logic, lipsa predicatului, nu a subiectului : „Pinguinul *este ce ?*" Subiectul este „pinguinul". Dovadă răspunsul : „este o pasăre palmipedă". Răspunsul accentuează totdeauna predicatul, sediul sporului de cunoaștere așteptat de întrebare : „pinguinul este o *pasăre palmipedă*". Dintr-o întrebare nu poate lipsi niciodată subiectul, ci doar predicatul sau enunțarea legăturii lui cu subiectul. Subiectul nu poate lipsi niciodată, căci despre el este vorba. Prin întrebare, rolul cognitiv al vorbirii devine la fel de important ca și rolul ei comunicativ.

Superioritatea cognitivă a întrebărilor față de porunci reiese și din faptul că executarea poruncilor încheie comunicarea și oprește cunoașterea, în vreme ce răspunsurile pot fi reconvertite în întrebări, continuîndu-se, astfel, euristica dialogului.

„În construirea conștiinței umane — scrie Ernst Cassirer — nu există pas mai mare și mai important decît acela care duce de la expresia vocală sub formă de strigăt sau de orice interjecție emoțională la expresia sub formă de întrebare. Căci astfel constrîngerea purei necesități fizice este sfărîmată și temelia libertății spirituale este pusă. În întrebare se exprimă pentru prima oară o curiozitate îndreptată nu spre posesiunea unui obiect, ci spre obținerea unei cunoștințe."[2] Numai omul e capabil să întrebe și mai ales *să se întrebe*. Dealtfel, capacitatea de a întreba este mai tardivă decît aceea de a porunci. Există bolnavi mintali, care, regresînd pe scara evoluției, mai pot executa anumite ordine și chiar răs-

---

[1] Se trece, de pildă, de la cuvîntul „piatră", care însemna „ia piatra !", sau „aruncă piatra !", sau „păstrează piatra !" etc. la propoziția „piatra este bună pentru a ciopli o altă piatră".

[2] Ernst Cassirer, *Le Langage et la construction du monde des objets*, *op. cit.*, p. 58.

Scanned with CamScanner

pund la anumite întrebări, dar nu mai sînt în stare să pună ei înșiși întrebări.

Cuvintele-fraze, al căror semnificant indica fenomenele vizate de practică și a căror semnificație reflecta deja unele proprietăți generale ale lor, aveau, în primul rînd, valoarea unor predicate imperative. De la un moment dat, însă, primele noțiuni, cristalizate în cuvinte-fraze, se constituie în subiecte ale unor întrebări, obligînd vorbirea să înainteze de la faza ei holofrastică spre cea propozițională. La rîndul ei, vorbirea propozițională determină trecerea gîndirii din forma ei iconică în cea enunțiativă. Amplificîndu-și evantaiul predicatelor, gîndirea transformă vorbirea propozițională într-una polifrastică, prin care enunțurile încep să fie demonstrate.

Distanțarea semnificațiilor de primele înțelesuri ale semnificantului a creat necesitatea argumentării. Logica a fost pregătită de gramatică și retorică. Porunca se execută, nu se discută, însă enunțurile trebuie demonstrate. Democrația este mai prielnică logicii decît tirania. Miracolul logicii aristotelice este de fapt miracolul democrației grecești din veacul al IV-lea. Prototipul democrației este pledoaria. După cum se vede, vorbirea generează gîndirea, dar, dezvoltîndu-se, gîndirea ajunge, la un moment dat, să exercite o retroacție raționalizantă asupra vorbirii care a făcut-o posibilă. Fără retroacția raționalizantă a gîndirii asupra vorbirii nu se pot explica satisfăcător nici trecerea limbajului, nici trecerea scrierii de la o etapă la alta. Semnificantul își pierde treptat simbolismul sub influența retroactivă a semnificației. Altfel ar fi mai greu de înțeles trecerea de la cifra *XVIII* — adică două mîini cap în cap, plus încă o mînă alături, plus trei degete — la *18*. Pe măsură ce devine mai generală și mai abstractă, semnificația silește semnificantul să fie mai puțin motivat și mai arbitrar.

Nici distincția dintre foneme și sunete n-ar fi fost posibilă fără retroacția abstractizantă și generalizantă a semnificației. Totodată, faptul că semnificantul vorbirii este alcătuit din unități lipsite de semnificație — fonemele — ferește stabilitatea limbii de continua variabilitate a ideilor. În constituirea acestei a doua articulații a vorbirii, un rol important a jucat și trecerea scrierii

Scanned with CamScanner

— tot sub presiunea retroacției intelectualizante a semnificației — de la iconograme la fonograme.

Desigur că inventarea alfabetului este nu numai o consecință a dezvoltării vorbirii și gîndirii, ci și un rezultat al dezvoltării sociale. Nu este o simplă coincidență că alfabetul a fost inventat de popoare comerciale : moneda și litera sînt corpuri mai mult sau mai puțin arbitrare ale unor abstracțiuni.

Cu cît o semnificație este mai generală, cu atît denotația ei este mai accentuată și conotația mai slabă. Conceptele categoriale au o denotație care reflectă o proprietate unică și universală și o conotație egală cu zero. Ele au o valoare maximă de cunoaștere, dar nu mai sînt deloc emoționante. Fiind universale, categoriile au un conținut cognitiv formal, sînt general-umane și pot fi traduse în orice limbă. Ceea ce se pierde prin trecerea de la o limbă la alta sînt conotațiile în care se cristalizează diversitatea națională a atitudinilor senzorial-afective, și nu denotațiile în care se structurează reflectarea general-umană a proprietăților și raporturilor generale din realitate. Formele logice ale gîndirii sînt *rezultatul invariant* al variabilității istorice și etnografice a diverselor limbi. Structura logică a gîndirii este structura gramaticală, secundă și universală, a limbajului, pe care istoria vorbirii a tezaurizat-o în structura de adîncime a tuturor limbilor moderne. Ea a fost scoasă la iveală prin întoarcerea vorbirii asupra ei însăși, printr-o vorbire despre vorbire, printr-un metalimbaj. Cînd semnificațiile ating universalitatea categoriilor, limita supremă a generalizării, gîndirea se apleacă asupra propriei origini printr-o vorbire despre vorbire, descoperind, astfel, rolul decisiv al semnificantului verbal în construirea ideilor.

De cînd se știe că vorbirea este nu numai o modalitate de expresie, ci principalul instrument al cunoașterii, din ce în ce mai mulți lingviști pretind că fiecare limbă impune vorbitorilor ei o anumită concepție despre lume. S-a repetat de multe ori în ultima vreme că dacă Aristotel ar fi vorbit malgașa, cultura europeană ar fi fost lipsită de logica atributivă. Cineva a afirmat că marxismul este o concepție despre lume a limbii germane...

Scanned with CamScanner

Încă Wilhelm von Humboldt, referindu-se la un idiom din Brazilia, afirma că „naţiunea care se serveşte de această limbă poate, din multe puncte de vedere, să fie inteligentă, abilă, plină de simţ practic pentru treburile vieţii, însă libera şi pura dezvoltare a ideilor, gustul pentru gîndirea abstractă nu se va ivi dintr-o limbă astfel făcută“ [1]. Pentru Humboldt, calitatea unei limbi rezidă „nu în ceea ce se poate exprima în această limbă dată, ci în ceea ce poate opera şi provoca prin forţa ei proprie şi intimă“ [2]. După ce afirmă că „disecăm natura după liniile trasate mai dinainte de limbile noastre materne“ [3], B. L. Whorf ajunge, în mod firesc, la concluzia că „o schimbare de limbă poate transforma concepţia noastră despre Cosmos“ [4].

Puţini teoreticieni ai limbajului se mai îndoiesc astăzi de rolul hotărîtor al vorbirii în elaborarea cunoştinţelor. Este din ce în ce mai evident că mintea umană nu poate ajunge la „esenţa“ lucrurilor şi la „legile“ lor de dezvoltare decît prin intermediul limbajului. Semnificantul nu îmbracă o semnificaţie formată deja în mintea oamenilor independent de el. „Gîndim un univers pe care limba noastră l-a modelat mai dinainte“ [5], subliniază Emile Benveniste. Din acest punct de vedere, Umberto Eco are dreptate cînd afirmă că „lucrurile nu sînt cunoscute decît prin intermediul unităţilor culturale pe care universul comunicării le face să circule *în locul* lucrurilor“ [6].

Numai că, aşa fiind, limbajul nu ne *izolează* de lume, ci ne pune în *contact* cu ea. El nu este un zid, ci o punte. Prin conotaţiile diverselor limbi, oamenii se apropie pe căi diferite de realitate, dar prin denotaţiile lor, ei reu-

---

[1] G. de Humboldt, *De l'origine des formes grammaticales*, Bordeaux, Ed. Ducros, 1969, p. 25.

[2] *Idem*, p. 17.

[3] B. L. Whorf, *Language, Thought and Reality*, New-York, 1958, p. 213.

[4] B. L. Whorf, *Linguistique et anthropologie*, Paris, Denoël, 1969, p. 204.

[5] E. Benveniste, *Tendences récentes en linguistique générale*, în *Journal de Psychologie normale et pathologique*, nr. 1—2, 1954, p. 133.

[6] Umberto Eco, *La Structure absente*, Paris, Mercure de France, 1972, p. 62.

Scanned with CamScanner

şesc să cunoască aceleaşi proprietăţi generale ale ei. Prin conotaţiile lor, limbile se deosebesc între ele, dar prin denotaţiile lor, ele se identifică. O anumită limbă poate reflecta numai anumite proprietăţi şi relaţii ale realităţii, neglijînd altele, dar cunoştinţele create de ea reflectă însăşi realitatea. Dacă în limba eschimoşilor există mai multe cuvinte pentru zăpadă decît în alte limbi, iar în limba unui trib african există mai multe cuvinte pentru nisip, se explică prin faptul că pe primii îi interesează mai mult zăpada, iar pe ceilalţi, îndeosebi nisipul. *Relativitatea* etnografică şi istorică a cunoştinţelor formate în diversele limbi nu anulează *obiectivitatea* lor. Prin experienţele transformate de vorbire în cunoştinţe, însăşi realitatea trece, sub formă generalizată, în mintea oamenilor. În fiecare limbă este, astfel, tezaurizată o îndelungată experienţă a vorbitorilor ei. „Limba noastră — crede Whorf — ne oferă deci o diviziune bipolară a naturii. Însă această dualitate nu se regăseşte în natură.“ [1] Atunci cum se explică faptul că, după cum arată Alf Sommerfelt, „în limbile indo-europene există o opoziţie între categoriile morfologice de verb şi nume, opoziţie care îşi are originea în epoca neolitică“ [2] ? Este mult mai probabil că „binaritatea“ limbajului reflectă „dialectica“ realităţii însăşi. Exemplificînd relativitatea gnoseologică a limbilor, Umberto Eco observă că nici o raţiune nu „impune existenţa unei entităţi fizice care începe la lungimea de undă de 640 şi se termină la 590“ [3]. Altfel spus, această „entitate“ este creată de limba noastră prin adjectivul „portocaliu“. „Se pare că organismul uman poate distinge 7 500 000 de nuanţe, în vreme ce o limbă ca engleza are numai 4 000 de termeni, din care numai 8 sînt utilizaţi în mod curent“ [4]. Nimeni nu mai contestă însă că oamenii nu pot cunoaşte lumea decît „omeneşte“, dar ceea ce ei cunosc omeneşte este însăşi lumea. Omenească este calea prin care ajungem la realitate, dar realitatea pe care o cunoaştem există independent de om. Altfel ar rămîne

---

[1] B. L. Whorf, *op. cit.*, p. 128.
[2] Alf Sommerfelt, *Structures linguistiques...*, în *Diogène*, nr. 51, 1965, p. 192.
[3] Umberto Eco, *op. cit.*, p. 78.
[4] Cf. Hans Hörmann, *op. cit.*, p. 278.

Scanned with CamScanner

de neînțeles cum au reușit oamenii să parcurgă, în cîteva zeci de mii de ani, drumul care duce de la piatra cioplită la navele cosmice.

Potrivit relativismului lingvistic, cunoașterea lumii este o iluzie menținută de faptul că oamenii nu sînt conștienți de structurile lingvistice care îi determină. „Se poate spune — crede Whorf — că vorbitorii sînt supuși structurilor lingvistice după cum corpurile sînt supuse gravitației.“ [1] Dar conștiința determinărilor lingvistice nu anulează libertatea de cunoaștere, ci doar luminează limitele ei istorice. Nu există o limită *eternă* care să împiedice cunoașterea, deși există *etern* o limită pe care oamenii sînt nevoiți s-o depășească. Omenirea trăiește, într-adevăr, nu numai într-un mediu natural, ci și într-un mediu lingvistic, însă limba se opune cunoașterii tot așa cum sunetele se opun muzicii. După cum constructorii unui pod sînt obligați să țină seama de structura terenului și a materialelor utilizate, tot așa constructorii unei teorii trebuie să respecte structura gramaticală și logică a limbii folosite la elaborarea ideilor ; cu atît mai mult, cu cît structura gramaticală și logică a unei limbi reflectă cele mai generale raporturi dintre lucruri și calea pragmatico-afectivă prin care s-a ajuns la cunoașterea lor. A vorbi și a gîndi corect înseamnă, deci, a asigura ideilor un minimum de obiectivitate. Deznădejdea unor gînditori în fața imposibilității de a cunoaște fără a vorbi este la fel de absurdă ca deznădejdea unor arhitecți în fața imposibilității de a clădi fără materiale de construcție. Dealtfel, obiectivitatea cunoștințelor noastre încetează să mai fie chiar atît de miraculoasă dacă nu uităm că omul, deși este *anti-natură* prin cultură, nu poate fi niciodată *non-natură*. El este un fragment de natură care s-a răzvrătit împotriva restului naturii și prin care restul naturii devine, treptat, conștient de el însuși.

Sub influența relativismului lingvistic, Luis Prieto afirma recent [2] că adevărul unui concept se măsoară nu prin adecvarea lui la obiect, ci la un punct de vedere

---

[1] B. L. Whorf, *op. cit.*, p. 139.

[2] Luis Prieto, *Pertinence et idéologie*, comunicare la Primul Congres al Asociației Internaționale de Studii Semiotice, iunie, 1974.

Scanned with CamScanner

care depinde de limba vorbită. El ajunge la concluzia că obiectivitatea cunoștințelor noastre rezidă în recunoașterea caracterului lor istoric, și deci în recunoașterea „nonobiectivității" lor. „O cunoștință a realității materiale este obiectivă în sensul definit aici, numai dacă se recunoaște că nu e obiectivă în sensul tradițional al termenului" [1], conchide Luis Prieto. În concepția sa, știința omului este disciplina care studiază istoricitatea cunoștințelor nonobiective pe care oamenii și le făuresc despre realitate. El a spus textual că „o știință a omului nu se poate constitui decît cu condiția să se fi recunoscut caracterul istoric, «nonnatural», al cunoașterii realității materiale, [recunoaștere] care constituie obiectul ei" [2]. Este evident că Prieto identifică relativitatea istorică a oricăror cunoștințe cu relativismul cultural provăduit de structuralism. Consecința ultimă a unui asemenea punct de vedere este incomunicabilitatea ; limba împiedică atît comunicarea culturii cu natura, cît și comunicarea unei culturi cu o altă cultură.

În realitate, istoria vorbirii determină doar relativitatea cunoștințelor, și nicidecum „nonobiectivitatea" lor. Fiind singurul mijloc de comunicare capabil să comunice despre el însuși, vorbirea determină nu numai cunoașterea, ci și libertatea oamenilor de a cunoaște însăși cunoașterea, de a o critica și de a o corecta. Libertatea de creație și de cunoaștere a oamenilor nu se oprește în fața limbajului, ci începe odată cu făurirea lui.

2. General și Universal în limbă

Vorbirea a fost, de la început, destinată să *comunice* unei *comunități* mereu mai numeroase ceea ce este *comun* în lucruri și în atitudinea oamenilor față de ele. Toate limbile tind spre general. Orice cuvînt abstractizează și generalizează. Referentul unui cuvînt nu este niciodată individual. Nici numele proprii nu se referă

---

[1] Luis Prieto, *op. cit.*, p. 10.
[2] *Idem*, p. 7.

Scanned with CamScanner

la o realitate care se află aici și acum, ci la o permanență. Spre deosebire de numele comune, care se referă la însușirile generale ale unei mulțimi de lucruri de același gen, numele proprii se referă tot la însușiri generale, dar ale unui singur lucru într-o mulțime de împrejurări. „Dunăre" este un nume care se referă și la fluviul traversat de Aurelian la 271, și la fluviul cîntat de Johann Strauss...

Referindu-se la un lucru absent, semnificantul verbal silește percepția să se transforme în reprezentare, iar reprezentarea, în contact cu semnificantul verbal, se transformă în noțiune. Spre deosebire de oglindirea prezentului, reflectarea absentului poate să se îndepărteze oricît de obiect și să ajungă astfel să rețină numai însușirile lui generale. Viitorul, principalul absent al omului, nu poate avea decît proprietăți generale. Semnificația cuvintelor este totdeauna generală, deoarece reflectă o absență posibilă, și nu o realitate prezentă. Referentul unui cuvînt este totdeauna absent, deoarece prezent nu poate fi decît individualul. Înlocuind individualul oglindit de percepție, semnificantul verbal începe să țină lumea la o distanță crescîndă și să producă semnificații capabile să reflecte proprietățile generale ale diferitelor lucruri de același fel. Articulînd un semnificant asemănător ori de cîte ori au avut de-a face cu lucruri asemănătoare, vorbitorii au determinat semnificația să reflecte însușiri din ce în ce mai generale. Semnificantul verbal devine astfel principalul instrument al cunoașterii, al descoperirii proprietăților generale ale lucrurilor.

Toate limbile tind să descopere proprietăți din ce în ce mai generale. Însă în fiecare limbă, semnificantul verbal pornește de la o altă însușire pentru a ajunge, prin energia lui metaforică, la denumirea unor proprietăți din ce în ce mai generale. „Prin metaforă, mai ales, diferă limbile unele de altele în exprimarea aceloraşi idei ; prin ele noțiunile își pun propriile amprente asupra idiomurilor lor" [1], scrie Arsène Darmesteter. Toate limbile înaintează spre universal, dar nu pe aceeași cale și

[1] Arsène Darmesteter, *La Vie des mots*, Paris, 1886, p. 99.

Scanned with CamScanner

nu în același ritm. „În principiu — scrie Eugenio Coseriu —, limbile *vorbesc* despre aceleași lucruri, însă nu *spun* despre ele «același lucru»." [1]. Numai limbile care au atins universalul izbutesc să spună același lucru. Categoriile pot trece dintr-o limbă într-alta aproape fără nici o pierdere semantică. Dezvoltarea inegală a popoarelor a dus, în același timp, și la o dezvoltare inegală a limbilor. Toate popoarele au avut aceleași *posibilități* de dezvoltare, dar nu toate au avut aceleași *condiții* de transformare a posibilităților în realitate. Limbajul, fiind o *invenție culturală*, nu un *fenomen natural*, ierarhia limbilor este doar *istorică*, nu *rasială*. Stadiul mai dezvoltat al unor limbi față de al altora este, evident, vremelnic. dar nu mai puțin real la un moment dat. Mai există și astăzi limbi care au zeci și chiar sute de cuvinte pentru fiecare *specie* de lucruri, după situația în care se află. dar n-au încă un nume pentru *genul* lor : au cîte un cuvînt diferit pentru „a spăla mîinile", pentru „a spăla fața", pentru „a spăla pe altcineva", dar n-au un cuvînt pentru „a spăla" ; au cuvinte diferite pentru „a pescui foca", pentru „a pescui balena", pentru „a pescui delfinul", dar n-au un cuvînt pentru „a pescui".

Dealtfel, toate cuvintele care exprimă, astăzi, semnificații universale au avut la început înțelesuri de o minimă generalitate și o structură fonică mai rudimentară și mai simbolică. Deși nu putem ajunge chiar pînă la origini, totuși, cu cît ne întoarcem în trecut, semnificațiile cuvintelor sînt mai puțin generale. „Mai cu seamă trecînd de la sensul particular la sensul general, tind, în mod firesc, cuvintele să-și modifice și să-și dezvolte semnificația ; astfel *regere* și *gubernare*, care însemnau inițial *a guverna* o corabie, au ajuns să semnifice a guverna în toate sensurile." [2]

Înainte de a căpăta înțelesul de „spațiu", în general, cuvîntul german *Raum* însemna doar „loc natural, nedeșelenit, nelucrat". Grecii au ajuns la categoria de

---

[1] Eugenio Coseriu, *Les Universaux linguistiques (et les autres)*, în *Proceedings of the Eleventh Intern. Congr. of Linguists*, Bologna, 1974, I, p. 67.

[2] Max Müller, *La Science du langage*, Paris, 1876, p. 308.

Scanned with CamScanner

spațiu pornind de la un cuvînt care însemna „loc de alergare“ *(spadion)*. „Timpul însemna la origine «temperatură, căldură». Cuvîntul este de aceeași origine ca *tepor*.“ [1] Din vechiul înțeles au derivat cuvinte ca *temperare* și *temperament*. Pînă a ajuns să însemne „timp“, în general, cuvîntul german *Zeit* se referea doar la clipa în care se desfășura acțiunea. În vreme ce grecii au ajuns la categoria de „general“ pornind de la ideea de „geneză“, germanii au ajuns la aceeași categorie pornind de la ideea de „obștesc“ : *genos* și *allgemein*. „Cu cît cuvîntul este mai desprins de originile lui, cu atît este el mai în serviciul gîndirii... Alterarea fonetică, departe de a-i dăuna, îi este favorabilă prin aceea că ascunde raporturile pe care le avea cu alte cuvinte rămase mai aproape de sensul inițial sau pornite în direcții diferite.“ [2] O semnificație universală nu poate fi exprimată adecvat decît printr-un semnificant arbitrar. Numai un semnificant îndeajuns de arbitrar poate participa la autonomizarea reflectării universalului într-o semnificație categorială și să facă astfel *uitate* toate semnificațiile anterioare mai puțin generale. Sub retroacția unei semnificații mai generale, semnificantul își modifică forma și nu mai amintește de semnificația mai puțin generală pe care o slujea mai înainte. Conjuncția concluzivă „deci“ nu mai amintește semnificația mai puțin generală pe care o avea mai înainte expresia „de aici“, din care derivă. Uitarea joacă un rol decisiv în procesul abstractizării și generalizării. „Uitarea semnificației etimologice, aceasta este deci condiția necesară formării substantivului. Este de asemenea condiția fundamentală a oricărei transformări de sens.“ [3] Această uitare nu este o simplă catacreză, un transfer obișnuit de sens, ci o depășire a semnificațiilor mai puțin generale și o înălțare a gîndirii spre universal. „Această uitare — scrie A. Darmesteter — a primit din partea gramaticienilor numele de *catacreză*... Ei n-au văzut că această uitare a primei semnificații eti-

---

[1] Michel Bréal, *Essai de sémantique*, Paris, Hachette, 1921, p. 119.

[2] Michel Bréal, *op. cit.*, p. 181—182.

[3] Arsène Darmesteter, *op. cit.*, p. 45.

Scanned with CamScanner

mologice este legea care dirijează toate schimbările de sens."[1] Însă nu toate limbile ajung în același timp la un semnificant îndeajuns de prelucrat pentru a îngădui uitarea semnificațiilor precedente. În limba ebraică, frînată în dezvoltarea ei încă de la începutul erei noastre prin răspîndirea celor ce o vorbeau în mijlocul altor comunități lingvistice, vechile semnificații nu sînt uitate. Limba ebraică păstrează toate semnificațiile pe care le-a produs. În limba ebraică, semnificația cuvintelor este mai totdeauna întovărășită de reprezentarea lucrurilor sau acțiunilor despre care e vorba. Însuși cuvîntul „cuvînt", în ebraică *davar*, înseamnă și vorbă, și faptă. Așa cum noi, la auzul cuvîntului „cuvînt", am avea, pe lîngă înțelesul actual, reprezentarea unei mulțimi care se adună într-o piață pentru a discuta și a se înțelege asupra unei chestiuni : *cum* + *venio* = a veni împreună ; de unde și cuvîntul *convenție*. A. Darmesteter constată, pe bună dreptate, că „gîndirea, în ebraică, de pildă, nu poate să se desprindă de imaginea materială care o acoperă. Iată de ce limba biblică, atît de pitorească și de poetică, este cu atît mai neputincioasă să exprime ideea pură în nuditatea abstracției ei."[2] Dar concluzia la care ajunge de aici M. Bréal nu e acceptabilă. „Rasa semită — scrie el — a fost făcută pentru marile construcții religioase : însă ideea înlănțuirii și succesiunii lucrurilor neajungînd niciodată clară pentru ea, n-a putut primi în limba sa o expresie precisă."[3] Evident, nu este vorba de *rasă*, ci de nivelul istoric atins de *limbile* semite. Dovadă că Philon din Alexandria, vorbind grecește, Spinoza, vorbind latina și, mai tîrziu, Husserl, vorbind germana, au izbutit să exprime cele mai generale concepte, fără să se mai sprijine pe reprezentări mitice. Limba nu este un fenomen natural, ci o creație culturală. Gîndirea depinde de *o anumită* limbă, dar nu numai de *una singură*. Universalul nu poate fi gîndit decît într-o limbă care a reușit să ajungă la cuvinte al căror semnificant să nu mai sugereze decît o semnificație conceptuală ; numai

---

[1] Arsène Darmesteter, *op. cit.*, p. 67.
[2] *Idem*, p. 100.
[3] M. Bréal, *op. cit.*, p. 353.

Scanned with CamScanner

într-o asemenea limbă se poate vorbi de transcendență fără să se povestească de paradis.

Părerea că o limbă capabilă să exprime diferențiat universalul este superioară alteia care încă nu poate să-l exprime astfel este socotită, îndeobște, *logocentristă*. Desigur, numai că întreaga istorie a culturii este logocentristă. Individualul nu poate fi stăpînit fără cunoașterea însușirilor lui generale. Ființele necuvîntătoare nu pot decît să se adapteze la individual. Numai oamenii pot să-l transforme, deoarece numai ei sînt ființe cuvîntătoare și deci în stare să-și făurească idei generale. Concretul nu poate fi nici cunoscut și nici dominat fără abstracții. Exprimarea riguroasă a universalului este ținta supremă a oricărei culturi. „Ceea ce este, în limbile noastre, cel mai adecvat obiectului sînt numele abstracte, deoarece reprezintă o simplă operație a spiritului: cînd iau cele două cuvinte — *compresibilitate*, *imortalitate* —, tot ceea ce se găsește în idee se găsește și în cuvînt."[1] Există o deosebire calitativă între un mit în care universalul se află doar *in statu nascendi* și un mit care personifică un universal deja cunoscut. O istorie îndelungată s-a desfășurat între Zamolxe din mitologia dacică și Zamolxe din opera dramatică a lui Lucian Blaga.

Destinate să descopere și să exprime universalul, diferitele limbi ale istoriei n-au numai trăsături specifice, ci și caracteristici universale. Orice limbă este un sistem de semne biplane și dublu articulate, al căror semnificant produce prin energia lui metaforică semnificații din ce în ce mai generale, devenind, în consecință, mereu mai arbitrar. Fiecare limbă are două dimensiuni fundamentale: fonetică și semantică, precum și o organizare gramaticală mereu mai perfecționată pentru a realiza echilibrul dintre denotație și conotație, dintre economie și expresivitate, dintre conservare și inovație. Toate limbile exprimă, în proporții diferite, atît proprietățile lucrurilor, cît și atitudinea oamenilor față de ele, încercînd să comunice cît mai multă informație cu cît mai puține mijloace și să permită originalitatea fără să compromită

---

[1] M. Bréal, *op. cit.*, p. 178.

Scanned with CamScanner

înțelegerea. Limbile se apropie de universal pe măsură ce se dezvoltă practica socială și crește comunitatea lingvistică. „Se vede că valoarea generală a cuvintelor este, într-o largă măsură, un fapt social și că generalitatea sensului unui cuvînt are toate șansele să fie proporțională cu întinderea grupului.“ [1]

În drumul lor spre universal, toate limbile sînt nevoite să diferențieze cuvintele în nume și verbe, în subiect și predicat. „Nu există în realitate decît două specii de cuvinte a căror distincție să fie esențială, comună tuturor limbilor și care să se opună net una celeilalte: categoria de *nume* și cea de *verb*“ [2]. Substantivul este semnificantul cel mai adecvat unei semnificații universale. Un adjectiv sau un verb nu capătă o semnificație universală decît prin substantivare: Binele, Devenirea, Cunoașterea, Vorbirea... „Tendința universală a limbajului, în decursul civilizației, a fost să dea numelui un caracter din ce în ce mai independent de toate întrebuințările particulare.“ [3] Chiar în limbile în care numele a reușit să se elibereze de desinențele cazuale, verbul n-a izbutit să scape de conjugarea care îl particularizează.

Referindu-se la distincția dintre nume și verbe, Eugenio Coseriu are un punct de vedere mai nuanțat. El crede că „este necesar ca în orice limbă ceva să poată fi afirmat despre ceva“ [4], dar „ca distincție între o *funcție substantivală* și o *funcție verbală*, nu ca distincție între două clase ale lexicului“ [5]. În ceea ce privește diferențierea dintre subiect și predicat, E. Coseriu preferă distincția dintre *temă* și *remă*, deoarece „noțiunea de predicat poate fi identificată cu noțiunea de *remă*, însă noțiunea de subiect, în sensul în care se aplică de pildă limbilor indo-europene, nu coincide cu noțiunea mult mai generală de *temă*“ [6].

---

[1] Antoine Meillet, *Linguistique historique et linguistique générale*, Paris, 1921, p. 257.
[2] *Idem*, p. 175.
[3] A. Meillet, *op. cit.*, II, p. 13.
[4] E. Coseriu, *op. cit.*, p. 51.
[5] *Ibidem*.
[6] *Idem*, p. 51.

Scanned with CamScanner

Cunoașterea universalului prin concepte categoriale este cea mai mare cucerire a limbajului uman. Tentativa unor semanticieni de a întoarce semnificațiile în preajma semnificantului pentru a ne feri de rătăcire în „jungla limbii", nu ne apropie de real, ci de aspectele lui superficiale, diminuînd puterea omului asupra mediului său ambiant. Universalul ne îndepărtează de aparența lucrurilor pentru a ne arăta esența lor. De frica erorii nu putem renunța la marile adevăruri. Prăbușirea diverselor dogmatisme ale veacului nostru a lăsat în urma ei o suspiciune crescîndă față de ideile generale. A apărut o cultură a semnificațiilor imediate, care invită omenirea să se arunce într-un entuziasm fără nici o perspectivă. Însă omenirea nu poate trăi *omenește* fără idei generale. Nu ideile generale trebuie refuzate, ci dogmatizarea lor. Universalul nu trebuie evitat, ci ținut sub controlul critic al practicii și al gîndirii. Superioritatea oamenilor față de toate ființele necuvîntătoare rezidă, mai presus de orice, în capacitatea lor de a comunica idei generale.

Limba comună a omenirii aparține viitorului, nu trecutului. În preajma turnului Babel s-a pierdut comunicarea nelingvistică dintre antropoizi, nu unitatea lingvistică a oamenilor. Apariția limbilor a însemnat nu o cădere, ci începutul înălțării spre universal.

3. Gramatical, logic, epistemic

Vorbirea, fără de care nici o trăire nu se poate transforma în idee, nu este o înșirare întîmplătoare de vorbe, ci are totdeauna o anumită structură *gramaticală*, în care se formează o anumită structură *logică* și care determină o anumită modalitate de a *concepe* lumea. În structura gramaticală a unei limbi se cristalizează ansamblul experienței comune a vorbitorilor ei, în cea logică, doar reflectarea proprietăților generale ale realității, iar în cea epistemică, felul lor particular de a înțelege lumea.

Structura gramaticală este modul de organizare a limbii vorbite, cea logică este modul de înlănțuire corectă

Scanned with CamScanner

a gîndurilor, iar cea epistemică este matricea cognitivă relativ apriorică față de orice ideologie. Pentru ca o experiență să ajungă idee, trebuie neapărat să treacă prin structura gramaticală a unei anumite limbi, printr-o anumită structură logică și printr-o anumtiă structură epistemică. Diversitatea sistemelor lingvistice a determinat, mai ales în trecut, deosebirea dintre formele logice prin care diferite comunități au gîndit lumea și, deci, faptul că unele culturi au cercetat dimensiuni ale lucrurilor pe care altele le-au neglijat. Oamenii nu pot înțelege lumea decît în lumina formelor logice cristalizate în limba pe care o vorbesc. Nu devine de înțeles decît ceea ce vorbirea scoate din anonimat.

Că felul în care concepe lumea o anumită colectivitate depinde de structura logico-gramaticală a limbii pe care o vorbește este, în ultimele decenii, din ce în ce mai insistent subliniat. „Nimic nu poate fi înțeles, trebuie să ne convingem de asta, dacă nu a fost redus la limbă“ [1], scrie Emile Benveniste, după ce, cu cîțiva ani mai înainte, precizase că „forma gîndirii este configurată de structura limbii“ [2]. După ce se întreabă „dacă o activitate mintală, căreia îi lipsește cadrul unei limbi, merită în sens propriu numele de gîndire“ [3], André Martinet subliniază și el că „fiecărei limbi îi corespunde *o organizare particulară a datelor de experiență*. A învăța o altă limbă nu înseamnă a pune etichete noi pe obiecte cunoscute, ci a te obișnui să analizezi altfel ceea ce face obiectul comunicărilor lingvistice.“ [4] Albert Sechehaye spunea că „nu trebuie să se răstoarne raportul și să se spună că această formă *calul este alb* servește comunicarea, deoarece corespunde unei gîndiri în act: exact inversul este adevărat“ [5]. Descoperirea faptului incontestabil că vorbirea intervine inevitabil între trăire și gîn-

---

[1] Emile Benveniste, *Problèmes de linguistique générale*, II, Paris, Gallimard, 1974, p. 97.

[2] *Idem*, vol. I, 1966, p. 25.

[3] André Martinet, *Elements de linguistique générale*, Paris, A. Colin, 1961, p. 13.

[4] *Idem*, p. 16.

[5] Albert Sechehaye, *Essai sur la structure logique de la phrase*, Paris, 1950, p. 38.

Scanned with CamScanner

dire, între experiență și idei, i-a dus pe unii lingviști la convingerea că limba ne ascunde lumea, nu ne-o dezvăluie. „Astfel, scrie Charles Bally, fiecare limbă, prin sistemul ei de concepte și de raporturi între concepte, acoperă lumea reală cu un fel de mantie cadrilată, cu desene capricioase, care ne ascunde contururile lucrurilor celor mai sensibile în asemenea măsură, încît nu numai fiecare limbă deformează altfel realitatea percepută, dar ne constrînge să percepem realitatea prin prisma ei deformantă.“ [1] Iar John Lyons susține că „una din caracteristicile fiecărei limbi este de a impune universului nostru clasamentul ei lexical...“ [2]

Fără îndoială că, vorbind diverse tipuri de limbi, oamenii înțeleg deosebit lumea, dar aceste înțelesuri reflectă proprietăți și raporturi *reale* ale acestei lumi. Limba însăși este rezultatul acțiunii oamenilor asupra acestei realități, produsul practicii sociale. „Odată ce am înțeles că limbajul este un produs *social*, în legătură genetică și funcțională cu *ansamblul activităților practice ale omului în societate*, ne dăm seama imediat că imaginea lumii — sugerată sau impusă de un limbaj dat — nu este arbitrară și nu poate fi modificată în mod arbitrar,“ [3] *Infinitatea* lumii nu poate fi cunoscută decît parțial și treptat de formele *finite* ale cunoștințelor umane, dar relativitatea și istoricitatea lor nu le anulează obiectivitatea, ci doar le limitează valabilitatea. „Ceea ce gîndirea, prin intermediul limbajului, distinge în realitate există obiectiv, însă imaginea lumii poate să țină seama de real în multe feluri sau să neglijeze complet anumite aspecte. În acest sens restrîns, se poate deci spune că limbajul «creează» o imagine a realității.“ [4]

Adevărurile sînt deopotrivă creații și descoperiri. Vorbind, oamenii creează instrumentul tuturor descoperirilor. *Unitatea* dintre om și lume îngăduie *descoperirile*, iar *lupta* omului cu lumea stimulează *creațiile*.

---

[1] Charles Bally, *Le Langage et la vie*, Genève, 1965, p. 124.
[2] John Lyons, *Linguistique générale*, Paris, Larousse, 1970, p. 327.
[3] Adam Schaff, *Langage et réalité*, în *Diogène*, nr. 51, 1965, p. 157.
[4] *Idem*, p. 173.

Scanned with CamScanner

Structura logico-gramaticală a unei limbi este determinată tot de experiența proprie a unei comunități în lupta cu natura. Celebra formulă a lui Locke : „*Nihil est in intellectu quod non prius fuerit in sensu*“ ar trebui completată cu : „*Nihil est in intellectu quod non prius fuerit in oratione*“. „Chiar acte de percepție relativ simple sînt mult mai dependente de aceste modele sociale care se cheamă «cuvinte» decît am fi tentați să credem“ [1] susține Ed. Sapir. „Există limbi — arată Ch. Bally — care n-au nici un cuvînt pentru verde și cei care le vorbesc sînt psihic orbi în fața culorii verde ; asta nu înseamnă că sînt lipsiți de percepțiile culorii verde, dar verdele *perceput* nu este și *conceput* ca atare și percepțiile culorii verde sînt așezate în alte compartimente, fixate și ele tot în mod convențional.“ [2]

Limbajul a fost făurit sub presiunea întîlnirii dintre nevoile pragmatic-afective ale indivizilor și necesitatea colaborării sociale în lupta cu natura. De aceea, la început, vorbirea comunica mesaje preponderent pragmatice și afective. Precumpănitoare era funcția ei de comunicare a poruncilor și a chemărilor ; instrument al gîndirii conceptuale a devenit treptat, încetul cu încetul.

Structura *holofrastică* a vorbirii primitive nu permitea decît o gîndire sincretică și o epistemă *mito-magică*. Deoarece semnificația nu se îndepărtase încă de semnificantul simbolic, generalul nu se desprinsese de individual și ideile erau încă nemijlocit legate de acțiunea asupra mediului înconjurător. „Pentru o gîndire incapabilă de structuri abstracte, nu poate exista inteligibilitate decît angajată în lucruri, care coincide cu lucrurile însele.“ [3] În concepția mito-magică, nu există un anumit spațiu și un anumit timp, ci „spații-timpuri, în care fenomenele naturale și actele umane sînt cufundate, impregnîndu-se de calitățile proprii fiecărui loc și fiecărei clipe“ [4].

---

[1] Edward Sapir, *Linguistique*, Paris, Ed. de Minuit, 1968, p. 134.

[2] Ch. Bally, *op. cit.*, p. 123.

[3] Georges Gusdorf, *Mythe et métaphysique*, Paris, Flammarion, 1953, p. 55.

[4] *Ibidem.*

Scanned with CamScanner

Însă vorbirea, menită să asigure unitatea de acțiune a unui colectiv, participă inevitabil la formarea și dezvoltarea unor structuri logice ale gîndirii, capabile să rezume practica socială trecută și s-o îndrume pe cea viitoare. Dealtfel, din capul locului, formele infralogice ale limbajului exprimau atitudinea pragmatic-afectivă a oamenilor față de lucruri și împrejurări care începeau să fie reflectate de anumite forme logice. Nici o clipă n-au existat forme infralogice independente de orice forme logice. De la început formele infralogice au mobilizat gîndirea înspre forme logice în stare să reflecte identitatea diferitelor lucruri de același gen. După cum remarca și Noël Mouloud, „omul se îndreaptă către Logos, schița semnificațiilor universale, pentru că este silit la efortul, la drama de a comunica“ [1]. Formele infralogice ajung, în cele din urmă, la o cunoaștere identică a acelorași însușiri și relații din această lume.

Extinderea grupului, intensificarea și diferențierea practicii sociale au cerut o cunoaștere din ce în ce mai adecvată a împrejurărilor în care se activa. Cuvîntul holofrastic și imperativ abia satisfăcea nevoile unor culegători și vînători; lucrarea pămîntului și diviziunea socială a muncii aveau nevoie de o comunicare mai diferențiată. Se simțea din ce în ce mai mult nevoia să se facă distincția dintre ceea ce *trece* și ceea ce *rămîne*, între *lucruri* și *acțiunea* asupra lor, între *trecut* și *viitor*. Cuvîntul primordial începe să se diferențieze în nume și verb, în subiect și predicat, în temă și remă.

Trecerea vorbirii la o structură propozițională, înlocuirea „degetului arătător“ cu un subiect gramatical a eliberat gîndirea de sub presiunea nevoilor imediate și i-a îngăduit să pornească pe calea infinită a abstractizării și generalizării. „În vreme ce, fără subiect, fraza nu răspunde decît anumitor nevoi, cele mai imediate ale vieții, ea devine cu al său subiect un instrument de comunicare infinit mai eficace nu numai pentru gîndurile cu totul speculative și fără importanță practică directă, dar mai ales pentru acelea în care există previziune, intervenție,

---

[1] Noël Mouloud, *Langage, raison et existence*, în *Revue de métaphisique et de morphologie*, nr. 1, 1968, p. 99.

Scanned with CamScanner

inițiativă."[1] Principalul instrument al gîndirii categoriale este substantivul. Istoria limbilor arată că substantivul se poate elibera mai ușor de desinențele lui cazuale decît verbul de conjugare. Verbul este legat de formele care îl particularizează. Reflectarea identității, invariantului, universalului capătă forma logică a categoriei în și prin substantiv. Ca subiect, substantivul cucerește, în cele din urmă, locul central în limbă; în jurul lui se mișcă toate celelalte părți ale vorbirii. În această privință, „verbul formează contrastul cel mai absolut și cel mai instructiv cu substantivul, care, dacă nu e totdeauna subiect gramatical, este singurul în stare să fie"[2].

Structura analitică a gîndirii logice se formează încet în structura propozițională a vorbirii. Multă vreme rămîne sub impactul formelor pragmatic-afective ale limbii. Limba chineză veche încerca mai mult să *reprezinte* raporturile intime dintre om și lume, decît să *explice* lumea din afara ei. „Ea — scrie Marcel Granet — nu apare deloc organizată pentru a nota concepte, pentru a analiza idei, pentru a expune discursiv doctrine. Ea este în întregime făcută pentru a comunica atitudini sentimentale, pentru a sugera conduite, pentru a convinge, pentru a converti."[3]

Prin energia imperativă a actului pe care îl exprimă, monosilabele limbii chineze invitau interlocutorul să simtă că vorbirea este încă act. „Logica chineză nu este o logică rigidă a subordonării, ci o suplă logică a ierarhiei: s-a ținut să se conserve ideii de Ordine tot ceea ce aveau concret imaginile și emoțiile din care ea a ieșit."[4] Lui Marcel Granet i se pare curios că logicienii chinezi, deși descoperiseră opoziția dintre inducție și deducție, se mărgineau „să argumenteze cu ajutorul exemplelor și să desfășoare din plin analogii"[5]. Însă, în gîndirea logicienilor chinezi din vechime, formele logice se aflau încă în exemplele și analogiile în care începuseră

---

[1] Albert Sechehaye, *op. cit.*, p. 29.
[2] *Idem*, p. 49.
[3] Marcel Granet, *La Pensée chinoise*, Paris, 1934, p. 82.
[4] *Idem*, p. 591.
[5] *Idem*, p. 444.

Scanned with CamScanner

să se formeze. Exemplele și analogiile nu ilustrau concepte gata formate, ci participau încă la formarea lor. Conceptul nu se desprinsese încă de metafora care l-a generat. Cum spune G. Călinescu: „Acestea nu sînt propriu-zis figuri, ci noțiuni în clipa aceea cînd se desfac din concret, cînd ideile nu și-au pierdut pieile“ [1]. Se întîlnește și astăzi prea des anacronismul inadmisibil, care confundă metaforele constituante din trecut cu metaforele expresive din zilele noastre.

Intr-o situație apropiată s-ar afla și limba japoneză. În japoneză, „propoziția enunțiativă este relativ rară în limba vorbită. Cei ce iau parte la o conversație constată că partenerii nu avansează ideile lor în mod enunțiativ, ca pe o teză, ci ca pe o întrebare sau ca pe o îndoială. Conversația pare să servească mai degrabă la a evoca decît la a stabili un fapt.“ [2] Logica japonezilor ar fi mai mult retorică decît analitică. „O analiză a conceptelor, o împărțire a temei și a definițiilor nu sînt necesare, uneori sînt chiar stingheritoare. Exemplele sînt acelea care antrenează cel mai adesea adeziunea“ [3].

Un pas înainte spre un mod categorial de a concepe lumea îl fac indienii. Ajungînd de timpuriu la o scriere fonografică, indienii au reușit să se apropie și de o primă treaptă a metalimbajului. Fără descoperirea fonemelor — entitate fără semnificație referențială a celei de a doua articulații lingvistice —, vorbitorii unei limbi nu sînt distanțați îndeajuns de realitate pentru a fi în stare să vorbească despre propria lor limbă. Constatînd că „desfășurarea temporală a vorbirii concrete nu este niciodată suprimată pentru un examen al formei sale“ [4], Madeleine Biardeau conchide: „Doar permanența fonemelor este deci aceea care asigură eternitatea vorbirii“ [5]. Însă, în India, scopul principal al gramaticii a fost de a

---

[1] G. Călinescu, *Istoria literaturii române...*, București, 1941, p. 21.

[2] Léon Elders, *Les Rapports de la langue et de la pensée japonaises*, în *Rev. philos.*, 1966, nr. 3, p. 402.

[3] *Idem*, p. 405.

[4] Madeleine Biardeau, *Théories du langage en Inde*, în *La Traversée des signes*, Paris, Seuil, 1975, p. 122.

[5] *Ibidem*.

Scanned with CamScanner

păzi corectitudinea limbajului ritual. „Gramatica era pentru vorbire ceea ce medicina era pentru corp și yoga pentru suflet“ [1], observă Julia Kristeva. Referindu-se la virtuțile sale soteriologice, Bhartrhari numește gramatica o „yogă a cuvîntului“.

Caracterul rudimentar al practicii sociale și importanța supremă pe care o avea actul ritual în mentalitatea vechilor indieni au determinat o structură gramaticală concentrată în jurul verbului. Fraza sanscrită este dominată de precumpănirea verbului față de substantiv, deoarece este destinată să exprime în mult mai mare măsură actul decît substanța sau esența. „Spre deosebire de ce s-a întîmplat în Grecia — scrie Sergiu Al. George —, speculația gramaticală în India nu s-a ivit pe marginea logicii, ci ca știință auxiliară în exegeza literaturii religioase. În acest mediu speculativ al sacerdoțiului brahmanic, unde *Karman,* actul ritual, este promovat drept categorie supremă, toate concepțiile se resimt de pe urma preeminenței actului asupra celorlalte modalități ale ființei“ [2] Lipsa subiectului gramatical și predominanța verbului în limba sanscrită au orientat gîndirea indiană spre relația orizontală dintre condiție și condiționat, nu spre unitatea verticală dintre specie și gen. Pentru logicianul indian, definiția era mai curînd un act de recunoaștere, decît un demers de cunoaștere ; valoarea ei era mai mult pragmatică, decît gnoseologică. De aceea, raționamentul logicii indiene se întemeiază pe raportul dintre indiciu și indicat, nu pe ierarhia genurilor. El pornește de la premisa : „Unde este fum, este și foc“, nu de la : „Toți oamenii sînt muritori“. În logica veche indiană „raționamentul este, deci, o cunoștință ieșită dintr-un raport particular între o percepție și alta“ [3]

Preponderența *verbului* în structura gramaticală a limbii sanscrite determină o logică *relațională* și o epistemă *fenomenistă* în felul de a concepe această lume,

---

[1] Madeleine Biardeau, *Théories du langage en Inde,* în *La Traversée des signes,* Paris, Seuil, 1975, p. 137.

[2] Sergiu Al. George, *Le Sujet grammatical chez Pànini, Studia et Acta Orientalis,* I, 1957, p. 45.

[3] Th. Stcherbatsky, *La Théorie de la connaissance et la logique chez les bouddhistes tardifs,* Paris, 1926, p. 69.

Scanned with CamScanner

chiar dacă tantrismul încearcă trecerea de la fenomenalitate la esenţialitate prin „purificarea vorbirii". Există însă o deosebire fundamentală între fenomenismul „structuralist" al lui Panini şi structuralismul fenomenist al unui Michel Foucault din zilele noastre : primul s-a ivit în preajma ritului care pregătea marele salt din istorie în eternitate, iar celălalt este o declaraţie a capitulării în faţa implacabilului. Primul era anterior efortului de a schimba lumea, celălalt este posterior diverselor tentative eşuate de a o stăpîni. Primul a apărut înaintea metalimbajului logic, celălalt s-a constituit tocmai pe baza lui. Primul este anistoric, al doilea este antiistoric. Totuşi Sergiu Al. George vorbeşte despre gramaticienii indieni din veacurile V şi IV înainte de era noastră ca despre nişte precursori. „În ciuda diferenţelor care separă lingvistica Indiei antice de aceea a lumii contemporane, structuralismul se regăseşte atît în metodele descriptive ale gramaticienilor indieni, cît şi în concepţiile pe care aceste metode le implică."[1] Întîlnim din nou anacronismul metodologic, care atribuie trecutului idei posibile numai în prezent. Pănini nu putea să ajungă la o formulă de tipul *a R b*, deoarece limba pe care o vorbea nu îngăduise încă gîndirii să se îndepărteze de trăire suficient pentru a explicita, sub o formă categorială, structurile logice implicate în gramatica sa. El nu a putut să depăşească un metalimbaj strict lingvistic, descriptiv şi prescriptiv, dar încă nu şi explicativ. Mai de curînd, Sergiu Al. George îşi dă seama că „nu trebuie să ne lăsăm ispitiţi de a asimila metalimbajul lingvistic al gramaticienilor indieni cu ceea ce se înţelege astăzi prin metalimbaj logic, deoarece termenul occidental sugerează în existenţa unor niveluri de limbaj şi pe aceea a unor niveluri de gîndire."[2] De asemenea, el ne atrage atenţia că, în concepţia gramaticienilor indieni, „limbajul metalingvistic, referindu-se numai la forma limbii, nu şi la indi-

---

[1] Sergiu Al. George, *L'Inde et les origines du structuralisme*, *Actes du Xe Congrès international des linguistes*, Bucarest 1970, p. 235.

[2] *Idem, Limbă şi gîndire în cultura indiană*, Bucureşti, 1976, p. 103.

Scanned with CamScanner

vidualitatea concretă care constituie obiectul acesteia, nu aparține cunoașterii"[1]. Sentimentul european al culpabilității față de celelalte culturi, pe care Occidentul le-a subapreciat atîta vreme, nu justifică anularea oricărui nivel istoric. Există o deosebire calitativă între a spune : „Unde e fum e și foc" și a spune : $p \rightarrow q$".

Tot o consecință a acestui anacronism, care răstoarnă succesiunea evenimentelor, este și părerea, destul de răspîndită, că importanța acordată propoziției nominale de către gramaticienii greci a fost dictată de locul central pe care îl ocupă judecata predicativă în logica lor. „Gramaticienii greco-latini, pătrunși de spirit logic, au pus în valoare raporturile frazei nominale din pricina corespondențelor lor cu judecata logică de tip predicativ. Raportul subiect/predicat l-au transpus de asemenea în fraza verbală. Gramaticienii indieni, care au făurit doctrinele lor într-o epocă anterioară speculației logice, au suferit, în schimb, influența speculațiilor rituale ; preeminența actului i-a dus către construcții sintactice de tip verbal, fără să țină seama de construcțiile nominale. Nu e mai puțin adevărat că India a avut și ea paralelismul ei logico-gramatical, deoarece aici teoriile gramaticale nu numai că au precedat apariția logicii, dar i-au furnizat multe formule și modele de raționament."[2]

De fapt, mi se pare că aici nu este vorba atît de *influența* logicii predicative asupra gramaticii nominale, cît de *desprinderea* judecăților predicative din propoziții nominale. „Odată cu limba greacă s-a născut și limbajul abstracției."[3] Grecii au ajuns pînă la nivelul unui metalimbaj logic, de la înălțimea căruia puteau să descopere structurile pur logice din complexitatea structurilor gramaticale, deoarece limba lor le permitea deja să treacă de la „Toți oamenii sînt muritori" la „S este P". Dacă au insistat mai mult asupra logicii decît asupra gramaticii, este pentru că îi preocupa mai mult demonstrarea publică a opiniilor, decît respectarea rituală a formulelor

---

[1] Sergiu Al. George, *Limbă și gîndire în cultura indiană*, București, 1976, p. 104.

[2] *Idem, Le Sujet grammatical chez Panini*, p. 47.

[3] Louis Rougier, *L'Evolution du concept de raison dans la pensée occidentale*, în *Dialectica*, nr. 43—44, 1957, p. 307.

Scanned with CamScanner

magice. În spatele deosebirii dintre gramatica grecească și cea indiană se află și deosebirea dintre democrație și despotism, dintre pledoarie și invocație, dintre libertatea subiectului și obligativitatea muncilor.

Limba greacă, în condițiile istorice în care s-a dezvoltat, a orientat gîndirea vorbitorilor ei mai mult spre cercetarea unității dintre specie și gen, cea sanscrită, dezvoltîndu-se în alte condiții istorice, a îndreptat gîndirea indienilor spre studiul raporturilor dintre fenomene. Dar gîndirea umană are pretutindeni aceleași posibilități și cultura omenirii înaintează continuu, asimilînd toate rezultatele cunoașterii. Prin contactul dintre diferite culturi, fondul comun al cunoașterii umane crește permanent.

Se pune mereu întrebarea dacă trecerea de la o limbă predominant pragmatic-afectivă la una preponderent intelectual-rațională, de la o logică sincretică la una analitică, de la o epistemă mito-magică la una categorială înseamnă neapărat un progres ?

Dacă criteriul de apreciere este puterea omului asupra lui însuși, cred că da. Ideile sînt cu atît mai profunde, mai durabile și mai eficiente cu cît este mai amplă semioza limbii care a participat la formarea lor. Experiențele vorbitorilor unei limbi rămase în urmă sînt superficiale, efemere și puțin eficiente. Ele sînt mai degrabă *rezultatul* influenței obiectului asupra subiectului, decît *pregătirea* influenței subiectului asupra obiectului.

Scopul suprem al omului este el însuși și criteriul de apreciere a oricărui lucru este măsura în care îi sporește cunoașterea și stăpînirea lumii, cunoașterea de sine și stăpînirea de sine. Occidentul a excelat mai mult în cunoașterea și stăpînirea de sine. Omenirea încearcă astăzi sinteza lor dialectică. Printr-o asemenea sinteză, *cunoașterea de sine* va beneficia de succesele științei europene, iar *cunoașterea lumii* va fi călăuzită de înțelepciunea ponderatoare a culturilor extraeuropene. Dealtfel, speranța într-o asemenea sinteză nu este chiar o utopie, deoarece rezultă din însăși dezvoltarea culturilor. „Pe măsură ce filozofia se maturizează — scrie Ion Banu —, constatăm, comparînd regiuni filozofice lipsite de comunicare între ele, că dobîndesc tot mai multă pondere

Scanned with CamScanner

temele și soluțiile comune, notele universale și tot mai puțină pondere diferențele specifice. Apropierea de universal pare a fi direct proporțională cu gradul de maturitate filozofică."[1]

4. Ireductibilitatea gîndirii la vorbire

La începutul veacului nostru, „dispăruse" *materia* printre ecuațiile pozitiviștilor... Acum a început să „dispară" și *gîndirea* printre semnele structuraliștilor. Andrea Galimberti crede că „gîndirea noastră conceptuală este o înșelăciune, o ficțiune al cărei principiu este limbajul"[2], iar A. J. Ayer este de părere că „nu e prea periculos de a concepe gîndirea care gîndește ca pe o manifestare a semnelor. Există, evident, o diferență între a vorbi inteligent și după reflexiune și a flecări pur și simplu; de asemenea, există o diferență între a scrie inteligent și a însemna în grabă. Însă diferența trebuie cercetată mai curînd în îmbinarea semnelor, în felul în care sînt produse, în atitudinea generală a vorbitorului, decît în prezența unui factor de «dincoace» de semne și care ar putea să poarte numele de «gîndire»"[3]. Emile Benveniste, unul dintre cei mai de seamă lingviști ai epocii noastre, a ajuns și el la concluzia că „gîndirea se reduce, dacă nu chiar la nimic, în orice caz, la ceva atît de vag și atît de nediferențiat, încît nu avem nici un mijloc de a o surprinde ca pe un «conținut» deosebit de forma pe care limba i-o conferă."[4]

Apropiindu-se de părerea unor psiholingviști, care „nu recunosc gîndirea decît ca pe o simplă activitate

---

[1] Ion Banu, *Sensuri universale și diferențe specifice în filozofia orientului antic*, Editura științifică, Buc., 1967, p. 438.

[2] Andrea Galimberti, *Nature, pensée, valeur*, în *Les Etudes philosophiques*, nr. 3, 1961, p. 76.

[3] A. J. Ayer, *Qu'est ce que la communication ?*, în *Revue internationale de philosophie*, nr. 90, 1969, p. 397.

[4] E. Benveniste, *Problèmes de linguistique générale*, Paris, Gallimard, 1966, p. 64.

Scanned with CamScanner

laringială subvocală“ [1], Edward Sapir conchide că „lumea reală“ este, în mare măsură, întemeiată inconștient pe obișnuințele lingvistice ale grupului.“ [2]

După „dispariția materiei și a gîndirii, era firesc să dispară și omul. Devenind simple reflexe ale intercomunicației sociale, oamenii nu mai pot avea în societate decît importanța pe care o au golurile într-o imensă plasă. În concepția structuraliștilor, nu mai există „mesaj“ propriu-zis, în sens „kerigmatic“, ci doar în sens „cibernetic“. După părerea lor, oamenii nu mai au nimic să-și spună, dar vorbesc atît de bine, încît discursul lor poate fi supus unor analize structurale, care analizează însă structura unui discurs vid. Fiind de părere că omul „este o creatură cu totul recentă, pe care demiurgia cunoașterii a fabricat-o cu mîinile sale, acum mai puțin de două sute de ani“ [3], Michel Foucault „pune rămășag că omul se va șterge, așa cum pe malul mării se șterge o figură de nisip“ [4].

Împotriva tendinței, din ce în ce mai accentuate, de a reduce gîndirea la iluzia care acompaniază utilizarea unui sistem de semne, Eric Buyssens susține primordialitatea gîndirii față de vorbire. „Tot ceea ce ne impune o limbă este articulația lingvistică, nu o articulație a gîndirii noastre“ [5], scrie Eric Buyssens. El aduce în sprijinul tezei sale : polisemia, simultaneitatea gîndurilor și învățarea unor limbi străine. „Dacă limba ar condiționa gîndirea noastră, am lega totdeauna aceleași idei de aceleași cuvinte ; polisemia n-ar mai exista“ [6]. De asemenea, „ne-ar fi imposibil să învățăm o altă limbă dacă gîndirea noastră ar fi prizoniera tiparului limbii noastre materne...“ [7] În sfîrșit, Eric Buyssens nu poate crede că

---

[1] Edward Sapir, *Linguistique*, Paris, Les Editions de Minuit, 1968, p. 119.
[2] *Idem*, p. 134.
[3] M. Foucault, *Les Motes et les choses*, Paris, Gallimard, 1966, p. 319.
[4] *Idem*, p. 398.
[5] Eric Buyssens, *La Communication et l'articulation linguistique*, P.U.F., 1970, p. 71.
[6] *Idem*, p. 71.
[7] *Ibidem*.

Scanned with CamScanner

liniaritatea discursului implică și liniaritatea gîndirii. El subliniază că „discursul are drept caracteristică faptul că orice unitate încetează să existe din clipa în care a fost pronunțată ; unitățile succesive se exclud reciproc. Dimpotrivă, gîndirea ar fi de neconceput dacă fiecare idee ar exclude pe cea precedentă ; tocmai în asocierea de idei simultane rezidă gîndirea.“ [1] În concepția lui Eric Buyssens, „gîndirea este mai bogată decît limbajul“ [2], iar limbajul nu este nimic altceva decît expresia aproximativă a gîndirii. „În ceea ce privește termenii *a exprima, expresie, expresiv,* ei rămîn utili dacă nu se vede în expresie decît un mijloc de a influența ascultătorul, dacă se admite că nu se exprimă decît ceea ce se comunică și dacă se numește expresiv ceea ce produce comunicarea“ [3], insistă Eric Buyssens.

Numai că între teoria care reduce gîndirea la vorbire și aceasta, care reduce vorbirea la expresia gîndirii, mai poate exista și o a treia : vorbirea generează gîndirea, dar gîndirea, o dată iscată, dobîndește o relativă autonomie din ce în ce mai activă.

Oamenii n-au început să vorbească pentru a gîndi, ci pentru a comunica ; dar, vorbind, oamenii au început să gîndească. Lupta cu natura i-a silit să colaboreze și să-și comunice „absentul“, nu prezentul. Prezentul poate fi arătat, în vreme ce absentul nu poate fi decît numit. Semnificația primelor vorbe reflecta deja absentul ; ascunsul și viitorul. Chiar cuvintele care desemnau lucruri prezente reflectau absentul, deoarece reflectau nu individualitatea prezentă a unui anumit lucru, ci genul din care făcea el parte. Cuvîntul care însemna „săgeată“ și care implica, de fapt, o propoziție încă nediferențială, ca : „Dă-mi săgeata“ sau : „Iată săgeata“ sau : „Aceasta este săgeata“, nu se referea, în fond, la lucrul perceptibil din fața vorbitorului, ci la genul inteligibil căruia îi aparținea. Proprietățile generale pe care le reflectă semni-

---

[1] Eric Buyssens, *op. cit.*, p. 67.
[2] *Idem, Langage, logique, pensée*, în *Le Langage*, Paris, Gallimard, 1968, p. 78.
[3] *Idem, Linguistique historique*, P.U.F., 1965, p. 111.

Scanned with CamScanner

ficația cuvintelor depășesc prezentul, deoarece aparțin tuturor lucrurilor de același gen, atît din trecut, cît și din viitor. A vorbi înseamnă a folosi prezentul pentru a semnifica absentul. Oamenii au început să vorbească pentru a adăuga naturii ceea ce îi lipsea : cultură. Vorbirea creează informație și o transportă către cei cărora le lipsește. „Pentru ce comunică omul ? — se întreabă Umberto Eco. Tocmai pentru că nu vede dintr-odată Totul. De aceea există lucruri pe care nu le știe, care trebuie să-i fie *spuse*. Slăbiciunea sa cognitivă este aceea care face ca comunicarea să se desfășoare într-o alternanță de lucruri știute și de lucruri neștiute.“ [1] Pe Umberto Eco îl impresionează însă mai mult ce lipsește omului, decît puterea sa de a transforma necontenit absentul în prezent. „Ceea ce mă constituie ca om este faptul că nu sînt Dumnezeu — scrie el —, faptul că mă găsesc separat de ființă, că nu sînt plenitutudinea ființei. Omul trebuie să comunice, să gîndească, să elaboreze un proces de apropiere de realitate, deoarece este defectuos : îi lipsește ceva. Are o lipsă. Este o lipsă, o rană, o deschidere, un vid.“ [2]

De fapt, omul nu este lipsă, ci conștiința lipsei. Pentru el, lipsa este un „plus încă absent“ și nicidecum „un minus prezent“. Omul apreciază lipsa mai mult ca pe o cucerire viitoare, decît ca pe o deficiență prezentă. Conștiința umană a lipsei, a absentului, este în mai mare măsură o invenție decît o descoperire. În lumea necuvîntătoare, absentul se reduce la o pierdere a ceea ce a fost ; numai în conștiința oamenilor absentul poate deveni un proiect a ceea ce se poate face. Numai omul a izbutit, prin vorbire, gîndire și praxis să unească natura cu cultura, materia cu spiritul și finitul cu infinitul.

„Elanul finitudinii noastre spre infinit — notează Luce Fontaine-De Visscher — capătă corp în sunet, deoarece este elementul material cel mai subtil, cel mai bine

---

[1] Umberto Eco, *La Structure absente*, Paris, Mercure de France, 1972, p. 369.
[2] *Ibidem*.

Scanned with CamScanner

acordat spiritului..."[1] Prin vorbire omul cucereşte cea mai umană dimensiune a spaţiului şi a timpului : depărtarea şi viitorul.

Reflectarea absentului capătă o pondere din ce în ce mai mare pe măsură ce vorbirea înaintează de la îndemnuri şi indicaţii spre propoziţii enunţiative. Cuvintele holofrastice, imperative şi indicative ţineau locul unui fel de predicat al cărui subiect era încă „degetul arătător". În propoziţiile enunţiative, subiectul se poate referi şi la un obiect absent, deoarece conţine deja o noţiune care reflectă un gen de lucruri. Există o deosebire importantă între propoziţiile : „Aceasta este o piatră" şi : „Piatra este un lucru folositor". Prima mai păstrează încă amintirea unei propoziţii ostensive, în vreme ce a doua este pe deplin enunţiativă. Într-o propoziţie enunţiativă, semnificaţia subiectului se referă la un gen de lucruri, iar semnificaţia predicatului ia în considerare anumite proprietăţi ale lucrurilor care aparţin genului vizat de subiect. Devine mai lesne de înţeles importanţa pe care a avut-o, în istoria gîndirii, trecerea de la propoziţiile ostensive la cele enunţiative, dacă urmărim fazele pe care le parcurg copiii cînd învaţă să vorbească. „Cînd observăm procesul atît de instructiv al progreselor graduale ale copilului în achiziţia limbajului — scrie Roman Jakobson —, constatăm de ce importanţă hotărîtoare este apariţia frazei de tip subiect-predicat. Ea eliberează vorbirea de constrîngerea lui *hic* şi *nunc şi* permite copilului să trateze despre evenimente îndepărtate în spaţiu şi timp sau chiar fictive."[2] În propoziţiile enunţiative, gîndirea se mişcă mult mai în voie decît în cele imperative şi indicative, deoarece nu mai este legată de nici un „aici" şi de nici un „acum". În propoziţiile enunţiative, judecata, ca formă logică în care se structurează reflectarea raţională a raporturilor reale, devine preponderenţă faţă de forma infralogică, în care se cri-

---

[1] Luce Fontaine-De Visscher, *La Pensée du langage comme forme*, în *Revue philosophique de Louvain*, nr. 100, noiembrie 1970, p. 454.

[2] Roman Jakobson, *Essais de linguistique générale*, t. II, Editions de Minuit, Paris, 1973, p. 88.

Scanned with CamScanner

stalizează atitudinea senzorial-afectivă a vorbitorului cu privire la raportul judecat. Semnificantul unei propoziții enunțiative este cu atît mai puțin motivat cu cît semnificația ei este mai generală. Propozițiile enunțiative permit gîndirii să treacă de la o judecată la alta, să le înlănțuie coerent în raționamente și să ajungă, astfel, de la gramatică la logică. Însă judecata nu epuizează tot conținutul propoziției. O propoziție nu exprimă numai judecata, ci și conotația prin care se structurează atitudinea locutorului față de ceea ce este judecat. Are dreptate Roman Jakobson cînd afirmă că „disprețul logicianului pentru sinonimia și omonimia limbajului natural este la fel de deplasată ca și înmărmurirea lingvistului în fața propozițiilor tautologice ale logicii“ [1]. Logica nu înlătură gramatica, deoarece propoziția nu se reduce la judecată și nici gîndirea la adevărul formal. Un om a cărui gîndire s-ar reduce la logică n-ar mai fi decît un robot și s-ar deosebi de celelalte ființe doar printr-un spor de precizie. Oamenii au nevoie nu numai de adevăr ; binele și frumosul le sînt tot atît de necesare.

Dealtfel, la temelia oricărui enunț se află întrebarea la care răspunde și care continuă să-l ferească de încremenire. Obiectivitatea cunoașterii nu suspendă relativitatea ei. Cu cît o judecată este mai generală, cu atît întrebarea la care răspunde rămîne mai trează. Într-o propoziție enunțiativă, întrebarea subînțeleasă exprimă îndoiala cu care gîndirea înaintează de la subiect la predicat. O întrebare este o judecată în căutarea unui predicat. Că, prin întrebare, gîndirea caută un predicat o dovedește și faptul că răspunsul accentuează predicatul căutat de întrebare. Din întrebarea „ce carte citești ?“ lipsește predicatul, nu subiectul despre care e vorba. Cel mai adesea, răspunsul enunță numai predicatul : *Paznic de far* de Geo Bogza ! Răspunsul întreag ar fi : cartea pe care o citesc este *Paznic de far* de Geo Bogza. Predicatul logic este absent, chiar cînd predicatul gramatical este prezent. Într-o ipoteză, care este o întrebare adresată mai mult naturii decît semenilor, predicatul gramatical este prezent, dar cel logic așteaptă încă să fie

[1] Roman Jakobson, *op. cit.*, p. 30.

Scanned with CamScanner

afirmat. Tocmai prin aceasta se deosebeşte o „ipoteză" de o „lege". Însă chiar în enunţul unei legi se mai poate auzi, la o atenţie mărită, ecoul unui „oare ?".

Prin prezenţa predicatului gramatical şi absenţa celui logic, orice întrebare dovedeşte că omul nu poate căuta decît ceea ce a şi găsit. Întrebarea îngăduie gîndirii să se elibereze din ce în ce mai mult de sub presiunea imediată a mediului înconjurător şi să depăşească, astfel, orizontul prezentului, să tatoneze viitorul, să prospecteze „nevăzutul" şi „necunoscutul". Sporindu-şi capacitatea de a pune întrebări, vorbirea devine nu numai principalul mijloc de comunicare a gîndurilor, dar şi principalul mijloc de elaborare a lor. Superioritatea cognitivă a întrebărilor faţă de îndemnuri, porunci şi indicaţii reiese şi mai bine la iveală din faptul că orice propoziţie enunţiativă poate fi reconvertită într-una interogativă, astfel încît dialogul creator de adevăruri să poată continua. Scăderea capacităţii de a pune întrebări este un semn de criză, atît socială, cît şi individuală. Fără capacitatea vorbirii de a întreba, gîndirea ar fi năpădită de locuri comune şi realizările culturii ar fi, în cele din urmă, nimicite de entropia crescîndă a naturii.

O cultură nu poate înainta numai cu răspunsurile trecutului ; ea are nevoie de întrebările prezentului cu privire la viitor. Este interesantă observaţia pe care o face Jacqueline Risset. „În marele discurs format printr-o asamblare de texte, opera folclorică, venind să ocupe un loc deja pregătit de cererea socială, are o valoare de *răspuns ;* în vreme ce opera literară are statutul de *întrebare* cu privire la terenul social din care se iveşte (ea poate astfel să exercite o acţiune transformatoare asupra acestui teren)."[1]

Răspunsurile trecutului au fost adresate unor întrebări care vizau un viitor astăzi şi el trecut, deoarece orice trecut a fost cîndva viitor. Fiecare epocă are în mod firesc viitorul ei şi, deci, este nevoită să pună anumite întrebări la care trecutul nu poate răspunde. Dealtfel, răspunsurile trecutului sînt inevitabil modificate cînd

[1] Jacqueline Risset, *La Poétique mise en qustion*, în *Critique*, 322, Mars, 1974, p. 227.

Scanned with CamScanner

sînt silite să satisfacă întrebări contemporane. Ceea ce caracterizează capodoperele este că timpul nu le perimează, ci le actualizează. Însă, pentru a răspunde la noile întrebări, gîndirea este obligată, uneori, să revizuiască vechile răspunsuri. Erezia nu este un păcat al gîndirii, ci o virtute a ei. În vreme ce religia cere fidelilor ei să creadă și să nu cerceteze, umanismul pretinde adepților lui să se îndoiască și să verifice. Fidelitatea față de spiritul unei concepții despre lume cere neapărat o infidelitate față de textele ei depășite. A gîndi cu adevărat înseamnă și a te răzgîndi. Prin însăși geneza ei, gîndirea este un refuz întemeiat pe actul de împotrivire al vorbirii. Trecînd de la strigăte la vorbe, omul transformă un organ menit să asimileze natura într-un instrument capabil să o contrazică. Vorbirea este modul principal prin care se manifestă nemulțumirea omului față de prezent. Vorbind, omul a început să gîndească : să se înalțe de la oglindirea senzorială a individualului la reflectarea intelectuală a genurilor, să se distanțeze de concret prin făurirea unor abstracții din ce în ce mai generale, să treacă dincolo de prezent prin prospectarea unui viitor mereu mai îndepărtat. Forța de negare a vorbirii permite gîndirii să *nu* rămînă la oglindirea senzorială a prezentului, să *nu* se oprească la cunoștințele dobîndite, să *nu* se lase intimidată de tirania cuvintelor. Fără puterea vorbirii de a ține lucrurile la o distanță crescîndă, gîndirea n-ar fi ajuns să le descopere proprietățile generale și legile de dezvoltare. Cunoașterea lumii presupune atît *unitatea* dintre obiect și subiect, cît și *opoziția* lor. Unitatea asigură *descoperirea,* iar opoziția stimulează *inventarea* formelor de cunoaștere. Cunoștințele reflectă realitatea, dar sînt inventate de om. Omul nu poate cunoaște lumea decît omenește. Vorbind, gîndind și muncind, omul a ajuns singura ființă capabilă să se opună mediului ambiant, să-l cunoască și să-l domine.

Negativitatea vorbirii nu înseamnă, deci, negativism. Ea nu nimicește, ci neagă. Și negînd, afirmă. După cum întrebarea caută absentul, negarea îl afirmă. Negația nu este niciodată absolută, ci numai relativă. Ea afirmă totdeauna o lipsă. Negînd, vorbirea dă gîndirii posibilitatea să gîndească o lipsă : ceva care nu mai este sau ceva care

Scanned with CamScanner

încă nu este. Gîndirea nu poate gîndi neantul și nimicul, ci numai depășirea. Neantul nu este decît absolutizarea inconsistentă a absentului. Dacă inexistența gîndirii este posibilă, înainte de achiziția vorbirii sau după pierderea ei, gîndirea inexistenței este de neconceput. Realul este totdeauna unitatea contradictorie dintre ființă și neființă. „Dualitatea pozitivului și negativului privește exclusiv cunoașterea realului, și nu realul însuși“ [1], subliniază Ed. Morot-Sir. Opoziția dintre afirmație și negație aparține vorbirii și gîndirii, nu realității. Realitatea constă tocmai în a fi și a nu fi, în același timp și în același loc.

Capacitatea de a spune NU marchează trecerea definitivă de la animalitate la umanitate atît a antropoidului, cît și a copilului. NU este cuvîntul cel mai omenesc al vorbirii. Cuvîntul NU diferențiază radical legătura *mijlocită* a omului cu mediul său înconjurător de contactul *nemijlocit* al animalului cu natura.

Însă vorbirea poate să nege nu numai prezența unui lucru, ci și valoarea unui gînd. Dar negarea unui gînd nu înseamnă anularea gîndirii, ci, dimpotrivă, stimularea ei. După ce afirmă că „negarea rațiunii nu înseamnă respingerea ei, ci depășirea ei“ [2], Jean Trouillard conchide : „Negația este consacrarea rațiunii.“ [3]

În dialectica adecvării subiectului la obiect și a obiectului la subiect, *interogativitatea* vorbirii dă gîndirii posibilitatea să caute absentul, *negativitatea* vorbirii permite gîndirii să constate absentul, iar *creativitatea* vorbirii îngăduie gîndirii să proiecteze absentul. Numai omul este în stare să adauge lumii ceea ce îi lipsește, să construiască mereu idei și lucruri noi, deoarece numai el are libertatea să combine într-un mod original fonemele și monemele limbii pe care o vorbește. Creația începe din clipa în care vorbirea transformă percepțiile și trăirile pragmatico-afective în noi idei și se termină după ce munca a izbutit să le materializeze în noi pro-

---

[1] Ed. Morot-Sir, *La Pensée négative*, Paris, Aubier, 1947, p. 386.

[2] Jean Trouillard, *Raison et négation*, în *Crise de la raison dans la pensée contemporaine*, Bruges, 1960, p. 30.

[3] *Idem*, p. 38.

Scanned with CamScanner

duse. Creativitatea omului este posibilă datorită „cîmpului semiotic“ determinat de distanța crescîndă dintre semnificantul și semnificația semnului lingvistic. Semnificantul verbal, prin energia lui metaforică, permite semnificației să devină din ce în ce mai abstractă și mai generală și să reflecte, astfel, esențe din ce în ce mai adînci și posibilități din ce în ce mai îndepărtate. Întrebarea, negația și creația nu se pot ivi decît în tensiunea spirituală dintre activitatea senzorială și cea intelectuală, iscată de puterea vorbirii de a viza absentul. „Locul în care se exprimă diferența esențială între om și animal — scrie Noam Chomsky — este limbajul uman și în particular capacitatea pe care o are omul de a forma enunțuri noi, care exprimă gînduri noi, adaptate la situații noi.“ [1] Creativitatea gîndirii trebuie explicată prin creativitatea vorbirii și nu invers, ca de obicei. „Diferențele, oricare ar fi ele, între morfene — insistă Noam Chomsky — sînt mai bine explicate prin noțiuni gramaticale ca productivitatea, libertatea de combinare și dimensiunile clasei de substituire, decît prin vreo trăsătură prezumată de semnificație.“ [2]

Omul este singura ființă creatoare din univers, deoarece, inventînd vorbirea, poate să producă mai multă informație decît primește. Adevărata istorie a omenirii începe odată cu crearea plus-informației, sub forma cunoștințelor și a celorlalte produse ale culturii. Cu ajutorul vorbirii și al uneltelor, omul devine singura ființă din care poate să iasă mai multă informație decît intră. Vorbirea, prin capacitatea ei de abstractizare și generalizare, îl ajută să afle despre natură mai mult decît îi îngăduie simțurile, așa cum uneltele îl ajută să obțină de la natură mai mult decît îi permite constituția sa biologică. Constructorii navelor cosmice n-au o altă constituție biologică decît oamenii care vînau mamutul acum 50 000 de ani... Vorbind, oamenii pot adăuga informației senzoriale o plus informație intelectuală și roadelor naturii, plus-pro-

---

[1] Noam Chomsky, *La Linguistique cartésienne*, Paris, Seuil, 1969, p. 19.

[2] Noam Chomsky, *Structures syntaxiques*, Paris, Seuil, 1969, p. 115.

Scanned with CamScanner

dusele culturii. Ceea ce face ca omul să se deosebească radical de toate celelalte ființe este capacitatea lui de a crea plus-informație și de a deveni, astfel, un izvor permanent de contraentropie. Natura nu creează, ci se dezvoltă. Natura are tendințe, nu intenții. În natură, informația nu reprezintă decît victorii vremelnice și locale împotriva entropiei crescînde. Există o deosebire calitativă între informația pe care o vehiculează comunicarea nelingvistică dintre animale și informația pe care o creează comunicarea lingvistică dintre oameni. Prima este senzorială și neintenționată, a doua este intelectuală și intenționată. Roman Jakobson ne previne că „trebuie să ținem seama în mod sistematic de diferența decisivă dintre «comunicație», care implică un emițător veritabil sau prezumat, și «informație», a cărei sursă nu poate fi considerată ca un emițător de către acela care interpretează indicațiile primite“ [1]. În natură, informația este un efect care poate deveni, la rîndul lui, cauză ; în cultură, informația este un mijloc care slujește un scop. Vorbirea, dînd naștere gîndirii, dă omului posibilitatea de a transforma legitatea în finalitate. Spre deosebire de vorbe, lătratul, mieunatul, nechezatul nu sînt emise cu intenția de a comunica, ci stîrnesc reacția congenerilor ca orice alt stimul exterior. În natură, informația se deplasează mai totdeauna într-o singură direcție : de la emițător la receptor. Receptorul reacționează, nu răspunde. În natură nu există dialog. Referindu-se la părerea lui Roman Jakobson cu privire la asemănarea dintre codul genetic și cel verbal, dintre foneme și acizii nucleici, François Jacob precizează : „În procesele de decriptare genetică, transferul informației se efectuează totdeauna în sens unic, de la acidul nucleic spre proteine“ [2]. Numai vorbirea, stimulată de întrebări, de negații, de creații, poate să transporte informația în ambele direcții. „Ceea ce caut în vorbire — scrie Jacques Lacan — este răspunsul celuilalt. Ceea ce mă constituie ca subiect este întrebarea

---

[1] Roman Jakobson, *op. cit.*, p. 98.
[2] François Jacob, *La Modèle linguistique en biologie*, în *Critique*, nr. 322, Mars, 1974, p. 200.

Scanned with CamScanner

mea“ [1]. Generînd gîndirea, vorbirea este singurul mijloc de comunicare capabil să parcurgă distanța dintre emițător și receptor în ambele direcții. „Dacă mă așez în fața celuilalt pentru a-l întreba, nici un aparat cibernetic, oricît de bogat l-ați imagina, nu poate avea o reacție de tipul unui răspuns... O reacție nu e un răspuns“ [2]. De aceea, J. Lacan se întreabă dacă nu cumva stilul este „omul căruia i se adresează.“ [3]

Descoperind legile informației în cultură, știința contemporană a ajuns să descopere legile informației și în natură. Nu e prima oară în istoria gîndirii cînd un model cultural ajută la dscoperirea unor legi naturale. Animismul însuși n-a fost altceva decît credința primitivilor că se pot înțelege cu natura așa cum începuseră să se înțeleagă între ei. Inventarea radarului a dus la descoperirea modului în care se orientează liliecii în zborul lor de noapte. Numai că succesele obținute de teoria informației în fizică și biologie au început să acopere, astăzi, distincția fundamentală dintre comunicarea lingvistică și cea nelingvistică. De aici, primejdia pe care o implică reducerea lumii la un sistem de emițători și receptori, între care circulă mesaje pînă la epuizarea totală a informației și victoria definitivă a entropiei. „Odată cu recentele progrese ale fizicii și ale teoriei informației, începem și noi să înțelegem universul ca pe un ansamblu de emițători și receptori între care circulă mesaje. Simultan, descoperim că legile informației sînt și legi ale naturii și că mesajele pot fi sesizate nu numai dinăuntru, prin ceea ce ele semnifică, ci și dinafară, prin ceea ce ele sînt în mod obiectiv. Dacă trecerea de la legile naturii la legile informației este legitimă, atunci trecerea în sens invers, de la legile informației la legile naturii, trebuie să fie tot așa : este tocmai ceea ce face, de milenii, gîndirea sălbatică...“ [4] Gîndirea sălbatică era însă înclinată să identifice natura cu cultura, în vreme ce ci-

---

[1] Jacques Lacan, *Ecrits*, Paris, Seuil, 1966, p. 299.
[2] Jacques Lacan, *op. cit.*, p. 300.
[3] *Idem*, p. 9.
[4] Jean Cuisenier, *Formes de la parenté et formes de la pensée*, în *Esprit*, nr. 11, 1963, p. 548—549.

Scanned with CamScanner

bernetismul contemporan are tendinţa să identifice cultura cu natura. În primul caz, se spiritualiza materia, în al doilea, se materializează spiritul.

Ceea ce deosebeşte calitativ comunicarea lingvistică de orice altă comunicare este că prima provoacă reflecţii, în vreme ce celelalte nu pot stîrni decît reflexe. Un „creier electronic" nu funcţionează cu „idei", ci cu semnificanţi ale căror semnificaţii se află în mintea celor care comunică prin intermediul aparatului. El nu „modelează" însăşi gîndirea, ci semnificanţii prin care se exteriorizează gîndirea : sunete, litere, cifre, figuri. El nu poate prelua decît operaţiile sensibile prin care se desfăşoară cugetarea umană. O combinaţie de sunete, litere, cifre sau figuri nu devine raţionament decît în contact cu gîndirea umană. Altfel, semnificanţii degenerează în semnale şi nu mai pot stîrni decît reflexe, ca un claxon. „Maşina de gîndit" este un fel de scriere, nu de vorbire, deoarece este un semnificant secund, un semnificant imprimat al semnificantului verbal. Calculatorul electronic înlocuieşte creionul şi hîrtia, nu limbajul, ca unitate dintre vorbire şi gîndire. El nu poate imita decît mişcarea aspectelor sensibile ale semnului lingvistic. Dealtfel, nici discursul, rostit sau scris, nu „transportă" semnificaţii finisate, ci ea produce şi le re-produce. „Fraza — observă Hans Hörmann — nu este un lanţ de «cutii cu sens», ci un sistem de recondiţionare a semnificaţiilor unui semn în funcţie de un alt semn." [1]

Semnificaţia sunetelor rostite şi a literelor scrise se află în mintea interlocutorilor care vorbesc aceeaşi limbă. Altminteri, toată lumea ar înţelege toate limbile, idiotismul ar fi imposibil şi traducerea inutilă, ca în cazul pictogramelor rutiere. „În comunicare — explica H. Hörmann — semnificaţiile sînt transmise, nu de la o persoană la alta, ci de la un semn la altul din mintea aceleiaşi persoane. Pentru ca o comunicare să fie posibilă, receptorul trebuie să aibă deja semnificaţiile cu care operează vorbitorul şi ascultătorul. Esenţa actului de comunicare este de a modifica semnele care poartă un sens

---

[1] Hans Hörmann, *Introduction à la psycho-linguistique*, Paris, Larousse, 1972, p. 180.

Scanned with CamScanner

dat. Vorbitorul, cu ajutorul cuvintelor, evocă o anumită semnificație la ascultător."[1] Dacă semnificațiile ar fi fixate de semnificanți, generalizarea n-ar mai fi posibilă și comunicarea s-ar reduce la semnalizare. După cum albinele de astăzi comunică între ele ca pe vremea antropoizilor, tot așa oamenii de astăzi ar vorbi ca pe vremea cînd mînuiau pietre cioplite. Vorbirea generează însă gîndirea, iar gîndirea, purtată de energia metaforică a vorbirii, înalță sensurile pe trepte mereu mai înalte de generalitate, sporind, astfel, puterea teoretică și practică a oamenilor asupra mediului lor înconjurător. Gîndirea este energia spirituală care străbate în ambele direcții cîmpul semiotic format între semnificantul verbal și semnificațiile intelectuale : prin metafora constitutivă, gîndirea generalizează semnificațiile, iar prin cea expresivă, le particularizează. Prima direcție duce la o cunoaștere din ce în ce mai adîncă a realității, iar a doua, la o exprimare din ce în ce mai emoționantă a atitudinii gînditorului față de realitatea vizată.

Ceea ce neglijează H. Hörmann este faptul esențial că vorbirea n-are numai rolul de a evoca și de a modifica semnificațiile din mintea ascultătorului, ci și rolul de a participa nemijlocit la însăși formarea noilor idei. Vorbirea nu este numai principalul semnificant al comunicării dintre oameni ; ea este și singura cale prin care noile experiențe se pot transforma în idei noi. Fiind cel mai puțin material dintre mijloacele făurite de om, vorbirea este instrumentul cel mai propice creației de noi idei. Creația este procesul prin care vorbirea transformă o nouă trăire senzorială și afectivă într-o idee nouă. Un robot nu poate crea, deoarece, fiind necuvîntător, nu poate să-și transforme nemulțumirile în proiecte. El nu poate vorbi. El nu poate decît să emită un șir de sunete. Unii cred că ordinatorii electronici vor putea să facă poezii, să compună partituri muzicale și să descopere legi științifice. Ca și cînd creația ar fi o combinație aleatorie de semnificanți, și nu cristalizarea unor experiențe inedite în idei originale cu ajutorul vorbirii. Nu mașinile creează în locul oamenilor, ci oamenii creează și cu aju-

[1] Hans Hörman, *op. cit.*, p. 179.

Scanned with CamScanner

torul maşinilor. În comunicarea şi creaţia umană, semnificaţia este aceea care ţine sub controlul ei semnificantul.

Autonomia relativă a gîndirii faţă de vorbirea care i-a dat naştere începe, aşadar, cu formarea semnificaţiei, continuă cu dezvoltarea ei şi se desăvîrşeşte cu retroacţia pe care ea o exercită asupra semnificantului. *Formarea* semnificaţiei este atestată de diversitatea limbilor şi de traductibilitatea lor; *dezvoltarea* semnificaţiilor este dovedită de polisemie şi de simultaneitatea ideilor; *retroacţia* semnificaţiei asupra semnificantului devine limpede odată cu apariţia celei de a doua articulaţii a vorbirii, articulaţia fonemică.

Comunicarea prelingvistică a ominienilor începe să se diferenţieze în diverse idiomuri din clipa în care energia metaforică a semnificantului verbal porneşte pe calea formării, abstractizării şi generalizării semnificaţiilor. Prin dimensiunea lor logică, semnificaţiile ajung să-i identifice pe oameni, dar prin cea infra-logică îi diferenţiază. Oamenii ajung la concepte identice pe diferite căi pragmatice, senzoriale şi afective. Logica este aceeaşi, dar experienţele prin care oamenii ajung la ea sînt diferite. Pînă la urmă, toate drumurile gramaticale duc la aceeaşi logică, deoarece principiile ei reflectă proprietăţile şi raporturile universale ale acestei lumi. Mitul Turnului Babel, ca toate miturile, povesteşte un adevăr răsturnat: este adevărat că oamenii au încercat să se înalţe pînă la „Logos", dar unitatea limbii iniţiale n-a fost spartă de mînia lui Dumnezeu, ci de diversitatea căilor omeneşti de a ajunge la ceea ce este identic. Intraductibilitatea diverselor experienţe nu zădărniceşte trecerea de la un idiom la altul, ci poartă gîndirea umană pînă la traductibilitatea conceptelor. Sinonimiile şi omonimiile dovedesc că ideile nu sînt în mod iremediabil prizonierele diverselor limbi. Nu există semnificaţie fără semnificant, dar semnificantul nu împiedică înălţarea semnificaţiei spre logic, ci, dimpotrivă, o face posibilă.

Este incontestabilă primordialitatea sensibilităţii în geneza formelor logice, dar aceasta nu înseamnă că noţiunea este un produs secundar, iluzoriu sau chiar nefi-

Scanned with CamScanner

resc al activității intelectuale. După ce afirmă că „conceptul ia naștere din conștiința fundamental nefericită, care caută în abstract și în general depășirea a ceea ce se află aici, acum și încarnat“ [1], Jean Brun ajunge la concluzia că „cel mai mare crescător de monștri este într-adevăr logicianul“ [2]. Abstracțiile sînt însă primejdioase numai dacă sînt false. Altminteri, sînt indispensabile procesului de cunoaștere și de dominare a unității contradictorii dintre om și natură. Fără abstracții este imposibilă cucerirea concretului. Iluzorii pot fi și senzațiile, nu numai noțiunile. A renunța la concepte înseamnă a renunța la căutarea adevărului de frica erorilor care pot fi comise pe parcurs. Gîndirea nu poate înainta numai de la un adevăr la altul; ea se desfășoară în tensiunea continuă dintre adevăr și eroare. Și cu cît gîndirea ținteşte la un adevăr mai general, cu atît este ea mai pîndită de erori, cu cît se înalță mai mult deasupra primelor semnificații ale cuvintelor, cu atît trebuie mai controlată de practică și de logică. Practica o confruntă *direct* cu realitatea, iar logica o confruntă *indirect* cu realitatea, prin intermediul rațiunii care reflectă cele mai generale legi ale lumii.

Frînarea energiei metaforice a vorbirii, oprirea gîndirii pe prima treaptă a dezvoltării ei sau întoarcerea gîndirii la semnificațiile originare ale cuvintelor nu constituie un remediu împotriva erorilor. Vorbirea a generat gîndirea pentru a depăși imediatul, pentru a pătrunde la esențe din ce în ce mai adînci și la posibilități din ce în ce mai îndepărtate. Am arătat că terapeutica semantică ne cere să readucem vorbele în preajma lucrurilor, deoarece ne-am fi rătăcit în „jungla limbii“ și am ajuns să ne dăm viața pentru niște cuvinte lipsite de orice sens. Însă adevărata „morală a gîndirii“ nu ne cere să renunțăm la imensul cîmp semiotic pe care l-am cultivat cîteva milenii, și care ne-a dus de la paleolitic la era electronică, ci să-l menținem necontenit sub controlul

---

[1] Jean Brun, *Pour une herménéutique du concept*, în *Archivio di Filosofia*, Padova, 1944, p. 298.

[2] Jean Brun, *Le Petour de Dionysos*, Paris, Desclée, 1969, p. 137.

Scanned with CamScanner

spiritului nostru critic. Esența însăși a gîndirii rezidă în relativa ei autonomie față de vorbirea care i-a dat naștere și care îi dă posibilitatea să se *dezvolte*. Independența gîndirii față de vorbire este însă relativă, nu absolută. Căutarea unui nou cuvînt nu înseamnă primordialitatea gîndirii față de vorbire, ci posibilitatea gîndirii de a ajunge la o nouă idee cu ajutorul unui cuvînt vechi. Polisemia este, înainte de toate, situația unui cuvînt în care s-a format o idee nouă. „Teleologie" este un termen sinonim cu „finalism" și desemnează o concepție spiritualistă, după care lumea este guvernată nu de cauze eficiente, ci de cauze finale și în cele din urmă de Dumnezeu. Biologia contemporană a ajuns la concluzia că finalismul trebuie respins, dar că finalitatea trebuie admisă. François Jacob spune că de mai multă vreme relațiile dintre teleologie și biologie seamănă cu relațiile dintre o amantă și un om însurat : nu se poate despărți de ea, dar nici nu poate ieși cu ea în lume... Prin „teleologie" se înțelege din ce în ce mai puțin finalism și din ce în ce mai mult finalitate, tendința materiei vii de a realiza un scop. În cele din urmă biologii au înlocuit termenul de „teleologie" cu acela neîncărcat de teologie, și anume „teleonomie". În limba noastră, un proces asemănător a suferit cuvîntul „legalitate", care, o anumită perioadă, a însemnat și „legitate". Un singur cuvînt trezește deci două idei simultane în mintea ascultătorului sau a cititorului, iar, în cazul polisemiei, mai multe. Dar independența relativă a gîndirii față de vorbire apare și mai limpede în cazul polisilogismului : în vreme ce propozițiile trec, premisele rămîn pentru a forma împreună cu concluzia un întreg în vorbirea nerostită.

Consecința cea mai importantă a autonomiei — pe care gîndirea și-a cîștigat-o față de vorbire — rămîne totuși *retroactivitatea* semnificației asupra semnificantului. Caracterul din ce în ce mai abstract al semnificației a silit semnificantul să devină din ce în ce mai arbitrar. Puterea semnificației asupra semnificantului a devenit atît de mare, încît sunetele și literele au ajuns foneme și fonograme : sub presiunea gîndirii, urechea identifică fonemul „r", indiferent de varietatea rostirii lui, și identifică fonograma „r", indiferent de diversitatea ortogra-

Scanned with CamScanner

fierii ei. Citirea unei cărți nu înseamnă a urmări cu privirea șiruri de litere, ci a gîndi un ansamblu de idei. Semnificantul grafic a devenit geamul prin care „privim" ideile. Pentru a opri atenția asupra lui, este necesară transformarea fonogramelor în „caligrame". Altfel, lasă să treacă privirea *prin* el. Cu cît gradul de generalitate a semnificației este mai mare, cu atît este semnificantul mai subordonat ei. Gîndirea nici nu se poate ivi și nici nu se poate dezvolta fără vorbire. Dar ea nu se desfășoară paralel cu vorbirea, ci într-o unitate contradictorie cu ea.

Impresionat de lipsa coincidenței dintre gîndire și vorbire, Charles Serrus nu mai observă nici că independența gîndirii depinde, pînă la urmă, tot de vorbire și nici că vorbirea este din ce în ce mai influențată de gîndire. „Dacă există vreo potrivire între logica aristotelică și limbaj — scrie el —, aceasta poate însemna astăzi că această logică nu era în realitate decît gramatică." [1] După părerea lui, limbajul nu ascultă de exigențele gîndirii, ci ale practicii. „Studiul istoric și experimental al limbilor dezvăluie faptul că ele n-au fost deloc făcute, și nici nu puteau să fie făcute, pentru a urmări demersurile gîndirii. Gramatica nu este decît un instrument eminamente ingenios și util, dar pe care îl domină exigențele practice." [2] Ch. Serrus este convins că vorbirea și gîndirea sînt fenomene radical deosebite și că între ele nu poate exista decît un oarecare paralelism. „Legitatea limbajului nu este deloc legitatea gîndirii și e zadarnic să se stabilească între ele vreo corespondență, oricare ar fi ea." [3]

Mai acceptabilă pare ipoteza lui Jean Piaget, care, încercînd să depășească dualismul, respinge atît apriorismul, cît și empirismul, pentru a ajunge la un structuralism genetic, potrivit căruia „interiorizarea imitației în imagini și însușirea limbajului permit condensarea acțiunilor succesive în reprezentări simultane" [4]. Ezitînd însă

---

[1] Ch. Serrus, *Le Parallélisme logico-grammatical*, Paris, Alcan, 1933, p. 13.

[2] *Idem*, p. 371.

[3] *Idem*, p. X.

[4] Jean Piaget, *Epistemologia genetică*, Cluj, Ed. Dacia, 1973, p. 45.

Scanned with CamScanner

asupra distincției calitative dintre structura acțiunilor *inteligente* asupra lucrurilor și structura operațiilor *intelectuale* asupra ideilor, J. Piaget rămîne și el la părerea „că limbajul nu este sursa logicii“ [1]. Este adevărat că inteligența precede limbajul. Însăși făurirea limbajului presupune o ființă inteligentă, capabilă să transforme un act de semnalizare într-o operație de semnificare. Numai că inteligența este nemijlocit legată de real, în vreme ce intelectul are libertatea să se refere și la posibil. Structurile acțiunilor inteligente nu pot fi decît asemănătoare, relativ constante și aproximativ repetabile, în vreme ce structurile operațiilor intelectuale sînt identice, invariante și reiterative. Inteligența nu poate decît să compare, să analizeze și să sintetizeze ; numai intelectul poate abstractiza și generaliza. Numai limbajul poate transforma *ireversibilitatea* acțiunilor inteligente în *reversibilitatea* operațiilor logice, deoarece semnificantul lingvistic este alcătuit din elemente fără nici o semnificație — foneme și grafeme — și deci liber față de orice contingență.

Piaget precizează că „există în aceste conduite [inteligente] un început incontestabil de logică, dar cu două limitări esențiale : nu se găsește încă aici reversibilitate, deci nu există operații (dacă le definim pe acestea prin posibilitatea lor de inversiune) și, în consecință, nu există conservări cantitative (un tot divizat nu păstrează aceeași sumă etc.). Nu e vorba, deci, decît de o semi-logică (în sens propriu, deoarece îi lipsește o jumătate, adică inversele)...“ [2] Totuși, el rămîne la convingerea că, „încă înainte de formarea limbajului, a cărui importanță în ce privește structurarea cunoștințelor a fost supraestimată de unele școli ca aceea a pozitivismului logic, cunoștințele se constituie pe planul acțiunii însăși, cu bipolaritățile lor logico-matematice și fizice, de îndată ce, datorită coordonărilor incipiente între acțiuni, subiectul și obiectele încep să se diferențieze, rafinîndu-și instrumentele de schimb [3].

---

[1] Jean Piaget, *Le Structuralisme*, Paris, P.U.F., 1968, p. 81.
[2] Jean Piaget, *op. cit.*, p. 18.
[3] Jean Piaget, *Epistemologie genetică*, p. 18.

Scanned with CamScanner

Inteligența nu poate deveni însă intelect, decît din clipa în care limbajul, eliberînd subiectul de sub presiunea imediată a obiectului, transformă experiențele în idei. În ce măsură achizițiile logice ale limbajului se pot transforma în zestre ereditară este o întrebare la care încă nu s-a răspuns. Oricum, ereditară poate fi mai degrabă capacitatea omului de a vorbi, decît capacitatea omului de a gîndi, deoarece ereditară este capacitatea lui de a merge în două picioare, și nu de a călători în cosmos.

Cu greu își face loc în conștiința contemporană ideea că între vorbire și gîndire există o *unitate dialectică*, în cadrul căreia vorbirea generează gîndirea, iar gîndirea, căpătînd o anumită autonomie, rafinează vorbirea. Nici panlingvismul structuralist, dar nici tăcerea fenomenologică ; nici dizolvarea gîndirii în vorbire, dar nici retragerea gîndirii din vorbire.

Scanned with CamScanner

CAPITOLUL III

CREATIVITATEA VORBIRII

Utilizarea metodologiei lingvistice în cercetarea formelor nelingvistice de expresie nu e doar o modă. Structuralismul, ca filozofie, a trecut, dar semiologia, înțeleasă ca teorie generală a semnelor, a rămas. De vreme ce vorbirea este principalul sistem de semne al culturii, este firesc ca semnul lingvistic să devină modelul de explicație a oricărui semn.

Semnificația este în primul rînd produsul semnificantului verbal. Față de semnificantul verbal, orice alt semnificant este secund. Toate formele neverbale de expresie — muzica, dansul, pictura, sculptura — sînt creații ale singurelor ființe cuvîntătoare. Nici o stare sufletească nu devine semnificație altfel decît prin semnificantul verbal. Făurită ca mijloc de comunicare, vorbirea ajunge imediat principalul instrument al elaborării semnificațiilor. Vorbirea este actul decisiv atît în geneza omului, cît și în geneza culturii. Trecerea de la strigăt la vorbă marchează saltul de la propagarea naturală a informației senzoriale la făurirea și comunicarea culturală a informației intelectuale. Trecerea de la semnalul natural la simbolul cultural săvîrșește cel de al doilea mare salt în evoluția lumii după apariția vieții : *inventarea sensului.*

Omul este singura ființă creatoare deoarece este singura ființă cuvîntătoare și deci făuritoare de semnificații. Orice operă umană este creată după modelul vorbirii : *articularea, prin selecție și compoziție, a unor segmente sensibile și comutabile, producătoare de sens.* O pictogramă nu copiază realitatea, ci transcrie *cuvîntul-frază*

Scanned with CamScanner

care o numeşte. Pictogramele sînt reprezentări grafice ale unor semnificaţii produse de vorbire. O pictogramă descrie natura pentru a transcrie vorbirea despre ea. Pictogramele se citesc şi a citi înseamnă a reconverti articularea grafică în articulare fonetică. Pictograma compusă dintr-un „porc sub un acoperiş" se citeşte în limba chineză „cămin". Chiar la începutul abstractizării ei, cînd însemna probabil numai „un porc sub un acoperiş", pictograma nu stîrnea cititorului o reacţie concretă faţă de o situaţie prezentă, ci o semnificaţie deja abstractă a unui cuvînt. Un pictor care pictează un peisaj nu copiază un fragment de natură şi nici nu redă *ceea ce vede,* ci *ceea ce ştie* că vede. Un tablou este expresia plastică a unei idei artistice care nu se poate ivi decît în şi prin vorbire. Plastica se deosebeşte de discurs deoarece transcrie zona senzorial-afectivă a semnificaţiilor, nu nucleul lor conceptual.

Dintr-o cercetare psiholingvistică americană reiese că în comunicarea orală numai 7% din informaţia transmisă constă în sensul raţional al cuvintelor ; restul este informaţia senzorial-afectivă, comunicată prin suprasegmentale — ton, intonaţie, accent, debit, ritm (38%) —, mimică şi gesturi (55%). Prin trecerea de la oral la scris se pierde, aşadar, cea mai mare parte din informaţia senzorial-afectivă a mesajului. Un text alfabetic, prin semnele grafice de care dispune, nu poate păstra decît puţin din informaţia senzorial-afectivă a unei comunicări orale. Este posibilă, într-o oarecare măsură, reprezentarea grafică a interogaţiei, a exclamaţiei, a mirării, a accentului şi chiar a ironiei, dar nu şi a gamei nesfîrşite de stări sufleteşti ale vorbitorului. Numai formele neverbale de expresie — muzica, dansul, pictura, sculptura — pot reuşi să comunice mai multă informaţie emoţională decît cuvintele scrise şi chiar rostite.

Mentalitatea arhaică, încă fascinată de lumea înconjurătoare, credea în asemenea măsură în legătura dintre lucruri şi cuvinte, încît era convinsă că se poate schimba realitatea schimbînd cuvintele ; multă vreme pictarea unui portret deasupra altui portret a fost considerată ca o schimbare de nume şi de persoană. Acumularea experienţei şi, mai ales, a eşecurilor, a dus la o neîncredere

Scanned with CamScanner

crescîndă în vorbire. Cuvintele au ajuns să fie privite ca niște veșminte din ce în ce mai neutre ale ideilor. Însă vorba nu este veșmîntul ideii, ci chiar corpul ei. Nu numai la ideile altora, dar nici la ideile proprii nu se poate ajunge altfel decît în și prin vorbire.

1. Al doilea salt

După atîtea milenii, în care oamenii, luptînd din greu cu mediul înconjurător, au văzut mai mult opoziția dintre ei și natură decît unitatea lor cu natura, au început să apară din ce în ce mai mulți teoreticieni care tind să estompeze al doilea mare salt al materiei de la apariția vieții : *formarea omului*. Puțini mai contestă astăzi *continuitatea* dintre om și natură, dar nici *discontinuitatea* săvîrșită de om în evoluția materiei nu poate fi neglijată. O dată cu omul lumea se dedublează în natură și cultură, materie și spirit, obiect și subiect, sensibilitate și rațiune. Inventînd vorbirea, antropoidul saltă de la comunicarea nelingvistică prin semnale la comunicarea lingvistică prin simboluri și inaugurează astfel cea mai mare aventură a universului.

În opoziție cu semnalul, care trimite la o împrejurare prezentă și declanșează o reacție nemijlocită, simbolul se referă la o situație absentă — origine sau țel — și îngăduie amînarea și cumpănirea reacției. Vizînd o absență, simbolul obligă percepția să se transforme în reprezentare, iar reprezentarea, în contact cu relativa stabilitate a simbolului, începe să se transforme în noțiune. Spre deosebire de perceperea prezentului, amintirea sau anticiparea absentului, distanțîndu-se de real, pot să se refere doar la proprietățile lui generale. Mai mult decît trecutul, viitorul, principalul absent al omului, nu poate avea decît proprietăți generale. Omul a început să se formeze din clipa în care antropoidul a reușit să folosească prezentul pentru a *simboliza* și *fabrica* ceva încă absent. Numai omul a izbutit să transforme un fenomen al naturii într-un mijloc al culturii : strigătul în vorbă

Scanned with CamScanner

și piatra necioplită în unealtă. Așa au fost făurite mijloacele de comunicare și de producție. Spre deosebire de celelalte ființe, oamenii întrețin cu natura legături mijlocite de vorbire și muncă. Oamenii nu se mai mulțumesc cu adaptarea la natură, ci încep să o transforme. În vreme ce semnalul este suficient pentru adaptarea animalului la mediu, adaptarea mediului la țelurile omului are neapărat nevoie de unelte și simboluri. Fără simboluri și unelte nu este posibilă distanțarea omului de natură și deci nici *intervalul* dintre prezent și viitor care permite *intervenția* omului în mersul lucrurilor.

Marele salt de la semnal la simbol se produce prin trecerea de la strigăt la vorbă. Simbolul este în primul rînd auditiv; cel vizual — desenul, gestul, idolul, ritualul — nu este decît reprezentarea iconică a simbolismului fonic. Principala materie din care se construiesc ideile este sonoritatea vorbirii, cea mai puțin materială dintre formele materiei accesibile omului. Rostind *aceleași vorbe* ori de cîte ori aveau de-a face cu lucruri de *același fel*, oamenii au ajuns să facă abstracție de însușirile individuale și efemere și să reflecte pe cele generale și constante. Fiind necuvîntătoare, animalele nu pot scăpa nici o clipă de sub bombardamentul informațional la care sînt supuse necontenit de mediul ambiant. Animalele nu se pot retrage pe platforma mai înaltă și mai constantă a cuvintelor, de unde poate fi detectată stabilitatea relativă a proprietăților generale. Vorbirea este principalul mijloc cu care omul poate „scormoni" fenomenele pînă ce dă de esența lor. Semnalul, oricît de complex ar fi el, nu poate permite mai mult decît oglindirea senzorială a unor asemănări. Reflectarea rațională a unor proprietăți generale începe să fie posibilă abia după inventarea simbolului verbal, care, avînd un referent absent, îngăduie semnificației să devină mereu mai abstractă. Unii zoopsihologi și zoosemioticieni susțin că și unele animale sînt capabile de simbolizări. Însă dansul în formă de 8 al albinelor întoarse din cercetare semnalează celorlalte albine locul în care se află hrana și provoacă nemijlocit zborul lor într-acolo. Ele nu pot înlocui o *anumită acțiune* — zborul spre hrană — decît cu o *altă acțiune* — dansul în formă de opt, în vreme ce omul poate înlocui

Scanned with CamScanner

orice cu ajutorul *vorbirii*. În vreme ce semnalul este un echivalent particular, vorbirea este un echivalent general.

Saltul de la animalitate la umanitate rezidă, mai presus de toate, în capacitatea simbolului verbal de a produce, prin energia lui metaforică, semnificații din ce în ce mai abstracte, care, retroacționînd asupra semnificantului, îl desimbolizează și îl fac mereu mai apt să exprime concepte de extremă generalitate. În timp ce semnalul este *efectul spontan* al unui stimul, simbolul este un *mijloc conștient* de a-l înlocui. Semnalul este un efect care devine, la rîndul lui, cauză ; simbolul este un mijloc îndreptat spre un scop. Interpus între stimul și reacție, simbolul nu prelungește stimulul, ci îl înlocuiește cu un semnificant și nu declanșează reacția, ci o amînă, transformînd-o, astfel, în semnificație. La început, semnificația n-a fost altceva decît o reacție întreruptă și deci aptă de a fi generalizată, prin energia metaforică a vorbirii. Trecînd de la semnal la simbol, oamenii au izbutit să treacă de la reflexe condiționate la reflecții din ce în ce mai libere. Istoria culturii este în primul rînd istoria vorbirii și a scrierii, istoria trecerii de la simbolismul fonic la a doua articulație și de la simbolismul grafic la alfabet, istoria înaintării de la folosirea unor unelte la fabricarea unor unelte noi cu ajutorul celei de a doua unelte, istoria înaintării de la gîndirea mito-magică la gîndirea științifică.

Așadar, înainte de marele salt de la semnal la simbol nu poate exista decît o comunicare nearticulată, imediată, senzorială, nedialogală, specifică și anistorică : *nearticulată,* deoarece animalul nu poate alcătui altfel sunetele strigătelor pe care le emite epontan și global. Nici un cocoș nu poate schimba „cucurigu“ în „ugirucuc“ ; *imediată,* deoarece semnalul emis este un efect al stării afective și nu un mijloc folosit cu intenția de a-și avertiza semenii ; *senzorială,* deoarece nu participă decît organele de simț ; *nedialogală,* deoarece animalele nu comunică unele *cu* altele, ci *unul* comunică *celorlalți.* Un semnal nu este niciodată o întrebare, ci numai o chemare sau un avertisment. Semnalele determină reacții, nu cer răspunsuri ; *specifică,* deoarece fiecare specie își are modul

Scanned with CamScanner

ei de comunicare ; cîinii nu nechează, iar caii nu latră ; *anistorică,* deoarece albinele dansau în formă de opt pentru a semnala locul unde se află hrana și acum 50 000 de ani...

Dimpotrivă, comunicarea dintre oameni este articulată, mediată, intelectuală, dialogală, idiomatică și istorică : *articulată,* deoarece cu un număr finit de unități nesemnificative, oamenii pot alcătui un număr din ce în ce mai mare de unități semnificative ; *mediată,* deoarece vorbirea nu este o manifestare nemijlocită a adaptării la natură, ci un mijloc făurit pentru a o transforma ; *intelectuală,* deoarece folosește calea auditivă pentru a ajunge la intelect, utilizează sensibilul pentru a semnifica inteligibilul ; *dialogală,* deoarece înlocuiește relația stimuli și reacții, cu raportul dintre întrebări și răspunsuri. Relației unilaterale dintre emițător și receptor i se adaugă un raport de reciprocitate ; *idiomatică,* deoarece oamenii nu vorbesc aceeași limbi, ci înaintează spre aceleași concepte în ritm diferit și pe căi particulare. Multitudinea idiomatică a vorbirii nu este o „cădere", ci, dimpotrivă, începutul înălțării oamenilor de la natură la cultură ; *istorică,* deoarece în 50 000 de ani vorbirea a trecut de la monoarticularea holofrastică a îndemnurilor la dubla articulare a discursurilor teoretice și de la picturile parietale la scrierea alfabetică tipărită în tiraje de masă.

Faptul că dezvoltarea vertiginoasă a comunicării de masă scade dialogul, apropie comunicarea lingvistică dintre oameni de cea nelingvistică dintre animale și tinde să reducă întreaga cultură la un sistem de relații între stimuli și reacții nu trebuie să ducă la neglijarea deosebirii calitative dintre reacțiile inteligente ale animalelor și activitatea intelectuală a oamenilor. Se poate ajunge mai ușor ca oamenii să comunice prin semnale decît ca animalele să converseze. Este, de asemenea, firească străduința spiritului științific de a spori rigoarea limbajului pînă la întocmirea unei limbi savante care nu mai poate fi vorbită, ci numai scrisă, ca numeroasele „sintaxe logice" ale diferitelor științe pe care le pot „pricepe" și creierele electronice. Însă lupta îndreptățită împotriva *vorbăriei* a ajuns, astăzi, să nedreptățească însăși *vorbi-*

Scanned with CamScanner

rea, principalul instrument al actului de creație. Originea ideilor nu este nici transcendentă, nici transcendentală, ci lingvistică. Originalitatea trăirilor se transformă în idei noi prin folosirea individuală a limbii comune. Orice creație are ca model spontan libertatea paradigmatică și sintagmatică a vorbitorului, libertatea lui de selecționare și de combinare. În antropogeneză, inventarea vorbirii a fost decisivă. Sînt chiar unii care consideră că păcatul originar ar fi vorbirea. Într-adevăr, vorbirea este „originară", dar nu este un „păcat", ci mijlocul prin care oamenii au săltat din ignoranța paradisiacă a naturii în „cunoașterea luciferică" a culturii. Înlăturarea vorbirii ar însemna renunțarea la cultură și recăderea treptată în natură. Numai că tendinței entropice a naturii de a ruina și uniformiza nu i se poate opune decît efortul contraentropic al culturii de a inova și diferența, iar cultura nu este posibilă fără capacitatea vorbirii de a adăuga informației senzoriale o plus-informație intelectuală.

Evident, cultură nu înseamnă nici mutilarea naturii și nici anularea adaptării omului la natură. Ea este menită să amelioreze legăturile omului cu natura, nu să le strice. Omul nu trăiește numai în noosferă, ci și în biosferă. Transformarea naturii nu trebuie să ducă la distrugerea ei, ci la completarea ei cu creațiile culturii. Transformînd natura, oamenii trebuie să țină seama că zestrea lor biologică nu le va permite să se adapteze la un mediu din ce în ce mai antibiologic, mai secătuit și mai poluat. Numai un imens efort de autoconstrîngere intelectuală poate să remedieze situația. Restabilirea echilibrului dintre cultură și natură cere omului contemporan să-și folosească în mult mai mare măsură capacitățile sale de ființă cuvîntătoare. Numai prin forța critică și autocritică a activității sale intelectuale poate omul să treacă de la o istorie pe care o „suferă" la una pe care s-o conducă. Adaptarea omului la nevoile tehnicii este *fatalistă,* nu realistă ; *realistă* este adaptarea tehnicii la țelurile omului. Oamenii pot controla rezultatele intervenției lor în mersul lucrurilor, deoarece le pot anticipa cu ajutorul conceptelor formate în și prin vorbire.

Scanned with CamScanner

Spre deosebire de toate celelalte mijloace de comunicare, vorbirea este un sistem de semne biplane, al căror semnificant, dublu articulat, poate produce, prin energia lui metaforică, semnificații mereu mai abstracte și mai generale, făcînd posibil metalimbajul și dînd omului o putere crescîndă asupra naturii și asupra lui însuși.

2. Esența dialectică a limbajului

Deosebit de dificilă este constituirea unei concepții dialectice după atîtea veacuri de gîndire disjunctivă : ori materialism, ori idealism ; ori empirism, ori raționalism ; ori dogmatism, ori scepticism. În viața de fiecare zi, oamenii au de-a face, îndeobește, cu împrejurări în care anumite lucruri *sînt* sau *nu sînt*. Oamenilor le este mai accesibilă *stabilitatea* lucrurilor decît *devenirea* lor. Chiar în timp ce transformă lucrurile, oamenii sînt mai conștienți de lucrul de la care pornesc și de lucrul pe care vor să-l obțină decît de *procesul* care îi duce de la primul la celălalt. Oamenii s-au împăcat totdeauna mai bine cu stabilitatea decît cu mișcarea. Izvorul sentimentului religios este mai degrabă dorința de eternitate decît credința într-un Dumnezeu. Schimbarea a fost totdeauna un prilej de neliniște, pe care oamenii au încercat mereu s-o evite. De aceea, *Esența, Universalul, Eternul* s-au bucurat, în istoria ideilor, de o prețuire mult mai mare decît fenomenul, individualul, timpul. Numai epocile de criză au acordat o vremelnică atenție fenomenului, individualului, timpului. Gîndirea umană s-a structurat, astfel, în forme logice și lingvistice din ce în ce mai stabile. Așa se explică de ce ori de cîte ori a ajuns în fața unei unități dialectice, gîndirea tradițională a fost silită să se *contrazică*. Avea dreptate Lucien Goldmann cînd constata că „limbile noastre moderne occidentale", care sînt rezultatul a mai multe secole de cultură raționalistă și empiristă, bazată pe separarea radicală a cognitivului, afectivului și activului, nu posedă nici un termen pentru a desemna această relație totală care constituie esența în-

Scanned with CamScanner

săşi a realităţii umane. Sîntem aici în faţa unuia din aspectele dificultăţii pe care o pune expunerea unei gîndiri dialectice într-un limbaj modelat de raţionalismul şi empirismul clasic.“ [1]

După o îndelungată perioadă mito-magică de indistincţie între lucruri şi cuvinte, au urmat, pe de o parte, concepţia raţionalistă potrivit căreia lucrurile sînt create de cuvinte, iar pe de altă parte, cea empiristă, conform căreia cuvintele etichetează lucrurile. Cu alte vorbe, ori la fel de spirituale, ori la fel de materiale. Raţionaliştii luau în consideraţie mai mult înţelesul cuvintelor, în vreme ce empiriştii se mulţumeau cu corporalitatea lor. Oricum, şi într-un caz, şi în celălalt, contradicţia era evitată.

Tocmai pentru a ocoli „contradicţia“ dintre materie şi spirit, o seamă de cercetători contemporani, dezamăgiţi de diversele raţionalisme, încearcă să coboare semnificaţia cuvintelor la nivelul mai modest şi mai controlabil al unor reacţii psihice. În concepţia lor, cuvîntul devine stimul verbal, realitatea devine stimul nonverbal, ideea devine comportament şi omul, o fiinţă uneori mai inteligentă decît celelalte. Pentru a demonstra că saltul de la materie la idee nu este decît o prelungire a trecerii de la un comportament spontan la unul intenţionat, J. Vuillemin relatează : „Odată bara apăsată, un mecanism serveşte hrana. În mod spontan, şobolanul începe să fugă şi, la un moment dat, din întîmplare, izbind bara, primeşte o parte din hrană. De acum încolo, va apăsa bara pe care nu făcuse decît s-o lovească. Inadvertenţa face loc intenţiei, căci a vroi nu e nimic altceva decît a reproduce un act care a precedat o plăcere. Hrana întăreşte retrospectiv comportamentul operant astfel încît în virtutea unei alchimii a plăcerii a apăsa bara devine un semnal intenţional pentru a obţine hrana, după cum o confirmă schimbarea ritmului înregistratorului.“ [2] După

---

[1] Lucien Goldmann, *Recherches dialectiques*, Paris, Gallimard, 1959, p. 266.

[2] J. Vuillemin, *Le Concept de signification empirique chez Quine*, în *Revue internationale de philosophie*, 1976, nr. 117—118, p. 352.

Scanned with CamScanner

părerea sa, „de la gîngurire la vorbire, trecerea va fi aceeași ca de la bara lovită la bara apăsată cu intenție“ [1].

Deosebit de interesantă este încercarea matematicianului René Thom de a fundamenta izomorfismul dintre limbaj și realitate cu ajutorul topologiei. „Asupra problemei generale a raporturilor dintre limbaj și lume, modelele noastre aduc cîteva precizări, scrie René Thom : dacă limbajul nostru ne oferă o descripție relativ corectă a lumii, este pentru că — sub formă implicită și structurală — el este o fizică și o biologie. O *fizică,* deoarece structura oricărei fraze elementare este izomorfă (izologă) cu aceea a discontinuităților fenomenologice cele mai generale ale spațiului-timpului. O *biologie,* deoarece orice concept cu caracter concret este izolog cu o ființă vie, cu un animal“ [2]. După Thom, conceptul se naște ca oricare altă ființă vie : începe să se formeze într-un cuvînt vechi și apare de îndată ce și-a făurit propriul lui corp, adică un nou cuvînt. „Formarea neologismelor — scrie el — este astfel o ilustrare, greu de respins, a principiului lamarkian : funcția creează organul“ [3]. Structura limbajului se comportă ca structurile reale : *se transformă conservîndu-se prin autoreglare.* Cînd un cuvînt este frecvent folosit cu o altă semnificație decît cea inițială, se produce o perturbare care duce fie la uitarea semnificației vechi, fie la ivirea unui nou cuvînt. „Sîntem astfel îndemnați să postulăm că «semnificația» exprimă posibilitatea unui sistem de a adopta, sub influența unor perturbări externe, regimuri corectoare care anulează perturbarea.“ [4]

Spațio-temporalitatea figurilor verbale copiază spațio-temporalitatea figurilor reale : propoziția : „Eva dă un măr lui Adam“ cinematografează însuși evenimentul. „A înțelege înseamnă, într-un fel, a se *imuniza* contra stimulului format de perceperea mesajului, îndeamnă a

---

[1] J. Vuillemin, *op. cit.*, p. 353.
[2] René Thom, *Topologie et linguistique*, în *De Rham Commemorative Volume*, Springer, 1970, p. 237.
[3] *Ibidem.*
[4] *Idem*, p. 226.

Scanned with CamScanner

adopta atitudinea potrivită față de situația nouă pe care ne-a dezvăluit-o."[1]

Îngrijorat de frecventele îndepărtări ale ideii de realitate, René Thom vrea să rețină semnificațiile în preajma faptelor la care se referă cuvintele. Din punctul său de vedere, valoarea cognitivă a universalelor logice este iluzorie. „Motorul oricărei implicații logice este pierderea de conținut informațional : „Socrate este muritor" ne informează mai puțin decît : „Socrate este om"[2]. Este adevărat că noțiunea de om are un conținut mai bogat decît aceea de muritor, dar cea de muritor are o sferă mai mare decît noțiunea de om ; împuținarea notelor este compensată de sporirea generalității. Gîndirea a ajuns la categorii — concepte de extremă generalitate — în urma unui imens și îndelungat efort de abstractizare. În vreme ce percepția ne informează despre aspectele fenomenale, individuale și întîmplătoare ale lucrurilor, conceptul ne informează despre proprietățile lor esențiale, generale și necesare. Percepția oglindește variabilul, conceptul reflectă constantul. Cu cît un concept este mai general, cu atît este informația lui mai adîncă. Vorbirea a fost inventată tocmai pentru a comunica ceea ce este inaccesibil percepției, prin saltul de la *perceput* la *conceput*, de la *percepere* la *pricepere*. René Thom crede însă că sistemele formale ale matematicii scapă de entropia crescîndă a limbilor naturale deoarece sînt lipsite de orice conținut cognitiv. „Faptul că sistemele formale ale matematicii — scrie el — scapă acestei degradări a «negentropiei» a dat naștere unei iluzii de care gîndirea modernă mai suferă și astăzi : formalizarea în ea însăși disjunsă de un conținut inteligibil — nu poate fi o sursă de cunoaștere."[2] Nu este însă mai probabil că sistemele formale conțin o informație cognitivă categorială, universală, de extremă generalitate și deci, din această pricină, neatinsă de entropie ? În sistemele formale, conținutul de cunoaștere este și el *formal*, adică reflectă proprietăți și raporturi universale. Conținutul formal este

---

[1] René Thom, *op. cit.*, p. 225.
[2] *Idem*, p. 219.

Scanned with CamScanner

propriu formelor înseşi, este ceea ce a rămas după vidarea lor de orice conţinut determinat: „a R b“ este o formă logică a cărei conţinut formal reflectă faptul universal că orice lucru se află în relaţie cu alte lucruri.

René Thom rezervă însă limbajului funcţiuni mai modeste şi mai sigure. Dar, pentru a le preciza, se întoarce asupra originii lui. „Dacă ne gîndim la limbajul animal — spune el —, limbajul nostru pare să aibă o dublă origine: pe de o parte, el serveşte la ritualizarea unui anumit număr de cîmpuri funcţionale biologice de origine genetică: astfel pasărea cîntă pentru a marca teritoriul ei şi a atrage un partener de dragoste. Pe de altă parte, la animalele care trăiesc în grup, el serveşte, în mod esenţial, pentru a împărtăşi grupului o primejdie observată de un individ (strigăt de alarmă) sau orice apariţie nouă socotită importantă pentru salvarea individului sau grupului social. Este destul de raţional să se creadă că limbajul uman s-a ivit mai degrabă din al doilea tip de mesaj, din nevoia de a împărtăşi altuia o schimbare a mediului înconjurător, o «catastrofă» fenomenologică.“ [1] El lasă să se înţeleagă că limbajul a fost făcut pentru a permite omului un tip de autoreglare de care celelalte fiinţe nu sînt capabile.

Într-adevăr, oamenii îşi pot autoregla comportamentul nu numai faţă de un stimul prezent, ci şi în raport cu un stimul absent, mai ales viitor. Vorbirea le îngăduie să anticipeze împrejurările care pot să verifice sau să falsifice semnificaţia unui enunţ. Vorbind, oamenii pot să-şi făurească cele mai îndrăzneţe idealuri şi repetatele deziluzii nu-i pot convinge să renunţe la ele. Principala proprietate a limbajului constă tocmai în capacitatea lui de a abstractiza şi de a generaliza, de a se „îndepărta“ de realitate, de prezent, de indiferenţa naturii, îngăduind astfel oamenilor să dea un sens uman lumii în care trăiesc. Are dreptate Chomsky cînd afirmă că „ideea după care limbajul uman ar fi numai un exemplu mai complex a ceva care s-ar găsi peste tot în lumea animală pare să nu aibă nici o soliditate“ [2]. Limbajul uman este o unitate

[1] René Thom, *op. cit.*, p. 231—232.
[2] Noam Chomsky, *Le Langage et la pensée*, Paris, Payot, 1969, p. 106.

paradoxală între materie și spirit. Structura verbală este, într-adevăr, izomorfă cu structura reală, dar nu pentru că realul a *generat* verbalul, ci pentru că verbalul a *descoperit* realul. Ceea ce deosebește în primul rînd comunicarea lingvistică dintre oameni de cea nelingvistică dintre animale este creativitatea vorbirii. Chiar dacă am accepta un „genotip lingvistic", cum propune Saumian, sau o „competență lingvistică", cum susține Chomsky, tot trebuie admis că la izomorfismul dintre ordinea lucrurilor și ordinea cuvintelor s-a ajuns prin inventarea vorbirii. De acord în bună parte cu Michel Foucault, cînd spune că „să nu-și închipuie nimeni că lumea ne arată o față lizibilă pe care n-am avea decît s-o descifrăm ; ea nu e complicea cunoașterii noastre ; nu există providență prediscursivă care s-o dispună în favoarea noastră. Trebuie conceput discursul ca o violență pe care o facem lucrurilor, în orice caz, ca o practică pe care le-o impunem..." [1]

Evident, lucrurile nu sînt create de cuvinte, dar numai activitatea creatoare a vorbirii poate conduce gîndirea să le cunoască. Spațio-temporalitatea lumii nu este o creație a limbajului, dar fără limbaj, ea n-ar fi ajuns niciodată să fie gîndită. „S-ar putea crede că temporalitatea este un cadru înnăscut al gîndirii. În realitate, ea este produsă în și prin enunțare. Din enunțare purcede instaurarea categoriei de prezent și din categoria de prezent ia naștere categoria de timp. Prezentul este sursa timpului. El este această prezență în lume pe care numai actul de enunțare o face posibilă ; căci, dacă ne gîndim bine, omul nu dispune de nici un alt mijloc de a trăi «acum» și de a-l face actual decît de a-l realiza prin inserția discursului în lume." [2] Nu faptul că, în majoritatea limbilor, o silabă are rareori mai mult de *patru foneme*, un cuvînt mai mult de *patru silabe* și o frază mai mult de *patru actanți* a dus la apariția dublei articulații a lim-

---

[1] Michel Foucault, *L'Ordre du discours*, Paris, Gallimard, 1971, p. 55.

[2] Emile Benveniste, *L'Appareil formel de l'énonciation*, în *Langages*, nr. 17, 1970, p. 15.

Scanned with CamScanner

bajului [1], ci retroacția demotivantă a semnificațiilor abstracte asupra semnificanților verbali. Conceptul este o semnificație a cărui semnificant este alcătuit din elemente lipsite de semnificație : *fonemele limbii*. Însă istoria vorbirii nu debutează cu fonemele, ci cu sintagme al căror aspect fonetic rămîne multă vreme simbolic. Lipsa de semnificație a fonemelor este un rezultat tardiv al creativității lingvistice. Copilul începe să vorbească cu adevărat abia din clipa în care izbutește să facă *comutații*, adică să înlocuiască un fonem cu un alt fonem pentru a obține un cuvînt nou, abia atunci cînd descoperă identitatea în diversitate.

Esența semnului lingvistic nu poate fi înțeleasă decît printr-o judecată dialectică, în care se afirmă despre *același* subiect, în *același* timp și sub *același* raport, două predicate *contradictorii* : semnul lingvistic este și materie și spirit, și semnificație și nonsemnificație, și identitate și diversitate, și invenție și descoperire.

Cei ce învinovățesc dialectica de sofistică deplasează contradicția din *predicat* în *cópulă*. Numai că, într-o judecată dialectică, *predicatele* sînt contradictorii, nu *cópulele*. Judecata dialectică nu are forma : „S *este* și *nu este* P", ci forma : „S este și *P și non-P*". Judecata dialectică nu reflectă „existența" și „non-existența" unei proprietăți, ci *existența* unor proprietăți *contradictorii*. Spre deosebire de logicile nedialectice, cea dialectică se referă nu la contrariile *constituite*, ci la însăși *constituirea* contrariilor. Formele logice pe care le cercetează dialectica reflectă *mișcarea* lucrurilor, nu *lucrurile* în mișcare, *producerea* contrariilor, în autodinamica lor, și nu contrariile *produse*, în stabilitatea lor relativă.

Mișcarea, devenirea, dezvoltarea sînt contradictorii în ele însele : conțin contradicția dintre a fi și a nu fi în același loc, în același timp, același lucru, sau cum spunea Zenon din Eleea : „Mobilul nu se mișcă nici în spațiul în care se află, nici în acela în care nu se află" [2]. În pro-

---

[1] Cf. René Thom, *op. cit.*, p. 19.

[2] *Les Penseurs grecs avant Socrate*, Paris, Garnier-Flammarion, 1964, ed. Jean Voilquin, p. 105.

Scanned with CamScanner

cesul devenirii, contrariile trec unul în celălalt fără putința de a le distinge. Cînd subiectul judecății dialectice este „mișcarea", atunci „a fi și a nu fi în același loc, în același timp" sînt predicatele, nu cópulele.

S-ar putea obiecta că semnul lingvistic este material în raport cu simțirea și spiritual în relație cu gîndirea și că, deci, logica tradițională ar fi suficientă pentru a-l înțelege. Însă logica dialectică ne ajută să înțelegem *procesul* prin care materia generează spiritul, prin care nonsemnificativul dă naștere semnificativului, prin care un număr *finit* de foneme produce un număr *infinit* de moneme și sintagme, prin care caracterul coercitiv al limbii se convertește în libertatea vorbitorului.

Dialectica limbajului nu poate fi cercetată cu succes decît gîndind dialectic.

3. Arhetipurile

Oamenii n-au cum să cunoască altfel decît *omenește* ceea ce există independent de om. Adevărurile nu sînt lucruri, ci idei. Ele sînt obiective, nu obiecte. Față de lucruri, ideile nu pot fi decît izomorfe. Înainte de a fi reflectare, cunoașterea este creație. Fără activitatea creatoare de idei a vorbirii nu pot exista nici adevăruri. Dar chiar înainte de vorbire omul nu este o simplă oglindă care primește totul și nu reține nimic. El vine pe lume cu o zestre ereditară bio-psihică, atît din partea speciei, cît și din partea ascendenților, care îi condiționează, din capul locului, formele de cunoaștere. „Este o eroare grosolană — scria C. G. Jung — să se creadă că sufletul copilului nou-născut este o *tabula rasa*, ca și cum n-ar avea absolut nimic în el. Deoarece copilul vine pe lume cu un creier diferențiat, predeterminat prin ereditate și în consecință individualizat, el opune impresiilor sensibile care vin din afară, nu niște dispoziții oarecare, ci dispoziții specifice și aceasta condiționează neapărat o

Scanned with CamScanner

alegere individuală și anume forme ale apercepției.“ [1] Evident, ereditare nu sînt ideile, ci anumite predispoziții ale sensibilității. „Sentimentul biologic cel mai profund este că omul se simte centrul universului : tot ceea ce îl înconjoară este interpretat în funcție de credința sa în utilitatea sau nocivitatea personală.“ [2] Însă antropocentrismul nu este o abatere a cunoașterii, ci forma ei omenească. În drumul spre adevăr, antropocentrismul este o punte, nu o piedică. Dealtfel, Copernic n-a răsturnat antropocentrismul, ci geocentrismul. Omul se află într-adevăr în centrul universului, de vreme ce *centrul* universului se află totdeauna acolo unde este omul : singura ființă capabilă să cunoască și să stăpînească mediul său *înconjurător*. „Omul, în cunoaștere — afirmă Thurnwald —, este tributar simțurilor, însă creierul său dă formă și adună impresiile pe care le primește într-o imagine în care se reflectă universul. Egocentrismul își face tot timpul simțită influența. Nimeni nu poate să iasă din sinea sa. O obiectivitate reală este imposibilă.“ [3] Numai că „obiectivitatea“, adică izomorfismul dintre idei și lucruri, nu se obține prin „ieșirea din sine“, ci prin înălțarea în *sinea fiecăruia* de la simțirea individualului la înțelegerea a ceea ce este *comun* și deci *comunicabil* întregii *comunități* atît în lucrurile cu care au de-a face oamenii, cît și în atitudinile lor față de ele.

„Sinele ca pol contrar — scrie C. G. Jung —, ca aspect absolut «altul» al lumii, este condiția *sine qua non* a cunoașterii lumii și a conștiinței subiectului și obiectului. Acest «a fi altul» psihic face posibilă conștiința. Identitatea individuală nu face posibilă nici o conștiință ; numai separarea, desprinderea, faptul dureros de «a fi în opoziție» poate produce conștiința individuală și cunoașterea.“ [4] La adevăruri se ajunge nu prin ocolirea condiției umane, ci, dimpotrivă, prin folosirea energiei

---

[1] C. G. Jung, *L'Ame et la vie*, Paris, Buchet/Chastel, 1963, p. 62.

[2] Richard Thurnwald, *L'Esprit humain*, Paris, Payot, 1953, p. 16.

[3] *Idem*, p. 330.

[4] C. G. Jung, Ch. Kérényi, *Introduction à l'essence de la mythologie*, Paris, Payot, 1953, p. 115.

Scanned with CamScanner

metaforice a vorbirii pentru a transforma arhetipurile sensibilității în arhetipuri ale intelectului, și a deschide astfel drumul către cele mai generale concepte. În primul rînd, arhetipurile sînt imagini primordiale prin care sensibilitatea omenească începe să *oglindească* lumea înconjurătoare; prin vorbire, aceste imagini primordiale devin metafore fundamentale prin care intelectul uman izbutește să *reflecte* ceea ce este general în lucruri și în atitudinea oamenilor față de ele. Vorbirea săvîrșește trecerea de la *imaginea* arhetipală la *simbolul* arhetipal. Arhetipul imaginar face încă parte din natură, arhetipul simbolic aparține deja culturii. Primul este bio-psihic, al doilea este istoric-stilistic. Lucian Blaga distingea și el două categorii de arhetipuri, rezervînd însă termenul de „arhetip" numai celor din prima categorie și numindu-le pe cele din categoria a doua „factori stilistici". După ce precizează că „arhetipurile reprezintă cristalizarea unor experiențe în circuitul biologic-instinctiv al ființei animale, în orizontul lumii sensibile (în cadrul ambianței)" [1], Lucian Blaga le opune „factorii stilistici [care] reprezintă niște factori modelatori ai spiritului uman, situat în orizontul specific al necunoscutului, care urmează să fie revelat prin creații de cultură" [2]. Convins că „materia" și „spiritul" nu pot fi decît eterogene și neluînd în seamă rolul decisiv al vorbirii în geneza culturii, L. Blaga nu mai poate să vadă nici o legătură între factorii stilistici și arhetipuri. „Dacă izvorul arhetipurilor este *animalitatea*, izvorul factorilor stilistici rămîne *istoricitatea*" [3], conchide el. Trecerea de la arhetipuri la factorii stilistici nu poate fi înțeleasă decît dacă se înțelege în prealabil procesul prin care vorbirea transformă imaginile arhetipale în metafore matriciale. Din clipa în care sînt *numite*, imaginile primordiale încep să participe, purtate de energia metaforică a vorbirii, la formarea unor idei mereu mai abstracte și mai generale. Categorii filozofice ca superior și inferior, pozitiv și negativ, progres și regres au la temelia lor imagini pri-

---

[1] Lucian Blaga, *Aspecte antropologice*, Ed. Facla, 1976, p. 172.
[2] *Ibidem*.
[3] *Idem*, p. 174.

Scanned with CamScanner

mordiale ca înălțarea omului în două picioare și transformarea membrelor anterioare în mîini, ridicarea hranei din mediul înconjurător urmată de asimilarea și dezasimilarea ei, opoziția dintre bărbat și femeie, reproducția sexuală și nașterea copiilor etc. Probabil că formulele magice și rugăciunile religioase au avut ca model imaginea înțelegerii reciproce dintre oameni prin vorbire. După ce au reușit să se înțeleagă între ei *aici*, au încercat să se înțeleagă *în același mod* și cu cine se află *dincolo*. Poruncile lui Dumnezeu au fost la început îndemnurile șefului. Prin numire, imaginile se transformă în simboluri și încep să se refere din ce în ce mai puțin la un lucru sensibil și din ce în ce mai mult la o idee inteligibilă. Vertebratele inferioare au simbolizat totdeauna instinctele primare, în vreme ce cele superioare au fost simbolurile marilor pasiuni : josnicia șarpelui, semeția leului, fidelitatea calului etc. „Ziua și lumina sînt sinonimele conștiinței ; noaptea și întunericul, sinonimele inconștientului. «Conștientizarea» este poate experiența trăită cea mai puternică a epocilor originare, căci prin ea lumea, de care nimeni nu știa nimic mai înainte, a intrat în existență.“ [1] Jung nu spune însă că mijlocul prin care oamenii pot să scoată din anonimat o parte mereu mai mare din această lume și să o ridice de la nivelul unei existențe simțite la nivelul unei existențe gîndite este vorbirea. Fără vorbire nu există știință și fără vorbire despre vorbire nu există conștiință, adică a ști și ceea ce știi și ceea ce nu știi.

Prin vorbire, imaginea copilului real devine simbolul viitorului sau trecutului, al speranței sau al nostalgiei, al progresului sau al întoarcerii la începuturi. „Poate că nu e de prisos să se observe că o prejudecată profană tinde mereu să confunde tema copilului cu experiența concretă a «copilului», ca și cum copilul real ar fi cauza primă a existenței copilului ca temă. În realitatea psihologică, imaginea empirică a «copilului» nu este decît un mod de expresie (și nici măcar singurul) pentru a reda o stare de spirit dată, greu de sesizat.“ [2] Simbolul copi-

---

[1] C. G. Jung, *ibidem*, p. 110.
[2] *Idem*, p. 104.

Scanned with CamScanner

lului trimite gîndirea înainte, spre posibil, sau înapoi, spre identitatea inconștientă a omului cu lumea, spre nediferențierea dintre subiect și obiect, spre noncunoaștere. „Spiritul primitiv — notează Richard Thurnwald — ignoră abstracția conștientă ; totuși, ea lucrează în inconștient și provoacă «impresii de analogie». Ele se ivesc în ideea de fecunditate, mai cu seamă în legătura stabilită dintre femeia care naște și solul care produce.“ [1] În mintea primilor oameni, gîndurile mai mult *se formau* sub presiunea colaborării sociale în lupta cu natura decît erau *gîndite explicit*.

Gilbert Durand s-a apropiat cel mai mult de înțelegerea rolului pe care îl joacă limbajul în transformarea arhetipurilor imaginare în arhetipuri simbolice. El observă că : „Tribul kurnai din Australia știe foarte limpede să facă distincția dintre arhetipul imaginar și animalul care este obiect de experiență cinegetică. Ei numesc ultimul *jiak*, în vreme ce păstrează numele de *muk-jiak*, animale remarcabile, pentru arhetipurile teriomorfe ale poveștilor și legendelor.“ [2] Însă în acest exemplu apare nu numai deosebirea dintre imagine și animalul real, ci și distincția dintre imagine și simbolul ei lingvistic. Că G. Durand întrezărește continuitatea și discontinuitatea dintre simbolul lingvistic și imaginea arhetipală reiese și din afirmația sa că : „imaginea persistă în ideea obiectivă ca propria sa tinerețe“ [3] și că : „demersul științific nu poate să șteargă, să anihileze imaginile gîndite, ci doar să încerce a decolora metaforele inductive ale cercetării“ [4]. Nici o imagine nu poate deveni simbol fără intervenția vorbirii, care o smulge din *fluiditatea* stărilor psihice și îi dă *stabilitatea* noțiunilor pe care începe astfel să le reprezinte. Stabilitatea imaginilor mitice își are izvorul în stabilitatea discursului ritualizat al mitului, în care se formează și se dezvoltă înțelegerea conceptuală a lumii. Există o deosebire cali-

---

[1] R. Thurnwald, *op. cit.*, p. 76.
[2] Gilbert Durand, *Les structures anthropologiques de l'imaginaire*, Paris, P.U.F., 1963, p. 64.
[3] *Idem*, p. 430.
[4] *Idem*, p. 429.

Scanned with CamScanner

tativă între imaginea care premerge vorbirii și aceea care o întruchipează : prima este *o oglindire* sensibilă a individualului, a doua este o *creație* care transcrie reflectarea intelectuală a generalului ; prima este efemeră, în vreme ce a doua, putînd fi articulată într-o operă plastică, poate să dăinuie. Imaginea senzorială nu poate să oglindească decît ori un taur, ori un bărbat, ori un pește, ori o femeie ; numai o imagine articulată poate să combine un cap de bărbat cu un trup de taur, sau un trup de femeie cu o coadă de pește. În sens strict, arta nu s-a mulțumit niciodată să descrie o imagine senzorială, ci a transcris printr-o imagine articulată atitudinea cognitivă și emotivă a creatorului. „Mitul — scria G. Durand — este deja o schiță de raționalizare deoarece folosește firul discursului în care simbolurile se rezolvă în cuvinte și arhetipurile în idei.“ [1]

Nevoia îndreptățită a științei de a cunoaște obiectul așa cum este el, independent de preferințele și aversiunile subiectului, a dus, în zilele noastre, la un fanatism scientist al obiectului, și la neglijarea contribuției creatoare a subiectului în actul cunoașterii. În vreme ce idealul „știința pentru știință“ este un obiect fără subiect, idealul „artei pentru artă“ este un subiect fără obiect. Amîndouă pretențiile sînt absurde, deoarece obiectul nu poate fi cunoscut decît de subiect, iar subiectul nu se poate exprima fără obiect. Nu există încă artă acolo unde nu există un *obiect* — *opera* — prin care un subiect să poată exprima atitudinea sa emoțională față de un alt *obiect* — o anumită *realitate*. Nici antiarta nu poate să facă excepție. Cunoașterea obiectului este însă doar un mijloc. Scopul rămîne dezvoltarea puterii creatoare a subiectului, perfecționarea capacității sale nu numai de cunoaștere a lumii, ci și de cunoaștere de sine. Cu atît mai mult cu cît lipsa autocunoașterii pune în primejdie însăși cunoașterea lumii, unilateralizează adevărurile, răstoarnă raportul firesc dintre scop și mijloace, pereclitînd, astfel, însăși specia cuvîntătoarelor. „Poate că interesul purtat din ce în ce mai mult oamenilor mai degrabă decît «obiectului oarecare» va

[1] Gilbert Durand, *op. cit.*, p. 54.

Scanned with CamScanner

readuce, sperăm, atenția filozofică asupra retoricii, stilisticii și procedeelor de expresie."[1] Omul este înainte de toate o *ființă cuvîntătoare* și toate creațiile sale sînt după chipul și asemănarea limbajului pe care îl vorbește. Cine vrea să treacă *dincolo* de limbaj cade inevitabil *dincoace* de el, în inconștiența naturii. Însăși lupta împotriva limbajului nu poate fi purtată decît tot cu ajutorul limbajului. Progresul cunoașterii și al autocunoașterii depinde, în primul rînd, de dezvoltarea limbajului folosit. Obiectivitatea gnoseologică a adevărurilor nu este anulată, ci condiționată de relativitatea lingvistică a elaborării lor. Adevărurile sînt obiective, nu absolute. Descoperirea rolului primordial pe care îl joacă limbajul în geneza culturii și civilizației va contribui în mod deosebit la cunoașterea de sine a omului contemporan. Trăim, probabil, cel mai socratic moment de la Socrate încoace.

Cunoașterea arhetipurilor ne spune că oamenii au nevoie nu numai de concepte, prin care izbutesc să cunoască lumea, ci și de imagini, prin care pot să-și exprime atitudinea afectivă față de ea. De aceea, odată conceptualizate, imaginile arhetipale trebuie înlocuite cu imagini artistice. Spiritualitatea umană nu poate fi redusă la concepte. Oamenilor le este necesară nu numai conceptualizarea trăirilor, dar și trăirea conceptelor. Altfel, am înlocui sufletul fără minte al antropoidului cu mintea fără suflet a mașinilor electronice.

4. Cuvînt și imagine

Dintre simțurile omului, auzul și văzul contribuie în cea mai mare măsură la făurirea culturii. Celelalte simțuri nu se pot îndepărta prea mult de natură și, deci, nu îngăduie omului independența necesară cunoașterii și intervenției în mersul lucrurilor. Însă datorită vorbirii, auzul devine simțul suprem al omului. Auzul poate afla

[1] Gilbert Durand, *op. cit.*, p. 452.

Scanned with CamScanner

ceea ce ochii nu pot să vadă. Omul ascultă vorbele care îi spun *ce sînt* lucrurile pe care le privește. Vorbirea îi permite omului să *pri*ceapă cu mintea ceea ce nu poate să *per*ceapă cu simțurile.

Dintre toate mijloacele inventate de om, vorbirea este cea mai puțin materială, cea mai puțin spațială și cea mai lesne de utilizat. Era firesc să devină instrumentul formării ideilor. De îndată ce este numită, imaginea senzorială a realului devine o reprezentare relativ autonomă, care depășește oglindirea imediată a prezentului și începe să vizeze și absența țintită de noțiunea ivită în semnificația cuvîntului, transformîndu-se, astfel, în elementul ei senzorial-afectiv. Înțelesul unui cuvînt este format dintr-o noțiune întovărășită de o reprezentare stabilizată și de o emoție cristalizată. Cu cît noțiunea este mai abstractă, cu atît reprezentarea este mai ștearsă și emoția mai slabă. Numai imaginația artistică mai poate să le revigoreze. În zona conceptuală a semnificației lui, cuvîntul reține ceea ce este general în oglindirea senzorială a lucrurilor, iar în zona afectivă a semnificației lui, el reține și ceea ce e personal în atitudinea vorbitorilor față de lume. Semnificația oricărei expresii lingvistice are întotdeauna două dimensiuni : una *logică,* în care se structurează reflectarea intelectuală a generalului, și alta *infralogică,* în care se cristalizează trăirea senzorial-afectivă a evenimentelor despre care este vorba.

Însă trăirea senzorial-afectivă nu se cristalizează în formele infralogice ale vorbirii decît *împreună* cu structurarea reflectării intelectuale a generalului în formele ei logice. Imaginea artistică mișcă sufletele privitorilor în direcția arătată de concept. Emoționalitatea „coloanei nesfîrșite" a lui Brâncuși nu scade, ci crește în lumina conceptului de înălțare a omului spre infinit și de participare a infinitului la viața omului. „Un sens filozofic, imprimat voit operelor sale — scrie Ion Frunzetti vorbind despre Brâncuși —, pornite însă invariabil de la realitate, de la datele concretului și nu de la idei abstracte, face ca obiectele să devină simboluri, să concentreze adică emoțiile la nivelul ideii întrupate în *formă.*" [1]

---

[1] *Colocviul Brâncuși,* 1967, p. 85.

Scanned with CamScanner

Arta exprimă prin sunete și imagini, articulabile și comutabile, dimensiunea senzorial-afectivă a semnificațiilor lingvistice, prelucrînd elementele suprasegmentale — intonație, accent, ritm — precum și pe cele parasuprasegmentale — mimică și gesturi. Precumpănirea elementelor senzorial-afective împinge vorbirea spre muzică și plastică, în vreme ce dezvoltarea elementelor intelectual-raționale o orientează spre știință și alfabet. Arta este menită nu să încunoștințeze, ci să emoționeze. Însă arta nu exprimă *emoții* pure, ci *idei* emoționante, care nu se pot ivi fără intervenția vorbirii. Arta comunică atitudini afective față de evenimente reflectate intelectual. Există o deosebire calitativă între imaginea cu care începe cunoașterea și imaginea cu care se încheie o operă de artă : prima este imediată, spontană și globală, a doua este mijlocită, conștientă și sintetică. Prima este stîrnită, a doua, creată. Între ele se află intervenția vorbirii, care transformă imaginea senzorială și reacția afectivă în semnificație. Cuvîntul „imagine" este folosit în cel puțin patru înțelesuri : aspectul lucrurilor, percepția lucrurilor, reprezentarea lucrurilor și creația plastică. Cel mai mult se potrivește ultimului sens, deoarece provine dintr-un *imo, imere* preclasic plus *ago, agere,* însemnînd „a face ceva după chipul și asemănarea unui model", a imita o idee, a transcrie reprezentarea pe care o conține semnificația unui cuvînt. Cuvîntul este modelul oricărei opere. Orice creație este o articulare prin selecție și compoziție de segmente comutabile. Creatoare nu pot fi decît ființele cuvîntătoare. În artă, emoția nu ajunge decît după ce a fost transformată de vorbire în idee. Arta nu a fost niciodată expresia nemijlocită a unui sentiment, ci transcripția unei semnificații. Contemplarea unui tablou provoacă o cu totul altfel de plăcere decît privirea unei priveliști. Deosebirea dintre zgomotele unui cîmp și o pastorală măsoară deosebirea dintre natură și cultură. Arta nu imită natura, ci o transfigurează exprimînd o idee artistică. Distanța dintre figurativ și nonfigurativ este mai mică decît se crede. Arta a fost de la început *transfigurativă.* Între figurativ și nonfigurativ nu există o deosebire de esență, ci de grad. În plastica tradițională, imaginile nu erau chiar atît de figura-

Scanned with CamScanner

tive pe cît le doreau creatorii lor, iar în cea modernă ele nu sînt chiar atît de nonfigurative. Cu atît mai mult cu cît imaginile devin mai puțin nonfigurative cînd trec de la emițător la receptor, deoarece privitorul reintroduce o parte din elementele pe care artistul s-a străduit să le omită. Arta a avut întotdeauna statutul unui *simbol* : un semnificant sensibil, care exprimă emoționalitatea unei semnificații. Uneori, semnificantul *seamănă* mai mult cu realitatea, alteori, mai puțin. Însă mult mai important este ce *înseamnă el*. Iar însemnătatea unui simbol vizual depinde de semnificația simbolului verbal pe care îl exprimă. „Dacă *materia* experienței simbolice nu este, mai întîi, de ordin verbal, totuși nu există *experiența* simbolică (adică simbolism *real*, fără să mai vorbim de cercetarea semnificației simbolurilor) decît din clipa reluării acestor imagini în și prin discurs.“ [1] Ca o imagine să devină simbol trebuie neapărat să intre în contact cu o noțiune în și prin vorbire. Principala forță dătătoare de semnificație este vorbirea. Simbolismul „țîșnește din reluarea afectului de către vorbire, grație căreia afectivitatea se ridică la nivelul sensului, rămînînd încărcată de greutatea ei emoțională“ [2].

Formele neverbale de expresie nu sînt, așadar, independente de vorbire. În aria senzorial-afectivă a semnificației, adică în conotație, vorbirea cristalizează nu numai atitudinea emoțională, ci și percepțiile lucrurilor emoționante. De aceea, Arta, ca semnificant secund al discursului, transcrie nu numai atitudinea emoțională a artistului, dar și reprezentarea în care s-au transfigurat percepțiile împrejurărilor care l-au emoționat. Opera de artă transcrie conotațiile semnificațiilor verbale, nu denotațiile ei, dar nici o conotație nu poate exista fără o denotație generală. Nici o trăire nu poate fi exprimată artistic înainte ca vorbirea s-o pună în legătură cu o noțiune și să formeze, astfel, o semnificație. Deosebirea dintre sculptură și discurs rezidă în faptul că, în vreme ce o statuie transcrie zona senzorial-afectivă a unei sem-

---

[1] Robert Castel, *Symbolisme visuel et symbolisme verbal*, în *Le Langage*, I, Ed. A la Baconnière, Neuchâtel, 1966, p. 289.
[2] *Idem*, p. 290.

Scanned with CamScanner

nificații verbale, vorbirea afirmă nucleul conceptual al statuii. Așa se face că textele pot fi ilustrate și ilustrațiile pot fi comentate. Este adevărat că : „simbolul ne prezintă cuvîntul în stare sălbatică, încă pradă referentului său“ [1], dar tot Paul Ricoeur precizează că : „efectul de sens propriu simbolului este dublul sens : fie în termeni de sincronie, polisemie reglată de o structură, fie în termeni de diacronie, transferul de sens, cunoscut sub numele de derivare metaforică“ [2]. Superioritatea simbolului față de orice imagine anterioară limbajului constă tocmai în capacitatea lui de a participa, purtat de forța metaforică a vorbirii, la formarea unor semnificații mereu mai abstracte, mai generale, mai adînci și mai cuprinzătoare. Privirea singură, lipsită de conducerea vorbirii, nu poate să creeze semnificații. Văzul nu poate pătrunde dincolo de ce se vede decît purtat de vorbire. Fără vorbire nu există semnificații și fără semnificații nu există nici imagini artistice. Că o operă de artă nu este un „lucru“, ci un obiect care exprimă un subiect o dovedește și prezența necesară a „cadrului“, care îl scoate din anonimatul naturii și îl transferă în lumina culturii. Pînă și un pantof stîlcit, scos din picior și înălțat pe piedestalul unei expoziții, începe să capete o semnificație și să aibă pretenția la artă. Încadrat și atîrnat pe un perete, chiar și „nimicul“ devine semnificativ, ca în portretul sfîntului Nimeni din Augsburgul anului 1510. Izolată de semnificație, orice operă redevine un simplu lucru și, în cele din urmă, recade din cultură în natură. Scos de sub conducerea semnificației, semnificantul degenerează pînă la nivelul unui semnal care nu mai e în stare să comunice idei emoționante, ci doar emoții primare. Lupta unor artiști contemporani de a se elibera de sub dominația limbajului trebuie înțeleasă mai degrabă ca o încercare de a scăpa de toate semnificațiile învechite, decît de a renunța la orice semnificație. Dealtfel, în măsura în care mai e vorba de artă, hotărîrea de a nu mai avea nici o semnificație este ea însăși o semni-

---

[1] Paul Ricoeur, *Langage religieux mythe et symbole*, în *Le Langage*, Ed. A la Baconnière, Neuchâtel, 1967, p. 130.
[2] *Idem*, p. 132.

Scanned with CamScanner

ficație, sau cel puțin o antisemnificație, dar în nici un caz o nonsemnificație. „A gîndi înseamnă a spune, însă înseamnă, de asemenea, a voi să spui și să simți.“ [1] Cel mai adesea, antiarta este reacția exagerată împotriva hipertrofierii elementului intelectual al semnificațiilor în dauna celui afectiv, împotriva tendinței de a reduce gîndirea la logică, împotriva dezechilibrului dintre valorile tehnico-științifice și cele moral-artistice. Însă lupta împotriva tehnicismului și scientismului nu poate fi dusă nici ea fără limbaj. „Oricît de departe ne-am aventura în refuzul limbajului, trebuie să ne supunem totdeauna, *sub pedeapsa de a fi reduși la tăcere completă*, exigențelor vorbirii, de n-ar fi decît în și prin limbajul refuzului.“ [2] O „cultură a imaginii“, opusă „culturii limbajului“, este o contradicție în termeni : dincoace de limbaj este natura, iar dincolo de limbaj nu-i nimic. Limbajul este începutul și sfîrșitul oricărei culturi. Tot ceea ce se poate face este restabilirea continuă a echilibrului mereu strict dintre conceptual și emoțional în interiorul semnificațiilor contemporane. Ceea ce nu înseamnă nicidecum hipertrofierea emoționalului în paguba conceptualului și întoarcerea la miturile mentalității arhaice, în care semnificația se afla la începutul dezvoltării ei, iar noțiunea abia se diferenția de zona senzorial-afectivă din preajma ei. Nostalgia acelor vremuri reiese și din teoria lui C. G. Jung cu privire la superioritatea simbolului mitic asupra conceptului științific. „Mitogenul — scrie el — totodată indeterminat și determinat și simbolul scînteietor exprimă procesul mintal mai exact, mai perfect și în consecință mult mai clar decît conceptul cel mai limpede ; simbolul nu comunică numai o idee a procesului, el dă și — ceea ce poate are tot atîta importanță — acompaniamentul trăit, *retrăirea* procesului a cărui penumbră nu poate fi înțeleasă decît prin simpatie și niciodată prin grosolana intervenție a preciziei.“ [3] Numai că ceea ce

---

[1] Paule Levert, *La Pensée comme dialogue et monologue*, în *Le Langage*, I, p. 67.

[2] Jean Marie Delivré, *Communication et communion*, în *op. cit.*, p. 245.

[3] C. G. Jung, *L'Âme et la vie*, Paris, 1963, p. 66.

Scanned with CamScanner

trebuie redobîndit nu este dimensiunea pragmatico-afectivă a semnificațiilor mitice, ci aceea a semnificațiilor din era electronică. Epoca noastră are nevoie de alt fel de simboluri decît cea arhaică : simboluri care să exprime nivelul atins de conștiința și sensibilitatea contemporană. Deosebirea dintre simbolurile străvechi și simbolurile zilelor noastre apare limpede mai ales în operele care reiau mituri ale unor vremi de mult apuse. Legenda Meșterului Manole și tragedia scrisă de Lucian Blaga nu au exact aceeași semnificație, deoarece, în primul caz, conceptul se află încă *in statu nascendi,* iar zona emoțională care-l înconjoară nu s-a distanțat încă de un anumit eveniment, în vreme ce în al doilea caz conceptul este pe deplin diferențiat, iar emoționalitatea lui vizează o esență etern-umană. Simbolul constă atît în individualizarea universalului, cît și în universalizarea individualului. În nici un caz nu pot fi considerate simboluri ale epocii noastre „civilizațiile extraterestre", care înlocuiesc „Olimpul zeilor", sau „farfuriile zburătoare", care înlocuiesc „epifaniile divinităților", sau „vedetele de cinema", care înlocuiesc „eroii demiurgici", sau „week-end"-urile, care înlocuiesc „țara făgăduinței" etc. Simbolurile ultimelor decenii ale veacului XX trebuie să sporească necontenit autocunoașterea noastră, ca singurele ființe capabile să dea o semnificație din ce în ce mai umană lumii în care trăim. În timp ce spațialitatea creațiilor vizuale, solicitînd cu precădere sensibilitatea, amplifică mai mult viața exterioară, temporalitatea vorbirii, participînd la transformarea trăirilor în idei, dezvoltă viața interioară.

Omul contemporan are o sensibilitate și un intelect mult mai dezvoltate decît simțirea și gîndirea omului de la începuturile istoriei.

Totuși, ofensiva imaginii împotriva cuvîntului în civilizația contemporană tinde să-l dea înapoi spre fascinația superficialului și a efemerului, reducînd mereu distanța critică dintre intelect și sensibilitate și primejduind, astfel, însăși capacitatea sa creatoare. Vizualizînd semnificația unui cuvînt, imaginea ajută adeziunea emoțională, dar frînează dezvoltarea conceptului. Imaginea fixează atenția asupra prezentului și îngrădește prospectarea viitorului. Scientismul însuși a dus la răsturnarea

Scanned with CamScanner

formalismului abstract în calcul concret și la reducerea logicii la un metalimbaj coerent, cu funcții exclusiv organizatorice, pe care le poate îndeplini și un creier electronic. Însă mașinile electronice nu gîndesc, deoarece nu vorbesc și deci nu sînt capabile să-și transforme trăirile în idei. Ele funcționează cu grafii, nu cu gînduri. „Mașinile electronice fac toate operațiile de raționament, ele însă nu gîndesc, deoarece aceste operații sînt fără interioritate, adică nu se raportează la ele însele, sînt fără intimitate și fără conștiință, singura prin care o autonomie, o libertate poate să se afirme."[1] Ca și animalele, mașinile nu știu ce fac. Numai oamenii pot să știe.

Fără vorbire despre vorbire nu sînt posibile nici gîndirea gîndirii, nici conștiința, nici creația.

Desigur, fiind expresia ariei senzorial-afective a semnificației cuvintelor, imaginea artistică nu poate fi un tip de articulare „fonemică", alcătuită dintr-un număr limitat și restrîns de unități nesemnificative, ci doar unul de articulare „monemică", compusă din unități deja semnificative, care există în cantitate nelimitată, deoarece, spre deosebire de identitatea lucrurilor, care e aceeași pentru toți vorbitorii aceleiași limbi, atitudinea emoțională față de ele diferă de la om la om. Însă creație nu există în lumea celor care nu cuvîntă. Nici animalele, nici mașinile nu creează. Tendința imaginii de a lua locul cuvîntului poate fi contracarată prin stimularea gîndirii creatoare pe calea dialogului, a discuțiilor, a dezbaterilor, a educării vorbirii. Renașterea preocupărilor de retorică în plină expansiune a imaginii este încurajatoare. Probabil că vorbirea nu va fi niciodată redusă la titlurile, subtitlurile și legendele imaginilor.

5. Text și spectacol

La începutul istoriei, cîtă vreme vorbirea exprima aproape numai reacții pragmatice și afective față de mediul înconjurător, oamenii au simțit nevoia să transpună în imagini doar zona senzorial-emoțională a semnifica-

---

[1] Paule Levert, *op. cit.*, p. 68.

Scanned with CamScanner

ţiilor verbale. Apoi, pe măsură ce se dezvoltau noţiunile, reprezentarea grafică a vorbirii a trecut, treptat, de la pictografie la ideografie, ajungînd, în cele din urmă, la fonografie silabică şi alfabetică.

Semnificantul grafic al unei vorbiri pragmatic-afective era neapărat motivat, în vreme ce semnificantul grafic al unui discurs teoretic trebuie să fie arbitrar.

Totodată, transcrierea în imagini a conţinutului senzorial-afectiv, cuprins în semnificaţia cuvintelor, a fost preluată şi dezvoltată de artele plastice şi de muzică. Un cîntec, fie el şi fără cuvinte, nu este niciodată expresia nemijlocită a unei *stări* afective, ci transpunerea în imagini sonore a unui *conţinut* afectiv cristalizat în semnificaţia unor cuvinte. „De la sine, expresia psihologică, limbajul emoţiei nu capătă nici o formă artistică. Nimic nu e mai expresiv decît un strigăt de copil, dar o creşă nu este o sală de concert.“ [1] O impresie devine expresie numai prin intermediul vorbirii. Lucrurile, ca atare, provoacă reacţii, nu semnificaţii, produc un efect senzorial-afectiv, nu un sens inteligibil. Un lucru devine expresiv numai din clipa în care este folosit pentru a comunica un mesaj uman. Semnificativ nu poate fi decît un lucru folosit ca semnificant. O broască, un şoarece, o pasăre şi cinci săgeţi au devenit obiecte „grăitoare“ abia din clipa în care sciţii i le-au trimis lui Darius. Imaginea artistică nu dublează realul, ci mai degrabă îl neagă, exprimînd atitudinea critică a omului faţă de el. După ce subliniază că „lumea, ca atare, este *lipsită* de sens“ [2], Roger Munier precizează că „în imaginea plastică, pictură sau desen, lumea e negată. Înţeleg prin negată nu în formele sau culorile ei, ci în însăşi esenţa ei, negată ca *lume*“ [3]. Semnificaţia unui tablou nu vine de la obiectul pe care îl vizează, ci de la subiectul pe care îl exprimă. Nici măcar fotografia nu este chiar copia realului, ci deja transcripţia unei anumite atitudini faţă

---

[1] Philippe Minguet, *L'Esthétique sémantique*, în *Revue d'Esthétique*, nr. 1, 1962, p. 56.

[2] Roger Munier, *L'image fascinante*, în *Diogène*, 1962, nr. 38, p. 95.

[3] *Idem*, p. 91.

Scanned with CamScanner

de el. „Ceea ce fascinează nu este atît spectacolul dublului, cît puterea fotogenică a enunțului, grație dublului.“ [1]

Picturile rupestre, cu incontestabile funcții magice, au fost de la început expresia unor atitudini umane față de lume și nicidecum înregistrarea obiectivă a unor impresii. Prin semnificația pe care o transcriau, ele pot fi considerate atît protoartă, cît și protoscriere. Însă, pe măsură ce se dezvoltau vorbirea și scrierea, oamenii au simțit din ce în ce mai intens nevoia de a transcrie mișcarea, desfășurarea în timp a semnificațiilor verbale. La ideea de timp, oamenii au ajuns mult mai tîrziu decît la ideea de spațiu. Vreme îndelungată, viitorul nu era pentru ei decît un prezent repetat iar trecutul, un fost prezent. La ideea de timp au ajuns folosind cuvinte care se refereau la spațiu. Spațialitatea tridimensională a lucrurilor este mai accesibilă decît temporalitatea lor unidimensională. Exprimarea spațială a timpului a constituit pentru mintea umană o dificultate deosebită. A încercat s-o depășească prin pantomime și dansuri rituale, apoi prin teatru, iar în vremea din urmă, prin cinematograf și televiziune. Deoarece scrierea alfabetică nu poate spațializa decît înțelesul logic al timpului — poezia nefiind nici ea în stare să depășească prea mult exprimarea zonei intelectuale a semnificațiilor verbale —, rămîne sarcina de a vizualiza sensul senzorial-emoțional al timpului pe seama teatrului, cinematografului și televiziunii. [2]

Fiind singura ființă cuvîntătoare, omul este și singura ființă care știe că timpul este *ireversibil*. De aceea, încearcă să-l conserve, transformîndu-l în contrariul său : în spațiu *reversibil*. Spectacolul teatral, cinematografic și televizual este, în proporții diferite, expresia spațio-temporală a unor semnificații verbale. La fel ca și scrierea iconografică, spectacolul este un semnificant vizual și deci secund al discursului care a produs semnificația.

---

[1] Roger Munier, *op. cit.*, p. 96.

[2] Nu cred că are dreptate Marshall McLuhan cînd socoate „galaxia Gutenberg“ drept o eră a vizualului. Scrierea alfabetică, datorită caracterului arbitrar al grafemelor din care este alcătuită, se adresează mai mult urechii decît ochiului ; dislexia se vindecă prin îmbunătățirea auzului, nu a văzului.

Scanned with CamScanner

Însă, spre deosebire de scriere, spectacolul amplifică expresivitatea discursului prin mijloace vizuale și auditive. În vreme ce scrierea este un sistem de semne, spectacolul este simbol. „Simbol și nu semn, căci imaginea nu poate să se evapore, să dispară total, să se facă uitată în favoarea sensului către care se proiectează ; imaginile sînt luate totodată pentru ele însele și pentru ceea ce semnifică.“ [1] Realitatea însăși nu este spectacol, iar spectacolul nu este realitate, ci expresia spațio-temporală a unui discurs despre realitate. Nu este deloc același lucru a privi de la fereastră „spectacolul străzii“ și a urmări din sală un spectacol teatral. Bătaia dintre două personaje pe scenă provoacă o cu totul altfel de reacție din partea noastră decît bătaia dintre două persoane pe stradă : prima este expresia unei idei, cealaltă este un fapt divers. Anumite evenimente reale pot deveni spectacol numai din clipa în care sînt integrate în expresia unui anumit discurs despre lume. „Viața reală este tăcere. Vorbirea nu apare decît dincolo de realitate“ [2], notează Jean-Louis Barrault. Prin vorbire, omul a rupt tăcerea naturii și a început să creeze expresiile culturii.

Între o reacție pragmatic-afectivă față de un anumit eveniment și dimensiunea pragmatic-afectivă a semnificației unui anumit cuvînt există o deosebire fundamentală : prima se ivește în prezența evenimentului, a doua dăinuie în absența lui, prima premerge conceptului, cealaltă îl însoțește, prima e reactivă, cealaltă e conotativă, prima e încă natură, cealaltă este deja cultură ; prima este trăită, cealaltă e retrăită. De aici și deosebirea dintre o emoție spontană provocată de o anumită împrejurare și o emoție estetică în fața unei opere de artă : prima premerge sensului, cealaltă este luminată de el. Evenimentul este concret, arta este concretizare ; evenimentul este manifestarea unei legități, arta este expresia unei atitudini cristalizate, în primul rînd, în vorbire.

---

[1] Dina Dreyfus, *Cinéma et langage*, în *Diogène*, 1961, nr. 35, p. 34.

[2] Jean-Louis Barrault, *Souvenirs pour demain*, Seuil, 1970, p. 86.

Scanned with CamScanner

Există însă mai multe modalități estetice de sporire a expresivității discursului uman despre lume. Spectacolul teatral rezidă în retrăirea conținutului senzorial-afectiv al semnificațiilor produse și comunicate de textul dramatic. În vreme ce textul dramatic este destinat să dăinuie atît în absența autorului, cît și în absența cititorului, reprezentația teatrală implică atît prezența actorilor, cît și prezența spectatorilor. În teatru, cel mai important moment al timpului este *prezentul,* legătura actuală, vie, strînsă, directă dintre actori și spectatori. De aici „dorința omului de teatru de a-și croi drum spre public, de a recîștiga prin toate mijloacele această intimitate de altădată, a cărei necesitate este una din legile artei dramatice. Intimitate făcută prin penetrarea a două elemente, publicul și reprezentația, a cărei putere magnetică este, ca în fizică, în raport invers cu distanța“ [1]. În reprezentația teatrală, transpunerea spațio-temporală a unui text dramatic realizează mișcarea de la generalitatea permanentă a unei semnificații la individualitatea prezentă a unor evenimente. Spre deosebire de textul dramatic, spectacolul de teatru este „poezia spațiului prin intermediul ființei umane“ [2]. Prezența actului teatral se realizează prin felul în care actorii rostesc replicile, se mișcă, ascultă, respiră. În teatru suflul este tot atît de important ca și cuvîntul pe care îl face posibil. Prin respirație, oamenii asimilează natura, dar sînt în stare s-o și contrazică. Suflul este materia care produce sunetele vorbirii și care semnalează atenția sau plictiseala publicului. „Emisiunea vocală, fruct al unei elaborări motrice foarte fine, termină o schițare de mișcare a întregului corp căruia îi concentrează energia motrice în punctul cel mai favorabil : acela în care se situează aparatul fonatoriu, între corp, locul impulsurilor și instrumentul gîndirii noastre.“ [3]

Cititorul unui text dramatic are o reprezentare destul de vagă a locului în care se desfășoară acțiunea, a cos-

---

[1] Louis Jouvet, *Réflexions du comédien*, Paris, 1938, p. 26.
[2] Jean-Louis Barrault, *op. cit.*, p. 146.
[3] Marie Elisabeth Dienesch, *Jeu dramatique, éducation et thérapie*, în *Revue d'Esthétique*, 1977, nr. 1—2, p. 370.

Scanned with CamScanner

tumelor pe care trebuie să le îmbrace actorii, a felului în care trebuie să se mişte şi să rostească replicile. Recepţia cititorului este preponderent intelectuală şi în mult mai mică măsură senzorial-afectivă. Spectatorul vine însă la teatru pentru a retrăi în acelaşi timp cu actorii mai ales conţinutul senzorial-emoţional al semnificaţiilor cristalizate în textul dramatic şi interpretate în stilul conceput de direcţia de scenă.

Concentrarea spectacolului de teatru în prezent, în concret, în senzorial-afectiv a fost, în ultima vreme, exagerată pînă la încercarea de a înlătura din reprezentaţie orice înţeles intelectual. Eşecul atîtor ideologii a provocat o neîncredere crescîndă în valoarea cognitivă a ideilor şi o disponibilitate din ce în ce mai mare faţă de doctrinele aniintelectualiste ale Orientului. Au ajuns la modă, în Europa, budismul zen şi taoismul, care predică ieşirea din eu şi din limbaj, considerate unul mai alienant decît celălalt, pentru a regăsi trăirea tăcută a fluidităţii originare. După budismul zen, omul nu poate să ajungă la o privire corectă a lumii decît din clipa în care mintea sa nu mai e tulburată de nici o idee. El trebuie să înlăture orice teorie din calea lui spre adevăr. El trebuie să fie „prezent Prezentului", pentru a atinge „instantaneitatea perfectă". Aşa a ajuns Peter Brook să considere că teatrul nu-i nimic altceva decît o posibilitate dată omului de a-şi creşte pentru o clipă intensitatea percepţiilor sale, iar Jerzy Grotowski să susţină că domeniul teatrului este percepţia, şi nu comprehensiunea. Jean-Louis Barrault era şi el de părere că spectacolul teatral trebuie să se adreseze „mai degrabă pieptului publicului decît capului său. Respiraţia primeşte *totul*, capul nu percepe decît 15% (procentajul pe care îl acorda Giraudoux)"[1]. Însă faptul că unele idei au dus la lagăre de exterminare nu înseamnă că trebuie să renunţăm la orice idee, ci doar că trebuie să ţinem toate ideile sub controlul gîndirii noastre critice. Pirandello şi Brecht şi-au scris operele lor dramatice în aşa fel încît spectacolul să-l silească pe spectator să urce de la percepţia semnificantului teatral la înţelegerea semnificaţiei sensi-

[1] Jean-Louis Barrault, *op. cit.*, p. 193.

Scanned with CamScanner

bilizate pe scenă. „Problema nu este de a im-proviza pentru a scăpa de imperialismul textului și pentru a da simulacrul unei libertăți personale și creatoare, ci, dimpotrivă, a reda acestuia adevărata lui funcție productivă, adevărata lui greutate fonică, materialitatea lui articulatorie, rezonanța lui libidinală, puterea lui de inducție gestică și totodată reala lui dimensiune socială.“ [1]

Altul este statutul estetic al cinematografului. Și el este o transcripție spațio-temporală a semnificațiilor unui discurs, dar spațiul lui are doar *două* dimensiuni, iar principalele momente ale timpului lui sînt *trecutul* și *viitorul,* nu prezentul. Filmul se turnează în *absența* publicului și se proiectează în *absența* actorilor. Spre deosebire de reprezentația teatrală, filmul nu merge în întîmpinarea spectatorilor, ci îi cheamă pe spectatori la el. „Numai spectacolul — și cu mai multă forță spectacolul cinematografic — răspunde exigenței contradictorii de a face spectatorul să participe la o altă viață, conformă cu dorințele sale latente, menținîndu-l, totodată, separat ; de a-l smulge din singurătatea sa, lăsîndu-l, în același timp, singur.“ [2]

Filmul seamănă cu *visul*, compensînd lipsurile vieții reale, și cu *mitul,* reamintind gloria trecutului și anticipînd fericirea viitoare. Prin esența lui, filmul ține locul acelui *illo tempore* al tuturor miturilor. „Filozofiile pozitiviste au avut ca efect suprimarea hranei asigurate de literaturi și mituri. Omul este însă un mitofag, care nu mai avea ce mînca atunci cînd a venit cinematograful.“ [3] Cinematograful are toate mijloacele tehnice și artistice pentru a-l plimba pe spectator în susul și în josul timpului, pentru a-l trece dintr-un unghi de vedere în altul. În vreme ce „transmiterea unei scene prin ochii unui singur personaj pune teatrului probleme de nedepășit, acest proiect este, dimpotrivă, pe deplin realizabil în

---

[1] Michel Bernard, *Le Mythe de l'improvisation théâtrale...*, în *Revue d'Esthétique*, 1977, nr. 1—2, p. 32.

[2] André Akoun, *Le Cinéma*, în *Les Communications de masse*, Paris, Hachette, 1972, p. 84.

[3] Jean-François Counillon, în *Le Langage*, II, A la Baconnière, Neuchâtel, 1967, p. 122—123.

Scanned with CamScanner

cinema".[1] Așa s-a putut ajunge la „efectul Kuroshawa" din filmul *Rashomon,* prin articularea sintagmatică a mai multor puncte de vedere, complementare sau exclusive, tratate fiecare într-un anumit episod. „În monologul cinematografic interior se asistă la o transformare a trăsăturilor caracteristice ale categoriei de timp, adică se găsesc asamblate planuri care nu numai că trimit la trecut și prezent, dar și la viitor..."[2] Că filmul este o transcripție spațio-temporală a unor semnificații verbale o dovedește și legătura dintre *gros-plan,* metonimie și emfază. *Gros-plan*-ul, atunci cînd expune insistent o parte pentru a trimite gîndul spectatorului la tot, corespunde metonimiei lingvistice și emfazei care concentrează atenția asupra unuia din elementele structurii morfo-sintactice.

Reiese din nou și în cazul filmului că arta este chemată nu să *imite* lucrurile, ci să *exprime* modul în care oamenii le înțeleg. Căci „ceea ce semnifică nu aparține universului opac și inert — fie el și în mișcare, al imaginilor și obiectelor percepției vizuale, ci, în afara lui, universul uman al discursului"[3]. Se spune adesea că un film care nu ne prezintă fotografii ale realității se îndepărtează de însăși esența cinematografiei, că un film ori e realist, ori nu e chiar film. Însă un film folosește fotograme ale realității nu pentru a ne înlesni să vedem ceea ce altfel n-am vedea, ci pentru a ne ajuta să pricepem ceea ce, fără contribuția cineastului, n-am pricepe. Arta a fost totdeauna mai puțin o oglindire a realității și mai mult expresia atitudinii umane față de realitatea oglindită. Realismul unui film nu constă în „fidelitatea" lui față de realitate, ci în apropierea lui de adevăr, de bine și frumos. Filmul urmărește desfășurarea unor evenimente reale nu pentru a le prezenta, ca atare, spectatorului, ci pentru a-l îndemna să le aprecieze. Fotogramele care filmează ieșirea muncitorilor din curtea

---

[1] V. V. Ivanov, *La Structure des signes au cinéma,* în *Travaux sur les systemes de signes,* Bruxelles, Ed. Complexe, 1976, p. 178.

[2] *Idem,* p. 179.

[3] Dina Dreyfus, *op. cit.,* p. 34.

Scanned with CamScanner

unei uzine și cele care redau ieșirea oilor dintr-un țarc *prezintă evenimente reale*, dar secvența care le combină și le transformă astfel într-o metaforă a gregarismului tehnocratic *reprezintă atitudinea critică* a lui Chaplin față de societatea sa.

Într-un film „această confruntare între semn și referentul lui privește mai mult funcția indicială decît funcția iconică“ [1]. Ca orice artă, cinematograful transformă obiectul într-o expresie a subiectului. „Adevărul discursului artistic nu se articulează direct pe adevărul nescris (zis «adevărul vieții»), ci trece prin medierea comparațiilor (explicite sau nu) interioare cîmpului artistic“ [2].

Chiar și faptul că vocea umană sună în film altfel decît la teatru — mai tare sau mai încet, mai de aproape sau mai de departe, sau numai se vede fără să se mai audă — contribuie la specificul artistic al cinematografului. Ovid Densusianu, în cursul său despre evoluția estetică a limbii române, ținut în 1929, se întreba „întrucît redarea artificială a vocii poate să dea impresia estetică ? Pentru că și radiofonia artificializează ceea ce este al exprimării directe. Este totdeauna ceva care sună în așa fel încît nu se apropie de suflet ca exprimare vie, directă“ [3]. Însă impresia spectatorului de film că este transportat în alt timp decît al lui, că asistă la evenimente care s-au petrecut mai demult sau care se pot petrece în viitor, este întărită și de această „artificialitate“ a vocii umane. Acompaniamentul muzical participă și el la ajutorarea spectatorului de a pătrunde în lumea filmului. După ce subliniază că „filmul nu este o simplă copie, ci o realitate independentă“, Tudor Vianu, referindu-se la legătura intimă dintre cinematografie și muzică, speră că : „unirea muzicii cu viziunea nu se va mai face, ca astăzi [1925], după criteriul analogiei, ci prin forța unei afinități imanente. Prins și tîrît de tema melodică, ochiul va căuta în afară înțelesul

---

[1] Dominique Chateau, *Texte et discours dans le film*, în *Revue d'esthétique*, 1976, nr. 4, p. 131.

[2] Christian Metz, *Le Dire et le dit au cinéma*, în *Communications*, 1968, nr. 11, p. 30.

[3] Ovid Densusianu, *Opere*, vol. III, București, Ed. Minerva, 1977, p. 215.

Scanned with CamScanner

acestei zbuciumări și se va repauza în succesiunea aceea de apariţiuni strălucitoare ieșind și reintrînd în noapte"[1]. Filmul nu este o simplă cinematografiere a realităţii, ci o artă despre realitate, căci „*cinéma-vérité* nu există, și orice voinţă de obiectivitate nu este decît o primejdioasă sau ipocrită iluzie"[2].

De „evenimentul brut" nu se poate apropia decît televiziunea. Ţelul specific al televiziunii este *informaţia-spectacol*. Vocaţia ei este de a fi mărturia epocii sale, adică „de a prezenta fiinţe și situaţii contemporane, în așa fel, încît mai tîrziu să poată servi drept referinţe adevărate asupra epocii noastre, și să facă parte din enciclopedia științelor umane ale epocii noastre"[3]. Într-o emisiune de televiziune, mișcarea se desfășoară nu de la generalitatea semnificaţiilor la individualitatea evenimentelor, ca în teatru și în cinema, ci invers. Televiziunea interoghează însuși evenimentul, încercînd să-i scoată la iveală semnificaţia. De aceea, televiziunea are cel puţin trei reguli de bază : „în primul rînd, subiectul este un fapt divers de interes general, cît de actual posibil ; în al doilea rînd, el este interpretat exclusiv de către neprofesioniști, fiecare deţinînd pe ecran rolul pe care îl are în viaţă ; în al treilea rînd, interviul este utilizat ca resort dramatic, reînviind rolul pe care îl avea corul antic în tragedia clasică"[4]. În tensiunea dintre hazard și necesitate, menirea televiziunii este de a înlesni telespectatorului trecerea de la *perceperea* hazardului la priceperea necesităţii. Dacă pentru celelalte forme de expresie hazardul este un mijloc de concretizare a unor abstracţii, pentru televiziune, hazardul este un punct de plecare spre abstract. Căutarea la întîmplare, inconfortabilă și plină de surprize, plăcute și neplăcute, este principala cale pe care trebuie să meargă televiziunea pentru a deveni ea însăși

---

[1] Tudor Vianu, *Fragmente moderne*, Bucureşti, Cultura Naţională, 1925, p. 58 și 61.

[2] Michel Polac, în *Théâtre et télévision*, UNESCO, Paris, 1973, p. 69.

[3] Pierre Léveillé, *Sitaution de l'écriture par l'image*, *op. cit.*, p. 62.

[4] Danielle Hunebelle, *ibid.*, p. 71.

Scanned with CamScanner

o formă de comunicare deosebită de literatură, teatru și cinema.

Totodată, trebuie să se țină seama că, deși culegătoare de evenimente reale, prin selecția pe care o face și prin montajul pe care îl operează, televiziunea depinde, inevitabil, și de un punct de vedere ideologic. De îndată ce depășește înregistrarea evenimentului brut și încearcă interpretarea lui, televiziunea pătrunde vrînd-nevrînd în domeniul ideologiei. Decisivă pentru evitarea oricărui dogmatism este conștiința propriului punct de vedere și respectul față de alt punct de vedere. Fără acest autocontrol critic, drumul de la fapte la semnificațiile lor devine un impas.

Într-un moment al culturii europene, cînd scientismul și tehnocratismul dezechilibrează din ce în ce mai mult raportul dintre sensibilitate și intelect, televiziunea poate contribui în mare măsură la restabilirea echilibrului dintre ele, dar numai dacă, stimulînd sensibilitatea, nu se limitează la informarea audio-vizuală, inevitabil superficială și efemeră, ci o completează cu virtuțile interpretative ale culturii alfabetice. Carența afectivă și vidul moral către care ne împinge scientismul tehnocratic nu pot fi evitate prin aruncarea noastră într-o trăire senzorial-afectivă lipsită de sens. Televiziunea își poate îndeplini sarcina pe care o are în societatea contemporană numai dacă menține imaginea sub supravegherea critică a cuvîntului.

Evident, nici teatrul, nici cinematograful, nici televiziunea nu există în forme pure, mai ales în ultima vreme de cînd se influențează reciproc. Există teatru în film, film în teatru și ambele în televiziune. Totuși, fiecare își are specificul său, pe lîngă trăsăturile prin care se deosebesc de celelalte forme neverbale de expresie și de vorbire. De celelalte forme neverbale de expresie se deosebesc prin spațio-temporalitatea lor, iar de vorbire se deosebesc prin caracterul lor monoarticulat. Nici teatrul, nici cinematograful, nici televiziunea nu se întemeiază pe un număr restrîns și finit de elemente nesemnificative pentru a produce oricîte semnificații, așa cum procedează vorbirea care, cu cîteva zeci de foneme, poate produce nenumărate moneme și sintagme. Spre deosebire de fonemele

Scanned with CamScanner

limbii vorbite și de grafemele scrierii alfabetice, lipsite de semnificație și în număr limitat, segmentele articulate în spectacolul teatral, în film sau în emisiunea de televiziune au deja o semnificație și se găsesc în număr nelimitat.

În discurs, propoziția este mai concretă decît cuvintele care o compun și mult mai concretă decît fonemele limbii; în film, secvența este mai abstractă decît fotogramele care o compun și mult mai abstractă decît evenimentele cinematografiate. Vorbirea a evoluat de la concret la abstract, de la holofrază la fonem, iar formele neverbale de expresie au evoluat de la mitogramă la fotografie, de la abstract la concret. Propoziția „cartea de bucate se află pe masa din bucătărie" are un înțeles mai concret decît cuvintele care o alcătuiesc ; montarea unui plan care înfățișează azvîrlirea cerealelor în ocean cu un altul care arată copii murind de foame produce o semnificație mai abstractă decît fiecare plan în parte. În vreme ce fonemele și grafemele nu există decît în sistemul limbii, elementele pe care le selectează și le combină teatrul, cinematograful și televiziunea au și o existență independentă. Corpul actorilor, costumele, mobilele există și independent de spectacol cu semnificația lor, iar străzile, casele, automobilele, avioanele care trec prin cadrul unui film există cu semnificația lor și în afara filmului. De aceea, formele neverbale de comunicare nu au nici dicționar și nici gramatică. „Dacă, în cinema, nu există bucăți de film excluse, este pentru că nu există combinații audiovizuale inacceptabile în virtutea unui sistem formal. Cu alte vorbe, este fals să se spună că filmul nu posedă un suport specific, dar e just să se afirme că acest suport nu este un sistem formal" [1]. Formele neverbale de expresie nu sînt obligate să respecte reguli asemănătoare cu restricțiile fonetice, lexicale și gramaticale ale limbii. În unele limbi nu există „î", în altele nu există „ö" și în nici o limbă nu se poate spune că „piroții carulează elatic" sau că „mătușa logaritmului a băut o uvertură".

Nici în teatru, nici în cinematografie și nici în televiziune nu există deosebirea dintre limba comună și cea

---

[1] Dominique Chateau, *op. cit.*, p. 128.

Scanned with CamScanner

a artiștilor, așa cum există între limba obișnuită și cea a scriitorilor. Nu există o limbă a teatrului, a cinematografiei sau a televiziunii, pe care omul de teatru, cineastul sau realizatorul emisiunii trebuie neapărat s-o respecte. Fiecare creator își făurește propriul său „vocabular" și propria sa „sintaxă". Cînd un om folosește limbajul vorbit pentru a intra în comunicare cu semenii săi, se servește de un limbaj deja constituit... Dimpotrivă, cînd filmez o istorie, am a-mi inventa limbajul"[1].

Să nu se piardă însă din vedere nici un moment că de forme neverbale de comunicare nu sînt capabile decît ființele cuvîntătoare. În lumea celor care nu cuvîntă informația *se propagă* spontan și nemijlocit, nu se *comunică* în mod conștient, prin intermediul ideilor. Firește, nici formele neverbale de comunicare nu sînt fără limite. Teatrul nu poate să facă ceea ce face filmul, televiziunea nu poate face ceea ce face teatrul și așa mai departe. Însă limitele formelor neverbale de comunicare nu depind de restricțiile unei limbi relativ *apriorice*, ci de posibilitățile *momentane* ale tehnicii. „Aceste sisteme nu posedă o sintaxă (sau aproape); singura lege care s-ar putea întrezări pînă acum este aceea a necesității redundanței; în fiecare moment se utilizează mai multe semne pentru a exprima același lucru (în parte din pricina polisemiei acestor semne)"[2]. Tocmai prin această redundanță pot formele neverbale de expresie să comunice mai multă informație emoțională decît vorbirea. Există o mare deosebire nu numai între strigătul de pe stradă și povestirea strigătului, dar și între relatarea verbală a strigătului și strigătul actorului pe scenă. Cu toate acestea, nici formele neverbale de expresie nu pot comunica decît o parte din experiența noastră senzorial-afectivă. „În ceea ce privește comunicarea, această piedică de a reproduce toată sau o parte din experiența noastră senzorială este departe de a fi nimicitoare; ea este constitutivă; lumea reprezentată este totdeauna aproximativă; sensul nu vine decît cu acest preț."[3] Pe diferența dintre

---

[1] J.-Fr. Counillon, *op. cit.*, p. 240.
[2] Tzvetan Todorov, *Perspectives sémiologiques*, în *Communications*, 1966, nr. 7, p. 144.
[3] Dominique Chateau, *op. cit.*, p. 131.

Scanned with CamScanner

trăirea directă și comunicarea prin semne se întemeiază deosebirea dintre natura lipsită de sens și cultura capabilă să i-l dea. Emoționalitatea experienței este mult mai mare decît emoționalitatea expresiei, dar experiența este adaptativă, în vreme ce expresia este prospectivă, experiența este doar un efect, în timp ce expresia este mijlocul unui scop...

6. Limbaj și religie

Anevoios și îndelungat este procesul prin care oamenii devin conștienți că singurii creatori ai tuturor semnificațiilor posibile sînt ei înșiși. Greu și treptat ajung oamenii să recunoască originea umană a tuturor ideilor despre „lumea de dincolo", despre „viața de apoi", despre „celălalt tărîm", despre „transcendență", despre cosmogonie, despre antropogonie și așa mai departe. Continuă încă procesul prin care oamenii își dau seama din ce în ce mai limpede că lumea aceasta nu poate avea decît sensul pe care ei înșiși sînt în stare să i-l dea.

Povestea a început de mult, din clipa în care au apărut primele ființe capabile să completeze adaptarea lor la mediu cu adaptarea mediului la ele, prin folosirea materiei prezente a sunetelor și a imaginilor pentru a semnifica idei despre situații absente. Istoria omenirii a început odată cu folosirea *a ceva* pentru a semnifica *altceva,* odată cu utilizarea prezentului finit pentru a semnifica absentul infinit. Însă datorită slăbiciunii, ignoranței și fricii, „Absentul" a scăpat îndată de sub controlul oamenilor, a început să se autonomizeze, să se absolutizeze și să devină, în cele din urmă, Providență. Forța mnemonică și predictivă a cuvintelor, generată de energia abstractizantă și generalizantă a vorbirii, s-a transformat în Logos divin, iar îndemnurile stăpînilor de pe pămînt s-au transformat în poruncile zeilor din ceruri. Astfel, absentul a devenit „sacru" și prezentul a devenit „profan", chiar dacă, prin retroacție, sacrul sfințește mai totdeauna profanul prin care se manifestă.

Scanned with CamScanner

Originea religiilor nu este, așadar, nici transcendentă, nici transcendentală, ci laică, istorică, lingvistică. „Cînd arborele — scriu Max Horkheimer și Theodor W. Adorno — nu mai este considerat ca un simplu arbore, ci ca mărturie a altceva, ca sediul manei, limbajul exprimă această contradicție potrivit căreia un lucru este totodată el însuși și altceva, identic și nonidentic. Prin intermediul divinității, limbajul-tautologie devine limbaj."[1]

Ideile religioase și credințele care le însoțesc își au izvorul în puterea vorbirii de a trimite dincolo de ea însăși, de a reprezenta altceva decît prezintă, de a face posibil saltul de la fizic la meta-fizic. Arborele nu poate reprezenta pentru gîndire altceva decît prezintă simțurile decît dacă vizualizează un cuvînt care îl scoate din anonimat și trimite gîndul dincolo de el. Numai ființele cuvîntătoare pot întrebuința profanul pentru a semnifica sacrul. „La fel ca o operă de artă — scrie Mircea Eliade—, mitul este un act de creație autonom al spiritului : prin acest *act de creație* se operează revelația și nu prin materia sau evenimentele pe care ea le exploatează."[2] Ca și operele de artă, religiile nu descriu realul, ci exprimă un ideal, nu relatează evenimente, ci exprimă năzuinți. Ele selecționează, transfigurează și combină evenimentele istorice pentru a exprima atitudinea oamenilor față de ele.

La începuturile istoriei, cînd vorbirea era încă precumpănitor pragmatico-afectivă și uneltele erau încă extrem de rudimentare, religia a fost o primă formă prin care oamenii au încercat să înțeleagă lumea și să se înțeleagă cu ea. În metaforele și miturile religiilor au început să se formeze înțelesurile categoriale pe care filozofii de mai tîrziu au izbutit să le autonomizeze în concepte de extremă generalitate. Însă, la început, generalul era încă „geneză", iar cauza, o „decizie ocultă". A povesti un mit însemna a evoca și a invoca o origine sau o ispravă demiurgică. Originea și generalul se aseamănă :

---

[1] M. Horkheimer, Theodor W. Adorno, *La Dialectique de la raison*, Paris, Gallimard, 1974, p. 32—33.

[2] Mircea Eliade, *Traité d'histoire des religions*, Paris, Payot, 1968, p. 357.

Scanned with CamScanner

depășesc orizontul perceptual al vorbitorului. În diversele religii, ideile filozofice se află încă la începutul formării lor, au încă un grad scăzut de generalitate, se află încă în preajma realităților sensibile pe care le transfigurează miturile.

Nostalgia față de epoca preumană, în care nu exista încă tensiunea valorilor contrarii, totdeauna dramatică și prea adesea tragică, a fost exprimată în multe religii prin „mitul androginului". „Androginia divină nu este altceva decît o formulă arhaică a bi-unității divine; gîndirea mitică și religioasă, înainte de a exprima acest concept al bi-unității divine în termeni metafizici *(esse—non-esse)* sau teologici (manifestat — non-manifestat), a început prin a-l exprima în termeni biologici (bisexualitate)."[1] Opoziția dintre sexe era cea mai la îndemînă pentru a servi ca metaforă a opoziției dintre bine și rău, just și nejust, fast și nefast. Pentru a sublinia valoarea metaforică a opoziției dintre sexe în diverse religii, Mircea Eliade subliniază că: „*Femeia* într-un text mitic sau ritual nu e niciodată «femeie»; ea trimite la principiul cosmologic pe care îl întrupează."[2] Tot așa trebuie înțeleasă și pierderea Paradisului, epoca indistincției dintre bine și rău, precum și practicarea orgiilor rituale. „Dar noi — scrie Mircea Eliade — am analizat cu alt prilej semnificația orgiei rituale și am văzut că în asemenea împrejurări se urmărea, pe un nivel scoborît, aceeași «totalizare» a binelui și răului, aceeași coincidență a sacrului cu profanul, contopire definitivă a contrariilor, anularea condiției umane printr-o regresiune în nediferențiat, în amorf."[3] În altă ordine de idei, faptul că făuritorii Vechiului Testament îl preferă pe Abel lui Cain exprimă simpatia lor față de orînduirea pastorală și antipatia față de cea agricolă. Am mai arătat că amestecarea graiurilor în jurul Turnului lui Babel exprimă, de fapt, trecerea de la unitatea comunicării *nelingvistice* dintre antropoizi la diversitatea comunicării *lingvistice* dintre

---

[1] Mircea Eliade, *op. cit.*, p. 352—353.
[2] *Idem*, p. 353.
[3] Mircea Eliade, *Mitul reintegrării*, București, Ed. Vremea, 1942, p. 95.

Scanned with CamScanner

oameni. (Chiar dacă vorbirea a fost inventată de o singură ființă într-un singur loc, tot nu putea să rămînă aceeași în condițiile existenței tribale, deoarece comunicarea lingvistică în opoziție cu cea nelingvistică are un ritm de dezvoltare istoric, nu biologic). Aproape toate religiile prezintă saltul de la natură la cultură, de la animalitate la umanitate, de la inocență la cunoaștere ca pe o „cădere", nu ca pe o înălțare. De aceea este condamnată și înaintarea de la nomadismul pastoral la sedentarismul agricol. Religiile nu admit decît un singur paradis: *cel pierdut*.

Scientismul consideră că nici categoriile filozofice nu sînt altceva decît mituri sublimate. „Aufklärung a recunoscut vechile puteri în moștenirea platoniciană și aristoteliciană a metafizicii și a considerat ca pe o superstiție pretenția universalelor de a exprima adevărul. Ea crede chiar că recunoaște în autoritatea conceptelor generale teama inspirată de spiritele demonice pe care omul le reprezenta în ritualurile magice pentru a influența natura."[1] Străduindu-se să evite mitificarea unor concepte, scientismul contestă pretenția la universalitate a oricărei categorii filozofice. „După cum imaginile Fluviului și Pămîntului, care generează toate lucrurile, ajung de la Nil pînă la greci și devin la aceștia principiile hilozoiste, elementele, tot așa multitudinea ambiguă a demonilor mitici capătă forma pură și intelectualizată a esențelor ontologice."[2]

Este însă mai probabil ca miturile să fie categorii *în statu nascendi* decît să fie categoriile mituri sublimate. Spiritul științific nu cere neapărat renunțarea la categorii, ci menținerea lor sub controlul critic al gîndirii dialectice. Oamenii au nevoie nu numai de concepte științifice, care să le sporească puterea, ci și de principii filozofice, care să le arate ce să facă cu ea. Dacă scopul suprem al omului este însuși omul, atunci orice progres trebuie să aibă ca efect principal sporirea libertății de gîndire și de mișcare a fiecărui ins, eliberarea lui de încă o constrîngere, de încă o condiționare. În acest caz, orice

---

[1] M. Horkheimer, Th. W. Adorno, *op. cit.*, p. 24.
[2] *Idem*, p. 24.

Scanned with CamScanner

progres trebuie să țină seama de unitatea dialectică dintre prezent și viitor, evitînd mitificarea unuia în dauna celuilalt. Nici prezentul nu capătă întregul lui sens fără viitor, dar nici viitorul nu poate fi singurul sens al prezentului, ca în diversele ascetisme. „Dacă este adevărat că pentru a face societatea mai tolerabilă trebuie să se creadă că ea se lasă îmbunătățită, este tot atît de adevărat că trebuie să existe întotdeauna oameni care să se gîndească la prețul plătit pentru fiecare pas făcut pe calea progresului și care să ne oblige să ne întrebăm dacă nu este exorbitant.“ [1] Observația lui Miron Costin trebuie răsturnată : nu oamenii trebuie să fie sub vremuri, ci vremurile trebuie să fie sub oameni. Nu trebuie să i se mai tolereze viitorului să jefuiască toate clipele prezentului.

Sentimentul religios este nutrit nu atît de teama morții, cît mai ales de dorința de a scăpa de antagonismul valorilor și de schimbarea tulburătoare a lucrurilor, pentru a ajunge la liniștea odihnitoare a permanenței. Prin religie, omul năzuiește să salte din timp în eternitate. Evident, nici o stare sufletească nu poate deveni idee religioasă fără capacitatea vorbirii de a utiliza sensibilul pentru a semnifica inteligibilul. În lumea celor care nu cuvîntă nu există religie. Kolakowski spune că „religia este felul în care omul își acceptă viața sa ca pe o înfrîngere inevitabilă.“ [2] Și mai adevărat este însă că religia înseamnă inacceptarea condiției umane, refuzul oamenilor de a-și asuma destinul trăirii în tensiunea contrariilor.

Însă religiei nu i se poate opune numai știința. Pentru a depăși religia este necesară o concepție consecvent ateistă despre rostul omului în lume. Știința nu ne poate da decît *cunoașterea* realității ; numai o filozofie ne poate arăta *sensul* în care trebuie schimbată. Realitatea trebuie cunoscută nu pentru a o lăsa așa cum este, ci pentru a o pune să contribuie la dezvoltarea persoanei umane. Și-

---

[1] Leszek Kolakowski, *La Revanche du sacre dans la culture profane*, în *La Besoin religieuse*, Neuchâtel, 1974, p. 26.
[2] *Idem*, p. 26.

Scanned with CamScanner

ința nu poate contesta decît exactitatea datelor folosite de o religie ; numai filozofia îi poate opune o altă ierarhie a valorilor. Ateismul n-are de combătut metaforele religiilor, ci înțelesurile lor ultime. Pentru un creștin, Copernic are dreptate numai din punctul de vedere al *astronomiei;* din punctul de vedere al *religiei,* pămîntul rămîne în centrul lumii, deoarece Dumnezeu și-a trimis Fiul pe pămînt și nu în altă parte. Într-un fel asemănător gîndește și un ateu : heliocentrismul a detronat geocentrismul doar din punct de vedere științific, căci din punct de vedere filozofic tot pămîntul se află în centrul lumii, de vreme ce aici, pe pămînt, a apărut ființa prin care întreaga lume devine conștientă de ea însăși. Mitul cristic există chiar dacă Isus n-a existat. Descoperirea inexactităților istorice pe care le comite Biblia nu ne ajută decît să înțelegem modul în care creatorii unei noi religii transfigurează realitatea pentru a exprima o nouă credință. Pentru a evita distanța critică dintre vremelnicia semnificantului și eternitatea semnificației, religiile interzic *atitudinea simbolică* față de principalele lor ritualuri : anafura și vinul împărtășaniei sînt chiar trupul și sîngele Mîntuitorului, nu simbolurile lor... Altfel, n-ar rămîne din religii decît opere de artă, ale căror idei ar putea fi exprimate, astăzi, doar laic. Însă credința conservă miturile, în vreme ce gîndirea, fiind critică, dezvoltă necontenit conceptele. Religia este idolatră, în vreme ce ateismul este iconoclast. Religia este conservatoare, ateismul este contestatar. Înnoitoare nu putea fi decît o *nouă* religie și numai la începuturile ei, pînă se impunea căci, în vreme ce conceptele științifice sînt propuse, miturile sînt impuse. Pentru a conserva puterea magică a formulelor rituale și pentru a împiedica dezvoltarea liberă a semnificațiilor, religiile sacralizează semnificantul. Ateismul desacralizează semnificantul și eliberează astfel energia lui metaforică — abstractizantă și generalizantă — prin care pot fi atinse principiile filozofice. Orice interpretare a textelor sfinte este un început de ateism. Cu atît mai mult o istorie a credințelor și a ideilor religioase. În vreme ce „amin" a însemnat întotdeauna „așa să fie !", termenul „categorie" a trecut de la înțelesul de „controversă publică" la acela de „con-

Scanned with CamScanner

cept de extremă generalitate", amintind mereu că spre adevăr se înaintează prin discuții, nu prin credință. Așa se explică și numeroasele eforturi de „demitificare" din ultimele decenii.

Ateismul constă în recunoașterea originii umane și istorice a tuturor ideilor, în eliberarea continuă a omului de sub dominația propriilor sale creații, în reîntîlnirea omului cu sine însuși. Ateismul nu se reduce deci la libera cugetare, ci este o concepție despre lume care pune în centrul ei omul, ca individualitate, spiritualitate și libertate creatoare, în tensiunea continuă a valorilor. Dacă religia este modalitatea mitică și magică a filozofiei, atunci filozofia ateistă este modalitatea conceptuală și constructivă a antireligiei. Limbajul oral, preponderent pragmatic și afectiv, a produs-o pe prima ; limbajul scris și alfabetic, precumpănitor intelectual și rațional, a creat-o pe cea de-a doua. Înțelegerea lumii este un act de creație : inventarea vorbirii a făcut posibilă descoperirea lumii. Progresul cunoașterii nu e posibil fără perfecționarea vorbirii. Nu se poate ajunge la ateism înainte de a se fi ajuns la metalimbaj. Conștiința de sine, gîndirea gîndirii, presupune capacitatea vorbirii de a se întoarce asupra ei însăși. Și dacă religia înseamnă înstrăinarea omului de sine însuși, ateismul este cea mai cuprinzătoare conștiință de sine a omului.

Ateismul este, așadar, conștiința creativității umane. Conștiința de sine a singurei ființe creatoare de semnificații, dătătoare de valoare, făuritoare de idealuri.

7. Ficțiunea

Dacă realul nu este numai fenomen perceptibil, ci și esență inteligibilă, atunci cunoașterea nu poate să ajungă la adevăr fără să treacă prin ficțiune. Simțurile nu pot depăși variabilitatea necontenită a fenomenelor ; numai ideile pot pătrunde pînă la stabilitatea relativă a esențelor. Însă ideile nu sînt „date" ale naturii, ci „creații" ale omului. Ideile sînt născociri, plăsmuiri, construcții, fic-

Scanned with CamScanner

ţiuni. Ficţiunea este invenţia prin care subiectul poate să cunoască obiectul. Independent de om nu există decît *lucrurile ; obiectul* este însă un lucru pe care vorbirea, numindu-l, l-a scos din anonimatul realităţii şi l-a aşezat în faţa *subiectului*. Obiectul nu mai este chiar lucrul, ci fragmentul de realitate asupra căruia cade conul de lumină al subiectului cunoscător. Cunoştinţele nu sînt efecte spontane ale realităţii, ci creaţii umane capabile să *reflecte* realitatea. Adevărurile sînt ficţiuni izomorfe cu esenţialul din lucruri. Simţurile nu pot oglindi decît fenomenele ; esenţialul nu poate fi cunoscut decît prin ficţiuni. Nici cauzele şi nici finalităţile nu sînt accesibile simţurilor. Numai ficţiunile se pot referi la ele. În vreme ce realitatea este absolută şi infinită, cunoştinţele noastre sînt totdeauna relative şi limitate. Este adevărat că ceea ce ne desparte mereu de adevărul absolut nu este vreo limită transcendentă sau transcendentală, ci una istorică, însă cunoştinţele noastre nu pot să reflecte niciodată infinitatea proprietăţilor şi relaţiilor reale. Cunoştinţele noastre sînt totdeauna aproximative. Adevărurile nu depind numai de obiect, ci şi de stadiul atins de instrumentele cognitive ale subiectului. Cuvintele şi propoziţiile în care şi prin care se formează şi se dezvoltă ideile depind nu numai de realitatea la care se referă, ci şi de celelalte cuvinte şi propoziţii ale limbii în care gîndeşte subiectul cercetător. Dacă Darwin ar fi vorbit Bororo n-ar fi putut scrie *Originea speciilor*. Spre deosebire de adaptarea la natură a animalelor, adecvarea subiectului la obiect este un act de creaţie din ce în ce mai complicat. Ficţiunea cu care începe istoria cunoaşterii şi a transformării mediului de către om este vorbirea. Înainte de vorbire nu poate să existe decît adaptare, fie directă, fie indirectă, prin *folosirea* unor fragmente de natură ca unelte ; *fabricarea* uneltelor nu poate să înceapă decît odată cu făurirea vorbirii şi descoperirea celei de a doua unelte. Fără puterea vorbirii de a ţine realitatea la o distanţă crescîndă, nu este posibilă nici independenţa relativă faţă de fenomene, nici elaborarea ideilor despre esenţe şi legi, nici „praxisul". Adaptarea la natură se mulţumeşte cu informaţia *senzorială* provocată de fenomene, însă transformarea naturii are nevoie de elabo-

Scanned with CamScanner

rarea unei informații *intelectuale* despre esențe. În natură nu există decît semnale prin care necuvîntătoarele se adaptează la variabilitatea mediului. Vorbirea este o invenție umană încredințată unor organe care s-au dezvoltat în vederea asimilării mediului, și nicidecum pentru a-l contrazice. În opoziție cu materialitatea naturii, limbajul, ca unitate între vorbire și gîndire, este și materie și spirit. Autonomia relativă a limbajului față de natură îngăduie atît ficțiunile care ajung la cunoaștere, cît și ficțiunile iluzorii.

Un lucru devine altul numai din clipa în care fenomenalizează o altă esență. Un trunchi de arbore devine barcă numai prin prelucrarea lemnului. Nici o intervenție în mersul lucrurilor nu este posibilă dacă nu se știe de la ce se pleacă și la ce se poate ajunge. Vorbirea a fost inventată tocmai pentru a permite omului să „circule" între prezent și viitor, prin anticiparea viitorului și transformarea prezentului.

Valoarea ficțiunilor nu rezidă în asemănarea lor cu fenomenele naturii, ci în izomorfismul lor cu esențele ei. Poveștile, descîntecele, totemurile, frescele, statuile, teoriile sînt interesante nu pentru *asemănarea* lor cu realitatea, ci pentru *însemnătatea* lor cognitivă și emoțională. Nici cele mai „asemănătoare" cuvinte n-au fost create pentru a imita natura, ci pentru a o înțelege și a lua o anumită atitudine față de ea. Onomatopeele nu sînt niște simple imitații ale sunetelor naturii, ci cuvinte în care încep să se formeze noțiuni identificatoare. Ficțiunile se sprijină pe real pentru a trimite la ideal. Valoarea unui spectacol de teatru nu stă în asemănarea lui cu realitatea, ci în forța expresivă cu care mișcă spectatorii în direcția dorită de realizatori. Dealtfel, un anumit grad de nonfigurativitate este inevitabil și în ficțiunea teatrală, începînd cu concentrarea într-un singur personaj a mai multor oameni și terminînd cu concentrarea în două ore a o seamă de întîmplări care durează în realitate ani. Creatorul care vrea să comunice o semnificație mai generală trebuie să descarce semnificantul audiovizual de trăsăturile prea imitative. Nu se poate juca *Zamolxe* așa cum se joacă *Apus de soare*.

Scanned with CamScanner

În vreme ce lucrurile sînt efecte *concrescute*, ficțiunile sînt creații *articulate*. Pe măsură ce ideile devin mai abstracte și mai cognitive, materialitatea sonoră și grafică a cuvintelor își pierde mimetismul și devine din ce în ce mai arbitrară și deci mai fictivă. „Broasca" este un cuvînt mai imitativ decît „batracian". Însă încă de la început ideile produse de vorbire și scriere aveau o minimă generalitate. Vorbirea și scrierea n-au fost inventate pentru a se referi la lucruri individuale, indicabile prin gesturi, ci la genul din care fac parte lucrurile. Cuvîntul „casă" a început să însemne „orice casă", iar pictograma „om" a ajuns să se refere la orice om.

Însă atîta vreme cît vorbirea rămîne cu un semnificant imitativ și cu semnificații preponderent pragmatice și afective, ficțiunea prin care oamenii încearcă să înțeleagă lumea nu poate depăși mentalitatea mito-magică, în care conceptele se află încă *in statu nascendi* în metaforele matriciale. Regretul erei preumane, cînd nu se trăia încă în tensiunea antagonică a valorilor, a fost exprimat multă vreme sub diverse forme ale zoomorfismului și androginismului. Totemismul mai persistă și astăzi, iar mitul androginului mai poate fi recunoscut și în faptul că Eva ia naștere dintr-un bărbat fără contribuția femeii, iar Isus este născut de o femeie fără concontribuția bărbatului. Nostalgia indistincției dintre bine și rău a depășit tîrziu metafora nediferențierii dintre bărbat și femeie. Nici înțelegerea trecerii de la o societate de păstori la una de agricultori, precum și preferința față de vechea rînduială nu puteau depăși prea mult forma unei povești despre Cain și Abel. Nici astăzi înțelegerea contrastului dintre superior și inferior nu s-a desprins cu totul de modelul contrastului dintre sus și jos. Cultura orală a acelor vremuri, preponderent pragmatică și afectivă, menținea ficțiunea explicativă la nivelul mitului și al magiei. Oamenii își povesteau miturile nu numai pentru a înțelege mai bine lumea, ci, mai ales, pentru a *SE* înțelege mai bine cu ea. „Regăsit în contextul lui trăit — scria Georges Gusdorf —, mitul se afirmă deci ca formă spontană de a fi în lume. Nu teorie sau doctrină, ci sesizare a lucrurilor, a ființelor și a lui sine însuși, deci conduite și atitudini, inserție a

Scanned with CamScanner

omului în realitate."[1] Pe primele trepte de generalitate, retroacția gîndirii asupra vorbirii nu era încă îndeajuns de puternică pentru a forța limbajul să depășească etapa precategorială. „Pentru o gîndire incapabilă de structuri abstracte nu poate exista inteligibilitate decît angajată în lucruri, coincizînd cu lucrurile însele."[2]

Mitul nu este deci o născocire aberantă, ci o modalitate arhaică de înțelegere a lumii. El este mai puțin discursul unor erori, și mai mult adevărurile unui anumit discurs. Există, fără îndoială, și ficțiuni false, dar nu toate ficțiunile sînt false. „Mitul este deja o schiță de raționalizare, deoarece folosește firul discursului în care simbolurile se rezolvă în cuvinte și arhetipurile în idei."[3] În vreme ce mitul este protoistoria teoriei, teoria reprezintă depășirea mitului. Mitul este produsul unui discurs preponderent emoțional, teoria este creația unui discurs preponderent intelectual. Să nu se uite însă că „imaginea persistă în ideea obiectivă ca propria sa tinerețe"[4], deoarece „demersul științific nu poate să șteargă, să anihileze imaginile gîndite, ci doar să încerce decodarea metaforelor inductive ale cercetării."[5] Între mit și teorie nu există aceeași deosebire ca între iluzie și cunoștință. Ambele modalități încearcă să priceapă lumea. Mitul conține deja elemente de gîndire logică, iar teoria mai conține încă elemente de gîndire iconică. „Eroarea lui Mannhardt și a școlii naturaliste — subliniază Claude Lévi-Strauss — a fost de a crede că fenomenele naturale sînt *ceea ce* miturile caută să explice ; de fapt, ele sînt mai degrabă *mijloacele cu care* miturile caută să explice realități care nu sînt ele însele de ordin natural, ci logic."[6] Prin mituri, ca și prin știință, oamenii caută să înțeleagă ceea ce depășește orizontul lor perceptual. Ca

---

[1] Georges Gusdorf, *Mythe et métaphysique*, Paris, Flammarion, 1953, p. 16.
[2] *Idem, op. cit.*, p. 55.
[3] Gilbert Durand, *Les Structures anthropologiques de l'imaginaire*, Paris, P.U.F., 1963, p. 54.
[4] *Idem*, p. 430.
[5] *Idem*, p. 429.
[6] Claude Lévi-Strauss, *La Pensée sauvage*, Paris, Plon, 1962, p. 126.

Scanned with CamScanner

și știința, miturile vizează originea și viitorul lucrurilor. Ceea ce deosebește știința de mit nu este absența totală a imaginarului, ci gradul de obiectivitate. Demersurile logice ale gîndirii științifice nu se debarasează niciodată complet de „haloul imaginar“ [1]. Cînd metalimbajul logistic a încercat să înlăture orice intuiție, a apărut teoria modelării. Ceea ce deosebește ficțiunea științifică de cea mitică este faptul că savantul se străduiește să frîneze cît mai mult pătrunderea emoției în teorie. Este tocmai ceea ce distinge și arta de știință : artistul se străduiește să treacă în expresie cît mai mult din atitudinea lui afectivă față de lume. De aceea, imaginile prin care se exprimă arta sînt emoționante, în timp ce imaginile pe care se sprijină știința sînt doar reprezentative. Oricum, o anumită imagine nu lipsește nici din ficțiunea științifică. Imaginea pe care se sprijină cibernetica este autoreglarea prin retroacție a unui organism viu. „Să nu-ți faci ție chip cioplit“ este porunca cea mai greu de respectat. Într-o vreme în care dominau politeismul și idolatria, creștinismul și-a dat seama că monoteismul trebuie înmlădiată prin sfînta treime și spiritualismul trebuie sprijinit de icoane.

Iconografia, evoluînd, pe de o parte spre alfabet, a rafinat gîndirea logică, dar, pe de altă parte, evoluînd spre plastică, a stimulat gîndirea artistică. Între stabilirea alfabetului în Grecia și elaborarea logicii aristotelice nu au trecut decît 400 de ani (750—350). Picturile rupestre exprimau deja o anumită atitudine emoțională, fiind în mai mare măsură transcrierea unor invocații magice decît descrierea naturii. Iconografia poate fi deci considerată atît protoscriere, cît și protoartă.

În vremea din urmă, scrierea s-a îndepărtat din ce în ce mai mult de dimensiunea emoțională a vorbirii, ajungînd la un calcul pur logic, iar arta s-a îndepărtat din ce în ce mai mult de dimensiunea logică a vorbirii, ajungînd la un ornamentalism pur decorativ.

Atingînd limitele culturii, arta fără minte și știința fără suflet sînt silite să se reîntîlnească într-o nouă sinteză, în care, reechilibrîndu-și reciproc raportul dintre

---

[1] G. Durand, *op. cit.*, p. 53.

Scanned with CamScanner

senzorial și intelectual, arta devine mereu mai cognitivă, iar știința, din ce în ce mai atitudinală. Vechile mituri devin metaforele unei noi concepții despre lume, iar știința devine instrumentul făuririi unei noi umanități. Mitul „Meșterului Manole" ne ajută în tragedia lui Blaga să înțelegem că oamenii sînt sortiți creației, iar prin mitul lui „Iona" Marin Sorescu ne dezvăluie că omul nu este numai produsul mediului, ci, mai presus de toate, al lui însuși. Vidul afectiv în știință și cel intelectual în artă au contribuit, în cele din urmă, la dezechilibrul ecologic și la terorismul politic. O nouă „Utopie" a devenit nu numai posibilă, dar și necesară. Omenirea nu poate înainta numai prin trecerea de la utopie la știință, ci și prin trecerea de la știință la utopie. Să nu uităm că, după cum spunea Lucian Blaga. „Omul este utopia animalelor" [1] U-topie nu înseamnă „nicicînd" ci „niciunde", deocamdată... Utopia nu e neapărat și ucronie.

8. Talentul

Îndemînarea, iscusința, dibăcia, destoinicia, abilitatea sînt trebuincioase talentului, dar talentul este altceva. Talentul nu e doar performanță. Talentul este capacitatea de a transfigura experiența în expresie, de a exprima experiența senzorială, afectivă și pragmatică într-un sistem de semne.

Caragiale spunea încă la sfîrșitul veacului trecut că „pe cîtă vreme sufletele omenești în genere sînt iritabile la atingerea naturii, numai unele alese sînt în stare să întoarcă în afară, ca un fenomen deosebit, pentru înțelesul altora, iritarea ce au suferit-o. Toți sîntem iritabili; expresivi sîntem numai unii" [2]. De aceea, conchide Caragiale, „talentul este deci puterea de expresivitate ce o au îndeosebi unii, pe lîngă iritabilitatea ce o au toți" [3]. Este deosebit de semnificativ că în definiția pe care o

---

[1] Lucian Blaga, *Elanul insulei*, Ed. Dacia, Cluj, 1977, p. 36.
[2] I. L. Caragiale, *Opere alese*, *C. R.*, 1972, p. 630.
[3] *Idem*, p. 633.

Scanned with CamScanner

dă talentului, Caragiale subliniază momentul critic al creației, de vreme ce „operele“ sînt, în primul rînd, expresii ale iritării.

Talentul a devenit posibil abia din clipa în care a apărut prima ființă cuvîntătoare capabilă să comunice o altfel de informație decît aceea care se propaga nemijlocit ca focul în pădure. Primadonele cîntă altfel decît privighetorile. În vreme ce informațiile propagate de reacții nu pot fi decît emoționale, expresiile comunică totdeauna o informație dublă : emoțional-intelectuală. Reacția este efectul firesc al unui stimul ; expresia este rezultatul unui efort creator mai mult sau mai puțin îndelungat. Reacția aparține prezentului, expresia vizează absentul. Creatorii își exprimă experiența nu în timp ce o trăiesc, ci amintindu-și de ea sau anticipînd-o. „Amînarea este condiția specifică a psihologiei umane“ (M. Ralea), tocmai din pricină că oamenii sînt ființe vorbitoare și deci capabile, prin generalizare și abstractizare, să se distanțeze de prezent, obținînd, prin creație, un supliment din ce în ce mai mare de viitor. Animalele n-au decît prezent ; amintirile și așteptările lor sînt doar limitele prezentului. Trecutul și viitorul sînt invenții umane. Se vorbește mult în ultima vreme despre capacitatea cimpanzeului de a învăța să vorbească. Dar „ceea ce e natural și spontan la om, nu apare spontan la animal și ceea ce poate fi învățat nu este decît un substitut sărăcit al limbajului“ [1].

Dealtfel, chiar dacă, după serioase eforturi, experimentatorul reușește să-l învețe un număr de cuvinte, cimpanzeul „se arată mult mai puțin înzestrat în folosirea spontană a limbajului învățat pentru a comunica cu congenerii care au învățat același limbaj“ [2]. Mulțumindu-se să se adapteze la mediu, animalele nu simt nevoia să comunice o altfel de informație decît aceea care se propagă prin reacțiile lor naturale. Numai o ființă căreia vorbirea îi îngăduie să ia atitudine față de lume simte nevoia să-și transforme experiența în expresie. Numai oamenii sînt nevoiți să *comunice* ceea ce este *comun* în

[1] Jacques Mehler, *La Perception du langage chez le nourrisson*, în *La Recherche*, avril, 1978, p. 325.
[2] *Ibidem*.

Scanned with CamScanner

lucruri pentru a organiza întreaga *comunitate* în lupta ei cu natura. Și deoarece vorbirea este principalul instrument al abstractizării și generalizării, tot ea este și principalul instrument al transformării experienței în expresie. L. S. Vîgotski avea dreptate cînd afirma că „orice comunicare presupune cu necesitate generalizarea și dezvoltarea semnificației verbale“ [1]. Orice expresie presupune vorbirea. În lumea necuvîntătoarelor, informația exclusiv emoțională se propagă de la o ființă la alta prin stimul și reacție ; în societatea oamenilor, informația emoțional-intelectuală este comunicată prin transformarea experienței în expresii în primul rînd verbale.

De aceea, talent nu pot avea decît oamenii. „Nici un animal nu s-a arătat pînă acum capabil nici să creeze un limbaj dublu articulat ca acela al omului, nici să învețe, în ciuda unor mari eforturi pedagogice de antrenament, un limbaj uman.“ [2] Talent nu poate să aibă decît o ființă capabilă să înlocuiască o unitate de vorbire dintr-un anumit context cu o altă unitate de vorbire neîntîlnită niciodată în acest context. Are talent numai cine poate traduce o nouă experiență într-o expresie nouă. Orice lucrare realizează o idee care a fost construită mai întîi lingvistic. Că vorbirea este condiția oricărui fel de expresie o dovedesc atît începuturile istorice ale culturii, cît și începuturile culturii individuale. Desenele rupestre erau mai mult protoscriere decît protoartă. În culturile native, reprezentările vizuale sînt și astăzi mai mult iconografia unei vorbiri magice decît arta plastică. Pictograma este mai puțin *descriere* a unor împrejurări individuale și mai mult *transcriere* a unei vorbiri despre ceea ce este general în ele. „Dacă există un punct asupra căruia avem astăzi toată certitudinea, este că grafismul începe nu prin reprezentarea naivă a realului, ci prin abstract.“ [3] După ce insistă asupra faptului că „cele mai vechi figuri cunoscute nu reprezintă vînători, animale

---

[1] L. S. Vîgotski, *Opere psihologice alese*, vol. II, Ed. didactică și pedagogică, București, 1972, p. 10.

[2] Bertil Malmberg, *Que signifie la soi-disant créativité linguistique de l'homme*, I.R.A.L., 2, 1974, p. 147.

[3] André Leroi-Gourhan, *Le Geste et la parole*, Paris, Albin Michel, 1964, p. 263.

Scanned with CamScanner

sau emoționante scene de familie, ci sînt țăruşuri grafice fără legătură descriptivă, suporturi ale unui context oral iremediabil pierdut“ [1], Leroi-Gourhan conchide că nu concretul, ci „abstractul se află, într-adevăr, la izvorul expresiei grafice“ [2].

Tensiunea polemică împotriva acelora care susțin mimetismul originar al artei și al scrierii îl face pe Leroi-Gourhan să nu mai vadă deloc conotația transcrisă de primele reprezentări vizuale. De fapt, conotația scade mereu prin înaintarea de la iconografie la alfabet și ajunge de gradul zero în formulele științifice, care nu mai exprimă decît operații. La denotația general-umană a semnificațiilor se ajunge prin estomparea diverselor conotații vernaculare. Dar dacă prin denotații, semnificațiile limbilor se identifică, prin conotații, ele se deosebesc.

În vreme ce conotația cuvîntului „lucru“ are la bază imaginea *cîștigului obținut,* conotația cuvîntului „chose“ lasă în urmă imaginea *pricinii judecate ;* primul derivă din „lucrum“, celălalt, din „causa“. Prin generalizarea denotației, conotația se șterge continuu și ambele cuvinte ajung să însemne același lucru și să se traducă reciproc. Dacă pe vorbitorul obișnuit îl interesează aproape numai denotația, pe artist îl preocupă mai ales conotațiile.

Așa cum pentru primii oameni desenul era mai mult expresia grafică a unei metafore euristice, generalizante, decît a unei metafore estetice, individualizante, tot așa, pentru copii, reprezentările vizuale transcriu cuvinte în curs de generalizare și nu cuvinte particularizante. Desenînd omul printr-un cerc, două puncte și cinci linii, copilul nu face artă, ci transcrie semnificația cuvîntului „om“. El nu desenează un anumit om, ci vrea să reprezinte „omul“ în general. Așa se explică, poate, de ce „talentul la desen“ al majorității copiilor se epuizează curînd după ce învață să scrie alfabetic. Copiii pornesc în desenul lor de la anumite lucruri doar pentru a exprima grafic vorbirea lor despre acele lucruri.

În ambele cazuri, reprezentarea grafică este un semnificant secund al vorbirii. Atît în istoria socială, cît și în

---

[1] André Leroi-Gourhan, *op. cit.*, p. 266.
[2] *Idem*, p. 269.

Scanned with CamScanner

evoluția individuală, expresiile neverbale transcriu, la început, în mult mai mare măsură, conotația dominată de denotația unor cuvinte în curs de generalizare, decît o conotație emoțională. Poate că de aceea pictura „primitivă" este mai „abstractă" decît cea clasică. Desenele primitive și infantile evoluează înspre alfabet, nu către artă, care transcrie mai ales conotația emoțională a discursului creator. Nici o expresie artistică nu comunică nemijlocit o stare sufletească, ci doar conotația discursului creator al artistului. Deosebirea dintre emoție și conotație este determinată de distincția dintre lucruri și simboluri. Lucrurile aparțin naturii și stîrnesc emoții *imediate*, simbolurile sînt creații ale culturii și provoacă emoții *mijlocite* de conotațiile vorbirii prin care artistul și-a transformat experiența în expresie. În vreme ce emoția este spontană, individuală și efemeră, conotația este elaborată, socială și durabilă. Emoția se propagă, conotația se comunică ; prima este reacție, cealaltă este expresia unei atitudini ; prima este trăire, cealaltă îngăduie contemplarea. Evident, numai cea de a doua presupune talent, deoarece numai ea implică un act de creație.

Ceea ce se vede și se aude într-o operă de artă nu trebuie neapărat să „semene" cu realitatea, ci să „semnifice" ceva cu privire la realitate. De îndată ce este încadrat într-o operă, orice lucru este transferat din realitate în ficțiune și devine, astfel, semnificantul unei semnificații. Pictorul pictează nu atît ceea ce *vede*, cît ceea ce *știe*. Vorbind despre Picasso, Gertrude Stein spunea că „nu desena lucrurile văzute, ci pe cele exprimate. Acesta era limbajul lui și el era vorbăreț din fire". De aici și deosebirea calitativă dintre recepția culturală a unei opere al cărei semnificant exprimă o anumită semnificație și recepția naturală a unui lucru, a cărui fenomenalitate manifestă o esență încă necunoscută. Ultima este senzorială, cealaltă este și intelectuală, deoarece fenomenul este *manifestarea* unei esențe care abia trebuie găsită, în vreme ce semnificantul este *expresia* unei semnificații făurite. În timp ce semnificantul, împărtășindu-se din generalitatea semnificației pe care o exprimă invită la contemplare, fenomenele naturii, ascunzîndu-și

Scanned with CamScanner

esența, declanșează căutarea. Prin cunoaștere, un *lucru* devine *obiect* și nu mai aparține doar naturii, ci și culturii, deoarece materializează nu numai o esență, ci și ideea care o reflectă. Însă *descoperirea* esențelor nu este posibilă înainte de inventarea limbajului, principalul instrument al construirii ideilor.

Fără limbaj nu poate fi creată nici o operă : nici științifică, nici artistică. Însăși înțelegerea lumii începe odată cu făurirea limbajului. „Incomprehensiunea este sau uitarea sau ignorarea limbajului.“ [1] Expresiile artelor neverbale sînt create în prelungirea vorbirii. Muzica prelucrează suprasegmentale *sonore* — tonul, intonația, ritmul, accentul, debitul — iar plastica dezvoltă parasuprasegmentale *vizuale :* mimica și gestica. Evident, altele sînt aptitudinile ereditare și educate care participă la transformarea unei experiențe într-o rapsodie sau într-o frescă. Creația muzicală este mai legată de auditivitate, cea plastică, de vizualitate. Și într-un caz, și în celălalt, arta exprimă conotațiile unui discurs de cele mai multe ori *nerostit*. A nu rosti nu înseamnă însă a nu vorbi, ci a nu pronunța. Vorbirea se opune tăcerii, nu liniștii. Cine gîndește fără să rostească, nu tace, ci vorbește fără să comunice cu ceilalți. „Procesele corticale care corespund înțelegerii, amintirii, gîndirii și credinței sînt legate biochimic și electric de acelea pe care le numim vorbire.“ [2] Neurofiziologia contemporană a ajuns la concluzia că „atunci cînd nu există explicații verbalizate, procesul înțelegerii nu se produce“ [3], că „aceste procese : a înțelege, a-și aminti, a crede și a gîndi se produc în cortex și se structurează prin limbaj“ [4].

Numai că vorbirea nerostită, care participă la elaborarea expresiilor neverbale, nu este identică cu vorbirea rostită, pe care o poate păstra aproximativ scrierea : „Întocmai așa cum limbajul interior nu este limbaj minus sunet — scria Vîgotski în 1930 —, limbajul extern nu

---

[1] Iuri Lotman, *La Structure du texte artistique*, Paris, Gallimard, 1973, p. 30.

[2] Carlos Ramírez de la Lastra și Miguel García Vives, în *La Linguistique*, 1977, no 2, p. 44.

[3] *Idem*, p. 46.

[4] *Idem*, p. 50.

Scanned with CamScanner

este limbaj interior plus sunet. Trecerea de la limbajul interior la limbajul extern este o transformare dinamică complexă : transformarea limbajului predicativ și idiomatic în limbaj sintactic desfășurat și inteligibil.“ [1] Deși vorbirea interioară nu este decît folosirea *personală* a limbii pe care o vorbește întreaga *comunitate* lingvistică din care face parte vorbitorul, totuși ea are anumite trăsături proprii. Vîgotski subliniază, în primul rînd, caracterul ei predicativ. „Caracterul predicativ — scrie el — este forma fundamentală, unică a limbajului interior, care, din punct de vedere psihologic, se compune numai din predicate...“ [2] Fiind precumpănitor predicativă, vorbirea interioară, nerostită este, totodată, stenofonică, polisemică și euristică. *Predicativă,* deoarece subiectul este deja cunoscut, *steno-fonică,* deoarece informația se concentrează în primele sunete, *polisemică,* deoarece noile idei sînt construite cu ajutorul unor cuvinte vechi, *euristică,* deoarece este în plină căutare. Prin vorbirea lăuntrică ajunge să se transforme o experiență originală într-o expresie inedită. O nouă experiență poate să existe fără o expresie nouă, dar o nouă expresie nu poate să existe fără o experiență nouă. O expresie neobișnuită, care nu exprimă o nouă experiență, nu poate fi cu adevărat nouă, ci doar ciudată, bizară, stranie. Valoarea unei opere rezidă mai puțin în noutatea experienței sau în inditul expresiei, cît în *originalitatea procesului* de transformare a uneia în cealaltă. De natura acestui proces depinde și natura talentului, căci o stare sufletească altfel se transformă într-o simfonie decît într-o statuie. Cînd cineva este și compozitor, și poet înseamnă că are două talente, deoarece este vorba de două acte de creație deosebite. Încrederea lui Camil Petrescu în superioritatea noocrației se transformă într-un fel în *Știința substanței* și în cu totul alt fel în tragedia *Danton.* Cît de avid este un text artistic de a recupera informația emoțională, pierdută prin transcriere alfabetică în favoarea informației intelectuale, apare cel mai limpede în cazul spectacolului teatral și cinematografic. Spre deosebire de piesă

---

[1] L. S. Vîgotski, *op. cit.*, p. 300.
[2] *Idem*, p. 290.

Scanned with CamScanner

și scenariu, spectacolul încearcă să restituie cît mai mult din conotațiile vorbirii creatoare prin rostire, mimică, gesturi, decor, costume, sunete, muzică, lumini, culori etc. „Astfel — scrie Iuri Lotman — arta poate fi descrisă ca un limbaj secund și opera de artă ca un text în acest limbaj“ [1]. Întregul miracol al talentului constă, așadar, în capacitatea omului de a-și transforma experiența în expresii verbale și neverbale. De la minimum de talent al omului obișnuit la maximum de talent al geniului, orice om are mai mult sau mai puțin talent. Este adevărat că, în mod obișnuit, sînt considerați talentați numai cei ce depășesc media. Pentru ca talentul să poată transforma o nouă experiență într-o expresie originală, trebuie să învingă nu numai dificultăți interne, dar și rezistențe externe : în primul rînd, conservatorismul expresiilor stabilizate și, în al doilea rînd, conformismul față de cerințele comanditarilor. Rezistența cea mai mare pe care o întîlnește talentul este a crustei de platitudini care se formează, la un moment dat, la suprafața oricărei culturi. În asemenea împrejurări, culturile mai înaintate trec prin crize „romantice“, cînd marile talente devin „iconoclaste“, devastînd vechile expresii uscate și făcînd loc făuririi unor expresii noi. Însă pînă la elaborarea noilor expresii, se hipertrofiază elementul vitregit : experiența, realitatea, viața, emoția, faptul, evenimentul. Însă o operă, fie artistică, fie științifică, nu este însăși viața, ci expresia unei anumite atitudini umane față de ea : preponderent rațională, în cazul științei, precumpănitor afectivă, în cazul artei. Încercările contemporane de a desființa hotarele dintre artă și viață nu transformă nici viața în artă și nici arta în viață, ci le diminuează pe amîndouă, dizolvînd arta în viață și lipsind viața de înrîurirea artei. Dealtfel, arta rezistă prin însăși esența ei tentativelor de a o dizolva în viață. „Chiar cînd «literatura faptului» sau actualitățile lui Dziga Vertov sau «cinéma-vérité» tind să înlocuiască arta cu bucăți de real, creează inevitabil modele cu caracter universal, mitologizează realitatea, fie și numai prin faptul însuși al alegerii sau al neincluderii

[1] Iuri Lotman, *op. cit.*, p. 37.

anumitor aspecte ale obiectului în cîmpul camerei.“ [1] De fapt, antiarta nu este potrivnică artei, ci academismului, iar arta abstractă nu disprețuiește realitatea, ci banalitatea. Cred că este justă remarca lui V. Stoichiță, potrivit căreia „arta abstractă nu s-a născut din pricina pierderii referentului existențial, ci a pierderii capacității de a da o unitate imaginii ; ea nu s-a născut ca antirealism, ci ca voință de a re-forma limbajul artistic“ [2]. Cultura se diferențiază de natură din clipa în care transformă realul în fictiv și unitatea contradictorie dintre fenomen și esență în unitatea contradictorie dintre semnificant și semnificație, începînd astfel să schimbe lumea.

Din păcate, talentele se mai izbesc și de tendința oricărei birocrații de a impune experienței tuturor expresia intereselor sale momentane. Birocrația cere artiștilor să prezinte drept realitate nu ceea ce este, ci ceea ce ar dori ea să fie, să exprime nu ceea ce simt ei, ci ceea ce poruncește ea să simtă. Numai că omenirea înaintează prin tensiunea creatoare dintre individualitatea experienței și socialitatea expresiei ; în această tensiune, expresia este menită mai puțin să comunice fiecăruia ceea ce știe toată lumea și mai mult să comunice tuturor ceea ce a înțeles fiecare.

A avea talent înseamnă a fi în stare să transformi trăirile senzorial-afective în expresii în primul rînd verbale, chiar dacă nu rostite, apoi în diverse forme neverbale de expresie. În artă, expresia trebuie să se conformeze nu unui model impus din afara ei, ci atitudinii emoțional-intelectuale a artistului față de lumea sa. Talentul este arta de a cristaliza emoția în conotația unei expresii. De aceea, arta, fiind semnificantă, nu comunică niciodată o emoție spontană, ci o idee emoțională, o idee preponderent conotativă, ivită, neapărat, în și prin vorbire.

Ca și semnul lingvistic, orice semn este unitatea contradictorie dintre un semnificant perceptibil — *corpul*

---

[1] Iuri Lotman, *op. cit.*, p. 303.

[2] V. Stoichiță, *Un essai d'analyse psycholingustique des origines de l'art abstrait*, *Rev. roum. hist. art.*, 1976, p. 42.

Scanned with CamScanner

operei — și o semnificație comprehensibilă — *sensul ei.* Însă semnificația este, în primul rînd, produsul semnificantului verbal, care cristalizează în ea atît atitudinea senzorial-afectivă a vorbitorului față de lume — *sub forma conotației* —, cît și cunoștințele lui despre această lume — *sub forma denotației.* Conotația unei semnificații se deosebește calitativ de reacțiile senzorial-afective din care provine prin intervenția vorbirii. În vreme ce percepțiile și emoțiile sînt *spontane,* reacții la un stimul prezent, și *efemere,* nestabilizate de generalitatea unei noțiuni, conotațiile sînt *intenționale,* produse de articularea unui semnificant și *stabile,* statornicite de constanța denotației. Percepțiile și emoțiile fac încă parte din natură, conotația aparține deja culturii. *Semioza* este procesul prin care semnificantul verbal, ținînd realitatea la distanță, transformă trăirea senzorial-afectivă în denotația și conotația unei semnificații. Fiind înainte de toate o trecere a experienței în expresie, orice creație este o semioză.

Arta este și ea o „articulare" de semne, dar, spre deosebire de semnificantul verbal, care este *primordial,* semnificantul artistic nu poate fi decît *secund,* în sensul intuit de Ion Barbu cînd vorbea despre poezie ca despre un „joc secund". Secund, adică derivat din vorbirea obișnuită și nicidecum secundar, adică mai puțin important. Dealtfel, primordialitatea vorbirii față de mijloacele neverbale de comunicare trebuie înțeleasă nu ca o *anterioritate temporală,* ci doar ca o *condiție funcțională.* Vorbirea și arta au apărut în același timp, chiar dacă la început plastica a fost mai degrabă o protoscriere, iar muzica mai mult o melopee. Semnificantul artistic a fost, de la început, destinat să exprime conotația semnificației verbale, amenințată de energia abstractizantă și generalizantă a vorbirii. În vreme ce semnificantul verbal tinde să-și concentreze întreaga semnificație într-o denotație mereu mai generală, recurgînd, în cele din urmă, la semnificantul secund al scrierii matematice, semnificantul secund al artei este menit să redea conotația pierdută. Conotația este cu atît mai valoroasă cu cît este mai generală denotația semnificației de care este legată. De aici

Scanned with CamScanner

superioritatea dramei lui Lucian Blaga *Meșterul Manole* față de legenda populară din care s-a inspirat.

Lăsînd în sarcina vorbirii dezvoltarea denotației, oamenii au simțit dintotdeauna nevoia să conserve și conotația, fie printr-un semnificant secund vizual, fie printr-unul sonor, fie prin combinarea lor. Așa s-au dezvoltat, mai întîi, plastica, muzica și dansul, apoi teatrul și, mai recent, cinematograful. Denotația unui desen aparține semnificației verbale sub controlul căreia a fost făcut; desenului îi revine sarcina să *ridice în picioare* reprezentările și emoțiile culcate în conotație.

Opera de artă „transcrie" nu numai atitudinea emoțională a artistului față de lumea sa, dar și reprezentările în care s-au transfigurat percepțiile lucrurilor care l-au emoționat. Mișcarea semnificantului verbal este abstractizantă și generalizantă; mișcarea semnificantului artistic este concretizantă și particularizantă. Văzul este simțul spațiului și al stabilității, iar auzul este simțul timpului și al devenirii. Prin semnificantul secund al diverselor arte, conotația unidimensionalizată a semnificațiilor verbale redobîndește dimensiunile pierdute: *bidimensionalitatea,* prin pictură, *tridimensionalitatea,* prin sculptură, *cvadridimensionalitatea,* prin dans și teatru. Fiind totdeauna generală, denotația nu poate fi nici pictată, nici sculptată, nici scenarizată, ci numai transcrisă alfabetic, printr-un semnificant secund nemotivat, arbitrar, convențional. Singurul semnificant secund pur denotativ este scrierea artificială a metalimbajului științific, a cărui conotație este vecină cu zero deoarece nu mai exprimă decît operații intelectuale. Percepțiile și emoțiile trăite independent de vorbire se transformă prin vorbire în conotație, iar prin artă își recîștigă o existență relativ independentă, rămînînd, în ultimă instanță, sub controlul denotației. Există o deosebire fundamentală între reacția senzorial-afectivă, stîrnită de un eveniment real, și plăcerea estetică, provocată de un semnificant artistic, tocmai pentru că realul este anterior vorbirii și cere omului să se adapteze sau să transforme, iar arta este expresia secundă a vorbirii și cere omului s-o contemple și s-o savureze. Vorbirea îngăduie artistului libertatea de a concentra în opera sa, prin selecție și compoziție, prin

Scanned with CamScanner

exagerări și restructurări, ceea ce în realitate se află într-o stare difuză, inaccesibilă experienței comune. Arta nu este realitate, ci expresia unei atitudini gîndite față de realitate. Arta nu este posibilă decît în absența necesităților vitale. Realul este prezent, individual și sensibil, în vreme ce arta este re-prezentarea unui absent regretat sau sperat, individualizarea unei idei generale, sensibilizarea unui înțeles. Deci arta nu poate exista fără vorbire de vreme ce vorbirea este principalul mijloc de făurire și de comunicare a înțelesurilor sensibilizate în operele de artă. Depind de vorbire atît elaborarea, cît și receptarea operei de artă, chiar dacă vorbirea creatorului și a privitorului este nerostită, eliptică și vagă. Între bombardarea orașului spaniol Guernica și celebrul tablou al lui Picasso a existat neapărat în mintea pictorului conotația și denotația expresiei „ororile războiului". „Desigur — observă Robert Castel — vorbele simbolice determină imagini și imaginile nu încep să semnifice decît dacă sînt reluate într-un discurs." [1] Opinia că vorbirea și gîndirea „răcesc" emoția estetică este naivă. „Părerea că o operă artistică trebuie să placă nemijlocit, fără școlire pregătitoare și mai ales fără de a trece prin sitele intelectului, e invenția unei estetice copilărești" [2], scria Lucian Blaga. Dimpotrivă, comprehensiunea amplifică, adîncește și consolidează plăcerea estetică, nu o scade. O operă de artă nu este niciodată expresia unei emoții, ci a unei *idei* emoționante. Arta nu este semnalul unei emoții, ci semnificantul unei conotații. Ca o imagine să poată produce o adevărată plăcere estetică trebuie neapărat să fie „grăitoare". Nimeni nu resimte aceeași plăcere în fața unor anemone reale și în fața unor anemone pictate de Ion Gheorghiu. Semnificantul artistic nu este memoria unui lucru absent, ci expresia unui sens uman. Arta nu e chemată să păstreze amintirea lucrurilor dispărute, ci atitudinea numită și gîndită a oamenilor față de ele.

---

[1] Robert Castel, *Symbolisme visuel et symbolisme verbal*, în *Le langage*, 1966, p. 287.

[2] Lucian Blaga, *Filozofia stilului*, Cultura Națională, 1924, p. 4.

Scanned with CamScanner

De aceea, poezia, cu muzicalitatea și bogăția ei conotativă, se află la originea tuturor artelor. La începuturile istoriei, vorbirea era cîntată și cîntecul era vorbit. „Poate că cuvintele primordiale, care sînt inima unei limbi, beneficiază de un alt tip de motivare; poate că ele sînt într-adevăr simboluri care împresoară spontan imaginea a ceea ce numesc; poate că muzica unui cuvînt devine pictură, muzică cu program.“ [1] Numai că poezia și muzica nu pot să exprime decît zona emoțională a conotației. Fiind arte ale auzului și timpului, poezia și muzica n-au nici o putere asupra ariei reprezentative a conotației. Numai artele văzului și spațiului o pot exprima. De aici decurge și deosebirea dintre modul de individualizare în operele plastice și felul în care individualizează poezia și muzica. Spațiul este considerabil mai individualizant decît timpul. Lucrurile se află, în primul rînd, în spațiu; timpul este mai mult o dimensiune a ideilor. Oamenii s-au familiarizat cu timpul pe măsură ce au izbutit să-l transforme în spațiu. Calendarele și ceasornicele sînt timp spațializat. În artele spațiului, individualizarea este mult mai pregnantă decît în cele ale timpului. „O poezie, o bucată muzicală n-au individualitatea unui tablou sau sculpturi. Poezia și muzica pot fi reproduse fără a pierde individualitatea lor; ele rămîn *această* poezie, *această* muzică, ceea ce nu e cazul cu reproducerea artei plastice.“ [2]

Într-adevăr, în vreme ce copia unui tablou este totdeauna inferioară originalului, recitarea unei poezii o actualizează. Utilizînd valorile stilistice ale foneticii și semanticii limbii pe care o vorbește, poetul nu poate să exprime decît zona emoțională a conotației; cea reprezentativă nu o poate decît sugera. În vreme ce semnificantul vorbirii curente tinde spre o totală transparență, semnificantul poetic încearcă să fie cît mai emoționant; primul este direct subordonat denotației, celălalt servește conotației. Este ceea ce deosebește propoziția: „Plouă“ de versul: „Aud materia plîngînd“.

---

[1] Mikel Dufrenne, *Le Poétique*, Paris, P.U.F., 1963, p. 28.
[2] Mircea Florian, *Metafizică și artă*, Casa Școalelor, 1945, p. 198.

Scanned with CamScanner

O cercetătoare remarca, nu demult, că „sunetul este mai afectiv decît imaginea“ [1]. Poate pentru că semnificantul vizual, fiind capabil să redea spațialitatea reprezentărilor cristalizate în conotație, comunică o emoție mai puțin ascuțită decît semnificantul auditiv, care nu poate exprima *decît* elementul afectiv al conotației. Văzutul delimitează emoția. Idolii au inspirat totdeauna o teamă mai suportabilă decît Nevăzutul. Oamenii i-au inventat tocmai pentru a se familiariza cu sursa poruncilor. Cîntecele de slavă sînt mult mai fervente decît închinăciunile. Muzica a fost totdeauna mult mai emoționantă decît pictura și sculptura. Îți vine mai ușor să plîngi ascultînd un cîntec de jale, decît privind un tablou trist. Dealtfel, muzica, spre deosebire de plastică, se află la dispoziția tuturor. Ca să cînți, îți ajunge propria voce; ca să pictezi, îți trebuie și „cu ce“ și „pe ce“ și „unde“.

Forța emoțională a sunetului apare și mai limpede în reprezentația teatrală în care rostirea, strigătele, zgomotele și muzica adaugă spectacolului acuitatea afectivă care lipsește picturii și sculpturii. Trecerea de la filmul mut la cel sonor evidențiază și mai mult valoarea emoțională a sunetului, dar încă filmul mut a simțit nevoia unui acompaniament la pian, care să-l despartă pe spectator de zgomotele reale din jur pentru a-i concentra emoția asupra imaginilor de pe ecran. Prelucrînd virtuțile fonetice ale vorbirii — *tonul, accentul, ritmul* — și trecîndu-le mai tîrziu pe seama instrumentelor, muzica a devenit singura artă capabilă să exprime *continuitatea* trăirilor fragmentate de *discontinuitatea* discursului.

Așadar, artele vizuale și auditive sînt forme neverbale de expresie ivite din nevoia de a explicita conotațiile semnificațiilor verbale. Ele se diferențiază de vorbire, se deosebesc între ele, dar toate sînt expresiile ei secunde. Referindu-se la primordialitatea vorbirii în creația cinematografică, P. P. Pasolini observa că: „în timp ce intervenția scriitorului este o invenție estetică, aceea a autorului de cinema este mai întîi lingvistică și apoi es-

---

[1] Anne-Marie Tribault-Laulan, în *Image et communication*, Ed. Univ., Paris, 1972, p. 43.

Scanned with CamScanner

tetică“ [1]; iar Nicolas Ruwet, vorbind despre raportul dintre vorbire și muzică scrie că „întreaga istorie a polifoniei occidentale este de neînțeles dacă nu se ține seama de rolul structurant, de rolul de model sau de sprijin pe care l-au jucat formele lingvistice, mai ales la nivelul sintaxei“ [2]. Omul este singura ființă creatoare de artă, deoarece este singura ființă al cărei principal mijloc de comunicare este vorbirea.

---

[1] Pier Paolo Pasolini, *L'Expérience hérétique*, Paris, Payot, 1976, p. 138.

[2] Nicolas Ruwet, *Langage, musique, poésie*, Seuil, Paris, 1972, p. 54.

Scanned with CamScanner

CAPITOLUL IV

COMPLEXITATEA SEMNIFICĂRII

Istoria culturii este creșterea capacității de semnificare a oamenilor, dezvoltarea cîmpului de semnificații care se formează prin forța de abstractizare și de generalizare a semnificantului. Semnificantul transportă însă o semnificație pe care o generează el însuși. Numai că anterioritatea semnificantului față de semnificație nu este *temporală*, ci doar *fundamentală*. El nu precede semnificația, ci doar o întemeiază.

1. „Conținutul de conștiință"

Aproape toate filozofiile idealiste s-au sprijinit, în ultimă instanță, pe o metaforă materialist-vulgară : *conținutul de conștiință*. Conștiința a fost mereu considerată ca o „încăpere", în care sînt depozitate vechile idei și în care pot fi create idei noi, fie că era vorba de conștiința individuală a apriorismului transcendental, fie că era vorba de conștiința universală a apriorismului transcendent. Dealtfel, conștiința universală nu este decît conștiința individuală ipostaziată și mitificată. Și într-un caz, și în celălalt ideile se află „în conștiință" și sînt expediate „din conștiință" cu ajutorul vorbirii. Făurind lumea, vorbirea divină transportă ideile de la conștiința universală la conștiințele individuale, iar vorbirea umană vehiculează ideile de la o conștiință individuală la alta.

Scanned with CamScanner

Ignorînd rolul decisiv pe care îl joacă vorbirea în făurirea ideilor, filozofia idealistă este obligată să caute izvorul ideilor fie în conștiința individuală, fie în cea universală. Așa a apărut și s-a consolidat cea mai persistentă prejudecată din istoria filozofiei : conținutul de idei al conștiinței. Conștiința devine astfel sediul modelelor ideale ale lucrurilor. Nici teoria materialistă a reflectării n-a înlăturat cu desăvîrșire această prejudecată. Conștiința este generată nu de creier, ci de vorbire. Materia care generează conștiința e mai mult temporală, decît spațială ; conștiința este proprietatea unei funcții, nu a unui organ ; conștiinta este tensiunea actului de semnificare. A gîndi înseamnă a semnifica. Un fenomen este gîndit în măsura în care este semnificat. Conștiința nu poate să aibă nici un fel de conținut, deoarece ideile nu sînt nimic altceva decît înțelesurile cuvintelor care semnifică anumite lucruri sau anumite trăiri. A avea o idee înseamnă a gîndi un anumit lucru cu ajutorul vorbirii. O idee nu poate fi nici prototipul și nici copia unui lucru, ci rezultatul unui act de semnificare. Ideile n-au o existență reală, ci una intențională. O „idee reală" este o contradicție în termeni, deoarece tot ce e real este și individual, în vreme ce ideile sînt prin însăși esența lor generale.

Conștiința este, așadar, cîmpul intențional care se formează și se amplifică între semnificantul verbal și semnificațiile lui intelectuale, datorită energiei metaforice a vorbirii.

Imposibilitatea „conținutului de conștiință", adică a unui depozit de idei situat în minte, nu anulează autonomia relativă a gîndirii față de vorbire, deoarece semnificantul verbal, prin capacitatea lui de abstractizare și generalizare, produce și re-produce semnificații din ce în ce mai puțin dependente de mimetismul sonor sau grafic al cuvintelor, fără ca această independență crescîndă să înceteze vreodată să fie relativă. Creșterea autonomiei relative a gîndirii față de vorbire este determinată de amplificarea cîmpului semiotic care se formează între semnificațiile mereu mai generale ale aceluiași semnificant.

Scanned with CamScanner

„Iluzia conținutului de conștiință“ este provocată și de relativa independență a limbii față de vorbire, de faptul că fiecare vorbitor vorbește o limbă, istoric constituită, care s-a format cu multă vreme înainte de nașterea lui și care va continua să existe multă vreme după moartea lui. Ideile se formează și se dezvoltă în și prin vorbire, dar sînt conservate în limbă. Ideile supraviețuiesc celui care le-a gîndit, deoarece au propriul lor corp: limba. Sufletul nu moare odată cu trupul, deoarece are propriul său trup: limba, piatra, pînza, pelicula etc. Apriorismul este însă fals, deoarece ideile nu pot fi apriorice decît față de experiența unui om, dar niciodată față de experiența umanității. Apriorismul ideilor se reduce, de fapt, la „prioritatea“ limbii față de vorbire, la posibilitatea limbii de a „tezauriza“ idei.

Prejudecata conform căreia ideile se află în conștiință și au o existență autonomă față de lucrurile la care se referă se întărește treptat, pe măsură ce dialogul se convertește mai des în monolog. A gîndi înseamnă a monologa, a vorbi cu tine însuți. A monologa nu înseamnă a nu vorbi, ci a nu rosti. Monologul se opune dialogului, nu vorbirii. Monologul gîndirii nu este tăcere, ci vorbire nerostită. În geneza gîndirii, dialogul e primordial, iar monologul, secund.

Monologul nu este decît un dialog „interiorizat“. Cînd gîndim, monologăm în limba poporului din care facem parte. Cel mai firesc gîndim în limba maternă. Ideile sînt produsul activității lingvistice a oamenilor. Întreruperea dialogului, a comunicării cu ceilalți dă iluzia „interiorității ideilor“. Însă această interioritate nu e spirituală, ci materială, asemănătoare cu interioritatea tuturor proceselor fiziologice care se desfășoară în interiorul corpului uman. Cîmpul intențional care crește între semnificantul verbal și semnificația intelectuală nu este în monolog altfel decît în dialog. Monologul are o materialitate mai scăzută, dar nu este imaterial. În dialog sau în monolog, adică rostită sau nu, vorbirea este activitatea materială prin care omul își transformă trăirile în idei. Descărcarea curenților bioelectrici, vibrația coardelor vocale și chiar mișcarea limbii sînt mult mai slabe, dar niciodată inexistente în decursul monologului. În monolog, gramatica este

Scanned with CamScanner

mai neglijentă și mai eliptică decît în dialog, dar în ambele cazuri gîndirea este rezultatul unei activități lingvistice. Gîndirea este tensiunea intențională a unui act de semnificare la capătul căruia se află însuși obiectul. Și dacă gîndirea implică vorbirea, atunci conștiința, care este gîndirea gîndirii, implică vorbirea despre vorbire. Conștiința se constituie pe temeiul unui metalimbaj. Conștiința este intenționalitatea unui act de semnificare care ține și este un obiect semnificat. Conștiința nu poate să conțină idei și ideile nu pot sălăși în conștiință, deoarece ideile nu sînt „duplicate" ale lucrurilor, ci doar semnificațiile lor.

Dintre filozofii români, Mircea Florian s-a apropiat cel mai mult de înțelegerea contemporană a conștiinței. După ce precizează că „între supozițiile oculte, locul prim îl ocupă două noțiuni strîns legate : conținutul de conștiință și activitatea internă sau spontană a gîndirii, conștiinței sau rațiunii" [1], Mircea Florian scrie : „Dezvăluind necruțător prezența și acțiunea străveche a celor două supoziții, ne-am instalat pe o poziție ce desparte apele trecutului filozofic de cele ale viitorului. Fără exagerare, care de altminteri ar fi nelalocul ei, putem spune că filozofia va cunoaște două mari răstimpuri, după atitudinea ei față de cele două pretinse principii : de o parte, epoca de dominație a noțiunilor de «conținut de conștiință» și «gîndire spontan activă», de alta, emanciparea de aceste noțiuni, care, la examinarea lor, se constată că își sorb puterea din prejudecata materialistă..." [2] Evident, Mircea Florian viza materialismul mecanicist.

În concepția lui Mircea Florian, „gîndirea obiectului este însuși obiectul posedat clar, nu un duplicat al lui în conștiință, nu un conținut subiectiv" [3], iar „puterea gîndirii e puterea exprimării verbale, e puterea magică a cuvîntului" [4]. Însă, cu toate eforturile sale de a depăși orice „preconcepție", Mircea Florian n-a izbutit nici el să se elibereze de prejudecata potrivit căreia „limbajul nu

---

[1] Mircea Florian, *Curs de logică*, II, 1941—1942, p. 9—10.
[2] *Ibidem.*
[3] *Idem*, p. 59.
[4] *Idem*, p. 61.

Scanned with CamScanner

e nici dușmanul, nici prietenul gîndirii, ci este indiferent"[1]. El consideră că iluzia activității creatoare a gîndirii este determinată de trecerea frauduloasă a activității lingvistice pe seama conștiinței. De aceea, nici el n-a reușit să ajungă la înțelegerea rolului determinant pe care îl are vorbirea în construirea gîndurilor.

Gîndirea nu se reduce la activitatea lingvistică, dar nici nu este independentă față de ea. Gîndirea este efectul vorbirii, rezultatul actului de semnificare, creația comunicării lingvistice.

2. Metaforă și mit

De metaforă și mit s-au ocupat mai mult esteticienii decît logicienii. De aceea a fost studiată mai mult funcția lor expresivă, decît cea cognitivă. Însă, înainte de a spori expresivitatea ideilor, metafora și mitul participă la însăși formarea lor. Prin metaforă, gîndirea izbutește să se miște nu numai de la general la particular, amplificînd, astfel, emoționalitatea comunicării, ci, în primul rînd, de la individual la general, contribuind la formarea cunoștințelor. Demersul metaforic este principalul act al vorbirii.

Vorbirea, prin forța ei metaforică, este singura cale prin care omul poate „scormoni" lucrurile pînă ce dă de esența lor. Rostind *cuvinte asemănătoare*, ori de cîte ori aveau de-a face cu *lucruri asemănătoare*, oamenii au reușit să transporte același înțeles de la un lucru la altul, făcînd astfel abstracție de însușirile lor individuale și ajungînd să construiască formele logice prin care se reflectă proprietățile generale. Fiind principalul mijloc de comunicare între oameni, vorbirea devine, astfel, principalul instrument de abstractizare și de generalizare, principalul instrument al gîndirii. După cum vorbirea nu este numai un mijloc de exprimare a gîndurilor, ci principalul

---

[1] Mircea Florian, *Curs de logică și epistemologie*, IV, 1945 — 1946, p. 86.

Scanned with CamScanner

mijloc de formare a lor, tot aşa metafora n-are numai o valoare expresivă, ci, mai întîi, una formativă. Transportînd înţelesuri de la un lucru la altul, metafora le înalţă treptat de la mai puţin general la mai general pînă ajung să atingă universalul. Dacă pofta vine mîncînd şi veselia vine rîzînd, atunci este şi mai adevărat că ideea vine vorbind. În greceşte *kosmos* însemna la început o anumită pieptănătură, în opoziţie cu un păr în dezordine, mai tîrziu a căpătat înţelesul de ordine în care sînt aranjaţi soldaţii în cadrul unei trupe, iar în cele din urmă a ajuns să însemne „ordinea universului" în opoziţie cu „haosul iniţial". Vechiul înţeles nu se mai păstrează decît în cuvîntul „cosmetică". Înainte de a însemna plata forţei de muncă, *salariul* însemna sarea pe care o primeau ostaşii romani drept soldă. Metafora este, aşadar, un semnificant verbal a cărui semnificaţie, mai mult sau mai puţin generală [1], dobîndeşte o semnificaţie considerabil mai generală.

Valoarea cognitivă a metaforei a fost subliniată şi în cultura noastră mai mult de lingvişti şi de filosofi, decît de esteticieni şi critici literari. Încă la sfîrşitul veacului trecut, Lazăr Şăineanu afirma că „metafora a fost instrumentul puternic care a fecundat domeniul limbii şi a creat lumea abstracţiilor" [2]. Lui Şăineanu nu i-a scăpat nici faptul că abstracţia este matricidă : îşi omoară metafora care i-a dat naştere, de vreme ce observă că, „cu cît într-o limbă se va pierde mai mult valoarea metaforică, cu atît ea va deveni mai aptă pentru exprimarea filozofică, pentru domeniul abstracţiunilor" [3]. Şăineanu se referă, desigur, la pierderea expresivităţii metaforelor, şi nu la pierderea energiei lor cognitive.

În filozofia lui Lucian Blaga, „omul este animalul metaforizant" [4]. El consideră că „felul metaforic de a

---

[1] Orice semnificaţie este generală. Individuale nu pot fi decît lucrurile. Semnificaţiile pot fi mai puţin generale, dar niciodată individuale.

[2] Lazăr Şăineanu, *Raporturile dintre gramatică şi logică*, Buc., 1891, p. 73.

[3] *Idem*, p. 52—53.

[4] Lucian Blaga, *Geneza metaforei şi sensul culturii*, Buc., 1937, p. 45.

Scanned with CamScanner

vorbi despre lucruri nu este un fenomen periferial al psihologiei omului sau un ce întîmplător ; felul metaforic rezultă inevitabil ca un corolar necesar din constituția și existența specific umană“ [1].

Blaga face o distincție netă între metaforele expresive și cele cognitive, numai că le numește pe primele „plasticizante“, iar pe celelalte „revelatorii“. Însă, în filozofia sa, rolul decisiv îl au metaforele revelatorii, care rezultă „din existența în orizontul misterului și al revelării“ [2]. Metaforele plasticizante nu pot decît să compenseze întrucîtva „spălăceala“ expresiilor directe. „Din dorul de a restaura congruența între concret și abstract, se recurge la metafore plasticizante. Metafora plasticizantă ține, așadar, loc de concret în ordinea abstracțiunilor.“ [3] În concepția lui Blaga, „metafora ține definitiv de ordinea structurală a spiritului uman. Descrierea, analiza și explicarea ei fac împreună un capitol de antropologie“ [4].

Urcînd reflectarea de la oglindirea individualului la înțelegerea generalului, metafora contribuie la constituirea noțiunilor, iar coborînd-o, participă la sporirea expresivității lor. În primul caz, metafora are o valoare cognitivă, iar în al doilea, ea are o valoare expresivă. Metafora cognitivă participă la *cunoașterea obiectului* de către subiect, în vreme ce metafora artistică exprimă *atitudinea subiectului* față de obiect. Metafora asigură circuitul continuu dintre simțire și intelect, dintre trăire și gîndire, dintre afectivitate și rațiune. În știință, generalizează particularul, în artă, particularizează generalul. Dînd naștere noțiunii, metafora cognitivă își pierde expresivitatea ; metafora expresivă încearcă s-o recupereze.

Evident, artistul nu reîmpodobește o veche abstracție cu o metaforă nouă, ci trăindu-și gîndurile și gîndindu-și trăirile creează o expresie în care metafora bate odată cu abstracția. Metafora este totdeauna ambivalentă. Numai că în știință este preponderent cognitivă, iar în artă precumpănitor expresivă. Ideile nu se pot ivi decît în

---

[1] Lucian Blaga, *op. cit.*, p. 44.
[2] *Idem*, p. 42.
[3] *Idem*, p. 36.
[4] *Idem*, p. 37.

Scanned with CamScanner

cîmpul semiotic, care se formează între trăirea și gîndirea fiecăruia prin distanțarea metaforică a semnificației mai generale față de celelalte semnificații ale semnificantului verbal. Cîmpul semiotic nu este altceva decît un cîmp de metafore uzate și depășite. Cîmpul semiotic este un cîmp de semnificații străbătut în ambele direcții de mișcarea metaforică a vorbirii.

În vreme ce metafora este calea prin care oamenii au ajuns la noțiuni, mitul este calea prin care oamenii au ajuns la explicații : explicația originii lumii, a omului, a diverselor valori. „A cunoaște miturile înseamnă a învăța secretul originii lucrurilor“ [1], remarcă Mircea Eliade. Mitul povestește mai întotdeauna o geneză. Evenimentele care s-au petrecut *demult* și *departe* seamănă oarecum cu cauza lucrurilor ; sînt tot atît de *imperceptibile*. Relatînd un eveniment care a avut loc în timpul primordial și fabulos al începuturilor, povestitorul mitului are convingerea că a atins cu mintea originea căutată a lucrurilor. Mitul preferă să vorbească de evenimente petrecute *ab origine*, deoarece se aseamănă cu cauzele inaccesibile experienței imediate.

Prin mit, oamenii încercau *să înțeleagă* „Necunoscutul“ din spatele fenomenelor și, mai ales, *să se și înțeleagă cu el*. Mitul evocă pentru a invoca. Mitul avea și o valoare magică. Povestind isprăvile exemplare ale unor ființe prodigioase, oamenii sperau să se împărtășească din forța lor demiurgică. Oamenii își povesteau mituri nu atît pentru a-și transmite cunoștințe, ci, mai ales, pentru a se îndemna la acțiune. Mitul este mai puțin o teorie explicativă și mai mult un model operațional. Mitul prefigurează explicația zonelor încă nestăpînite ale mediului înconjurător. Însă precumpănirea vieții pragmatice și senzorial-afective, datorită unor unelte rudimentare și a unei vorbiri native, frîna dezvoltarea cîmpului semiotic și nu îngăduia încă transformarea „Nevăzutului“ în „Invizibil“ și a „Necunoscutului“ în „Incognoscibil“. Nefiind încă în stare să dea universalului un nume distinct, oamenii acelor vremi nu puteau deosebi

---

[1] Mircea Eliade, *Aspects du mythe*, Paris, Gallimard, 1963, p. 25.

Scanned with CamScanner

încă universalul de particular. Ce nu poate fi numit nu există pentru mintea umană. „Invizibilul“ și „Incognoscibilul“ nu pot să apară decît atunci cînd vorbirea a reușit să creeze cuvinte categoriale, care se adresează mai ales minții. Mitul este în primul rînd vorbire, o vorbire în care dominantă este dimensiunea pragmatico-afectivă, nu cea intelectuală. Desenele rupestre sînt o ilustrație nu a naturii, ci a unui discurs mito-magic.

În mit, explicația este încă o poveste și se adresează mai mult sensibilității decît intelectului. Mitul folosește lumea care se poate *arăta* pentru a se apropia de lumea care nu se poate decît *demonstra*. În mit, modelul „Necunoscutului“ și al „Nevăzutului“ era o ființă ascunsă „în spațiu“ și, mai ales, „în timp“. Mitul este o concepție asupra lumii, în care pragmaticul, senzorialul, afectivul și raționalul, fiind la începutul diferențierii lor, mențin activitatea intelectuală în preajma experienței curente. Însă în mit se manifestă deja demersul fundamental al gîndirii : folosirea unui fenomen prezent — vorbirea — pentru a semnifica un eveniment absent — originea. Într-o vreme cînd viața pragmatică și senzorial-afectivă era mult mai intensă decît activitatea intelectuală și teoretică, mitul a fost singura modalitate de înlănțuire coerentă a ideilor. A trecut multă vreme pînă cînd mitul a devenit teorie și magia s-a transformat în tehnică. Dar dacă se poate spune că mitul este modalitatea arhaică a teoriei, atunci se poate admite și că teoria este modalitatea modernă a mitului. În vreme ce mitul este o „teorie“ în care intelectul se află în apropierea sensibilității și nu poate să reflecte universalul desprins de particular, teoria este un „mit“ în care intelectul s-a distanțat îndeajuns de sensibilitate încît poate să autonomizeze cunoașterea universalului cu ajutorul unui concept. În teorie, *geneza* mitică devine *generalul* abstract. Miturile nu sînt însă lipsite de orice raționalitate, ci numai de veracitate. Ele nu reflectă adevărata cauză a lucrurilor, dar reflectă deja faptul universal că lucrurile au o cauză. „Departe de a fi, cum s-a crezut adesea, opera unei funcțiuni fabulatoare, care întoarce spatele realității, miturile și riturile oferă ca valoare principală faptul că păstrează pînă în epoca noastră, sub formă reziduală, mo-

Scanned with CamScanner

duri de observaţie şi de reflecţie care au fost (şi rămîn fără îndoială) exact adaptate descoperirilor de un anumit tip ; acela pe care îl îngăduie natura, pornind de la organizarea şi exploatarea speculativă a lumii sensibile în termeni care privesc sensibilul.“ [1]

Mitul este o *macro-metaforă,* în care începe să se formeze o explicaţie, iar metafora este un *micro-mit,* în care începe să se formeze o noţiune. „Mitul — scrie Georges Gusdorf — nu e sfîrşitul raţiunii, ci mai degrabă începutul ei ; el desfăşoară indistinct toate posibilităţile acestei naturi.“ [2]

Însă în primele explicaţii, în mituri, adevărurile se formează cu capul în jos, aşa cum se formează imaginile lucrurilor în creierul copiilor înainte ca experienţa să le restabilească poziţia. Preponderenţa pragmaticului — neputinţa — şi a afectivului — frica — structurează primele explicaţii într-o formă răsturnată. În opoziţie cu ce povesteşte mitul lui Prometeu, focul n-a fost coborît din cer pe pămînt, ci ridicat de pe pămînt spre cer ; geniul omului este acela care a domesticit incendiul devastator din natură şi l-a transformat în focul făuritor de cultură.

Cauzele care au determinat transformarea haosului în cosmos apar în Biblie ca *efecte* ale voinţei divine : Dumnezeu creează în fiecare zi forme de existenţă superioare celor create în ajun, încununîndu-şi activitatea contraentropică prin făurirea omului după chipul şi asemănarea sa. Înălţarea omului din nonvalenţa naturii pînă la bivalenţa culturii este înfăţişată în Biblie ca o cădere care provoacă în mod firesc nostalgia după vremea cînd „unul primordial“ nu se dedublase încă : omul nu se dedublase încă în bărbat şi femeie, iar valoarea nu se dedublase încă în pozitivă şi negativă ; aşa se explică voga pe care o recapătă mitul întoarcerii la natură în momentele dificile ale istoriei.

---

[1] Claude Lévi-Strauss, *La Pensée sauvage*, Paris, Plon, 1962, p. 25.

[2] Georges Gusdorf, *Mythe et métaphysique*, Paris, Flammarion, 1953, p. 284.

Scanned with CamScanner

Destinul creator al omului, pentru care creația este mai importantă decît rezultatul ei, apare în mitul lui Sisif ca un chin, nu ca o bucurie, ca un blestem, nu ca o binefacere.

Miturile explică lumea nu numai antropomorfic, dar și sociomorfic. Munca silnică a sclavilor nu putea inspira o interpretare optimistă a activității umane. Dacă nostalgia celor două versiuni „androgine" după un timp primordial al indistincției este de esență antropologică — dorința de a scăpa de tensiunea incomodă determinată de bivalență —, contrastul dintre ele este de esență sociologică : revolta dragostei spirituale împotriva puterii materiale. Ce a devenit această dragoste după ce a ajuns și ea la putere — este o altă poveste. Că modul în care un mit explică lumea depinde și de relațiile sociale dintre oameni, nu numai de relațiile oamenilor cu natura, apare și în cazul contrastului dintre raiul iudeo-creștin și cel grecesc.

„Paradisul terestru mozaic, cu arborele său de neatins la mijloc, ar putea părea unui platonician un loc de condamnare, un exil departe de esențial, mai rău decît acela în care lîncezim" [1], remarcă Christian Brunet. S-ar putea spune că Adam și Eva au fost izgoniți din idilica grădină tocmai pentru că „au îndrăznit să viseze la paradisul platonician". Contrastul dintre cele două raiuri pare să exprime contrastul dintre o societate monarhică, monoteistă și monologală și alta republicană, politeistă și dialogală. În prima, cunoașterea era primejdioasă, în cealaltă era necesară, în prima era blamată, în cealaltă era solicitată.

Există în epoca noastră atît tendința de a izgoni miturile pentru a spori obiectivitatea cunoașterii, cît și tendința contrară, de a le cultiva pentru a sparge zidurile reci ale rațiunii. Este însă nevoie atît de mituri, cît și de depășirea lor. Într-un anumit fel, miturile mai participă și astăzi la explicarea lumii. Modelul mecanic din veacul trecut, modelul cibernetic din zilele noastre, modelul societății de consumație sînt și ele un fel de mituri :

---

[1] Christian Brunet, *Mythes et croyances*, în *Revue de métaphisique et de morale*, nr. 3, 1964, p. 283.

Scanned with CamScanner

particularul prezentat ca universal... Mintea umană simte mereu nevoia să-şi sprijine abstracţiile pe reprezentări concrete, să particularizeze universalul, să modeleze orice teorie. Filozofii ar fi mai uşor de înţeles dacă ar mărturisi din capul lor mitul de la care au pornit în construirea sistemelor lor. Husserl, de pildă, devine mult mai accesibil din clipa în care s-a înţeles că „ego-ul constituant" nu este decît paradisul platonic, mutat din transcendent în transcendental. Ceea ce se poate cere gîndirii umane este să devină, la momentul potrivit, iconoclastă : cînd un mit începe să împiedice dezvoltarea cunoaşterii, să-l înlocuiască cu un altul mai cuprinzător. Miturile au, într-adevăr, tendinţa să încremenească, în vreme ce explicaţiile trebuie să evolueze. Miturile sînt dogmatice, explicaţiile sînt critice. Miturile sînt conservatoare, explicaţiile sînt revoluţionare. Miturile transformă limitele istorice ale cunoaşterii în limite eterne ale gîndirii. Miturile cultivă pasivitatea gîndirii, explicaţiile solicită activitatea ei. Miturile se impun, explicaţiile se propun.

Miturile sînt indiscutabile, explicaţiile sînt controversabile. Miturile trebuie supuse, periodic, unei reexaminări critice. Există mituri străvechi, dar nu există explicaţii străvechi. Între modul în care înţelegeau miturile cei din trecutul îndepărtat şi modul în care le înţelegem noi, cei de azi, există o deosebire fundamentală. Pentru cei din vechime, mitul era o povestire în care individualul se universaliza ; pentru noi, mitul este o poveste în care universalul se individualizează. În mintea lor se află în prim-plan valoarea cognitiv-operaţională a mitului ; în mintea noastră apare în prim-plan valoarea lui expresivă. Repovestindu-ne, astăzi, vechile mituri, emoţia noastră este mai mult estetică decît religioasă. Spre deosebire de legende, care sînt naraţiuni morale, miturile sînt povestiri religioase. Mitul este sacru şi se adresează credinţei, în vreme ce explicaţia este profană şi se adresează gîndirii critice.

Capabili să gîndim universalul ca atare, printr-o abstracţie de extremă generalitate, noi putem aprecia critic miturile şi astfel le putem depăşi. Însă a depăşi un mit nu înseamnă a renunţa şi la adevărul universal care

Scanned with CamScanner

a început să se formeze în și prin el. A depăși un mit înseamnă a reașeza adevărul lui cu capul în sus. De aceea nu cred că au dreptate cei ce prevăd că în era călătoriilor interplanetare nu va mai rămîne nimic din mitul care a împărțit lumea în două tărîmuri : cer și pămînt, aici și dincolo, sus și jos. Însăși dialectica lumii și a cunoașterii ei este prefigurată în acest mit. Oamenii se vor strădui întotdeauna să descopere esența de dincolo de lucruri, cauzele din spatele efectelor, viitorul către care se îndreaptă prezentul. Și vor fi nevoiți să întrebuințeze mereu sensibilul pentru a ajunge la inteligibil. Oamenii nu pot decola de pe fenomen pentru a ajunge la esență cu un alt vehicul decît vorbirea... De metaforă și mit ne-am putea dispensa numai dacă am ajunge într-o lume în care esențele n-ar fi îmbrăcate în fenomene, cauzele ar fi tot atît de sensibile ca și efectele și viitorul ar fi sincronic cu prezentul. În lumea noastră, însă, metaforele și miturile sînt inevitabile.

3. Denotația și conotația

Denotația și conotația sînt cele două dimensiuni fundamentale interdependente, contradictorii, asimetrice și autodinamice ale semnificației. În logica tradițională se vorbea de sferă și conținut. Mai tîrziu, s-a vorbit de extensiune și comprehensiune sau intensiune. Însă, în toate aceste cazuri, semnificația era redusă la elementul ei logic : extensiunea se referea la un *gen* de lucruri, iar intensiunea la proprietatea lor *generală*. Mijloacele expresive prin care se structura atitudinea pragmatică și afectivă a subiectului cunoscător față de obiectul cunoscut erau astfel neglijate. De aceea, limbajul logic este formalizabil. Stilul limbajului logic este stilul absenței totale de atitudine, iar grafemele lui — căci logica este o limbă doar scrisă — pot fi perfect arbitrare. Cei care susțin lipsa de corespondență între limbă și gîndire confundă gîndirea cu structura ei logică. Dar gîndirea nu e numai logică, ci și infralogică, semnificația unei ex-

Scanned with CamScanner

presii nu e numai cognitiv-rațională, ci și pragmatico-afectivă. Limbile „naturale" exprimă nu numai formele logice ale gîndirii, ci și formele ei infralogice.

Împotriva unidimensionalizării logiciste a semnificației și pentru restabilirea unității dialectice dintre cele două dimensiuni ale ei, se poate spune că denotația este elementul *cognitiv-rațional*, iar conotația, elementul *pragmatico-afectiv*. În acest sens, ceea ce se înțelege îndeobște prin extensiune și intensiune ar aparține denotației ; de conotație nu se poate ocupa logica, ci doar semiologia. Nu poate reuși nici încercarea de a reduce unitatea dialectică dintre denotație și conotație la un raport de complementaritate între relația *semn-lucru* și relația *semn-semn*. Fiind de acord că „sensul unui semn nu se naște numai din contactul cu realitatea pe care se presupune a o reprezenta, ci mai ales din sistemul semiotic din care face parte" [1], Henri Besse atrage atenția că „a condiționa elevul să emită un singur răspuns la un singur referent-stimul este o învățare care convine limbajelor artificiale, dar care caricaturizează limbile naturale" [2]. În limbile naturale, aceeași denotație este întovărășită de nenumărate conotații. În limbile naturale, nu există sinonimie perfectă.

După ce precizează că „conotațiile, al căror plural se opune singularului «denotației», ar fi tot ceea ce acest termen poate evoca, sugera, excita, implica într-un fel net sau vag, în fiecare dintre vorbitorii luați în parte" [3], André Martinet conchide : „Cultura nu se află în denotații, ci în conotații" [4]. Denotațiile sînt universal-umane, în vreme ce conotațiile sînt specifice fiecărei comunități lingvistice. Fiecare limbă își are conotațiile ei proprii. Diversele limbi sînt mult mai bogate decît orice limbaj, deoarece sporesc mereu conotațiile. În vreme ce competența lingvistică este pur denotativă, performanța lingvistică este și conotativă. În acest sens afirmă Michel Gau-

---

[1] Henri Besse, *Problèmes du sens dans l'enseignement d'une langue étrangère*, în *Langue française*, nr. 8, 1970, p. 68.
[2] *Idem*, p. 67.
[3] André Martinet, *Connotations, poésie et culture*, în *To Honor Roman Jakobson*, vol. II, Paris, Mouton, 1967, p. 1290.
[4] *Ibidem*.

Scanned with CamScanner

thier că „limba ne servește să vehiculăm alte gînduri decît acelea care sînt în ea“ [1], că „gîndirea care este în limbă este secundă față de gîndirea care se află în limbaj“ [2].

Prin energia ei *cognitivă* — capacitatea de abstractizare și de generalizare —, vorbirea participă la constituirea denotației, iar prin energia ei *expresivă* — capacitatea de concretizare și de particularizare —, vorbirea participă la constituirea conotației. Principalul mijloc al energiei cognitive a vorbirii este metafora *euristică,* iar principalul mijloc al energiei expresive a vorbirii este metafora *estetică*. Cîmpul semiotic care se formează între semnificantul sensibil și semnificația inteligibilă este străbătut necontenit, în direcții opuse, de energia metaforică a vorbirii. Metafora cognitivă abstractizează denotația, iar cea estetică intensifică unitatea conotațiilor cu denotația.

Efectul retroacției pe care o exercită semnificația asupra semnificantului depinde de nivelul denotației și de raportul ei cu conotația. Cu cît denotația este mai generală, conotația este mai slabă și semnificantul mai puțin motivat. Propoziția *a R b* are o denotație universală, o conotație nulă și un semnificant complet arbitrar.

Tendința firească a limbilor naturale este să evolueze către o denotație din ce în ce mai generală, o conotație din ce în ce mai restrînsă și un semnificant din ce în ce mai arbitrar. În limbile native sau subdezvoltate, semnificantul este puternic motivat, semnificația are un nivel scăzut de generalitate, iar conotația este deosebit de bogată. Ideofonele, expresii care redau impresia stîrnită de un lucru sau de o împrejurare concretă, sînt considerabil mai frecvente în limbile native decît în cele elaborate. Informația intelectuală pe care o comunică ideofonele este săracă, dar informația lor emoțională este deosebit de bogată. Acea mică tuse, realizată cu glota, devine semnificantă din clipa în care se transformă dintr-o reacție spontană într-un act conștient de comu-

---

[1] Michel Gauthier, *A propos de stylistiques*, în *Langue française*“, nr. 8, 1970, p. 92.
[2] *Idem*, p. 96.

Scanned with CamScanner

nicare. Însă funcția ei semnificantă diminuează pe măsură ce se trece de la limbile mai puțin dezvoltate la limbile mai dezvoltate. În limba arabă, sunetul de glotă mai este încă un fonem, în germană a rămas doar un semn demarcativ, în daneză este doar un accent, iar în franceză, română și altele nu mai are nici o valoare lingvistică. În vreme ce în italiană, franceză, română, germană, engleză, semnificantul care denotează „cîinele" este arbitrar — *cane, chien, cîine, Hund, dog* —, în limbi ca swahili sau sango el este încă motivat : *mbwa* și *mbo*, semnificanți care amintesc de onomatopeea românească *hau-hau*. La popoarele mai puțin distanțate de natură, urgențele imediate ale vieții frînează energia metaforică a semnificantului verbal, silind semnificația să denoteze și să conoteze împrejurări concrete și actuale. Se pare că ideea de timp este o invenție europeană, o creație a culturii alfabetice. În culturile orale, actualitatea nu era încă diferențiată în trecut, prezent și viitor. Limbile subdezvoltate disting cel mult prezentul de absent, fie el ieri sau mîine. Multă vreme au același semnificant și pentru ieri și pentru mîine. Dar chiar și în civilizațiile greco-latine viitorul era ori de aceeași calitate cu prezentul, ori inaccesibil prezentului. Graba, nerăbdarea, lupta cu timpul încep odată cu ascensiunea burgheziei europene. Antichitatea n-a cunoscut participarea prezentului la făurirea unui viitor calitativ deosebit de prezent. „Șocul" prezent al viitorului este un fenomen al veacului XX. Limbile subdezvoltate, ignorînd dubla articulație a vorbirii, nu erau încă în stare să distingă generalul de individual, esența de fenomen, cauza de efect sau subiectul de obiect. Ele exprimau mai mult reacțiile oamenilor față de realitate decît cunoștințele lor asupra realității. Precumpănirea dimensiunii pragmatico-afective în limbile native dovedește că vorbirea n-a fost făurită pentru a imita natura, ci pentru a exprima atitudinea oamenilor față de ea. Spre deosebire de limbile elaborate, cele native n-au, în general, conjuncții de subordonare pentru a exprima raporturile dintre general și individual, dintre cauză și efect sau dintre subiect și acțiunile sale, dar au un rafinament morfo-sintactic cu totul deosebit pentru a exprima diversitatea relațiilor dintre oameni și mediul

Scanned with CamScanner

lor înconjurător. „Fără a pretinde că o limbă e «superioară» alteia — scrie Jacques Pohl —, se va admite că shona sau sango, de pildă, sînt mai apte decît franceza să descrie un anumit tip de vînătoare a elefantului și că păstrează o facultate de creație mai viguroasă sau mai spontană ; însă, bineînțeles, convin mai puțin pentru a diserta asupra lui Pascal sau pentru a vorbi despre ordinatoare.“ [1] Impresionat de preponderența conotativă a limbilor native, J. Pohl se întreabă dacă nu cumva „funcțiunea fundamentală a limbajului este cea «conotativă» sau «incitativă» mai mult decît «comunicativă», de vreme ce nu vorbim niciodată numai pentru a comunica gîndirea noastră, ci mai totdeauna pentru a influența comportamentul aproapelui...“ [2] Referindu-se la conflictul dintre izomorfism și economie, primul cerînd un semnificant cît mai informativ, iar cealaltă cerînd un semnificant cît mai economic, J. Pohl se corectează singur. „Avem toate motivele de a crede că atunci cînd cele două tendințe intră în concurență, aceea care este determinantă e economia.“ [3] Vorbitorii limbilor native, fiind încă extrem de legați de împrejurări particulare și prezente, sînt mai preocupați de izomorfism decît de economie, îi interesează mai mult expresivitatea semnificantului decît accesibilitatea lui. Cu atît mai mult cu cît aceste limbi sînt vorbite de colectivități restrînse, în care oamenii sînt atît de familiarizați unii cu alții încît se înțeleg și fără vorbe. De aceea, vorbitorii limbilor subdezvoltate aveau o libertate individuală de creație mult mai mare decît vorbitorii limbilor elaborate.

Distanța dintre semnificant și semnificație, precum și dintre limbă și vorbire fiind mică, accesibilitatea nu devenise încă o problemă. Însă dezvoltarea denotației în detrimentul conotației favorizează principiul economiei, amplifică neîncetat cîmpul semiotic și retroacționează asupra semnificantului, diminuîndu-i treptat motivația și expresivitatea. Numai că limba însăși rezistă acestei ten-

---

[1] Jacques Pohl, *L'Homme et le signifiant*, Paris, Bruxelles, Ed. Labor et F. Nathan, 1972, p. 3—4.
[2] *Idem*, p. 259.
[3] *Idem*, p. 60.

Scanned with CamScanner

dinţe. Menită să comunice nu numai cunoştinţa despre realitate, ci mai ales atitudinea oamenilor faţă de realitate, limba nu se lasă redusă la dimensiunea ei logică. Dealtfel, cunoaşterea e doar un mijloc ; scopul este puterea oamenilor asupra naturii şi asupra propriei lor existenţe. Limba nu exprimă numai constatări, ci şi aprecieri. Mai în toate limbile contemporane, gradele de comparaţie trag semnificantul după ele. Calitatea semnificaţiei se repercutează asupra cantităţii semnificantului. „Superlativul este mai lung şi mai rar decît comparativul, iar acesta este mai lung şi mai rar decît pozitivul.“ [1] Noutatea semnificaţiei reîmprospătează mereu expresivitatea semnificantului prin tot felul de tropi şi de figuri. De aceea, limbile „naturale“, spre deosebire de cele artificiale, au şi atribute şi complemente şi îndoieli şi întrebări şi porunci şi exclamaţii şi aşa mai departe. Semnificantul negaţiei este mai lung decît acela al afirmaţiei, deoarece cantitatea de informaţie a negaţiei este mai mare decît cantitatea de informaţie a afirmaţiei. „Putem considera că antonimul negativ poartă o informaţie uşor superioară celeia a antonimului pozitiv [deoarece] negativul, care răspunde adesea anormalului, trebuie să fie mai neprevăzut decît normalul.“ [2] Conotaţia reîmprospătează expresivitatea semnificantului şi prin mijloace hipocoristice, interjecţii, onomatopee, precum şi prin suprasegmentale ca intonaţia, accentul, debitul în comunicarea orală. Interjecţiile, exprimînd integritatea unei emoţii, contracarează discursivitatea gîndirii logice.

Misiunea de a restabili echilibrul dintre denotaţie şi conotaţie prin prelucrarea semnificantului, dar fără restrîngerea cîmpului semiotic, o are însă literatura artistică. Dar arta literară, recuperînd expresivitatea pierdută, nu se întoarce nici la motivaţia limbilor subdezvoltate şi nici la aceea a limbilor populare. Expresivitatea literaturii artistice este calitativ deosebită de expresivitatea limbilor native şi a celor populare. În prima, distanţa dintre semnificant şi semnificaţie este considerabil mai mare, şi deci informaţia, atît cea denotativă, cît

---

[1] Jacques Pohl, *op. cit.*, p. 57.
[2] *Idem*, p. 246.

Scanned with CamScanner

și cea conotativă, este mult mai bogată decît în celelalte. Expresivitatea unei opere literare contemporane, ale cărei conotații acompaniază o denotație de înaltă generalitate, comunică o informație intelectuală și emoțională de nenumărate ori mai mare decît un mit sau o legendă. Înviorînd semnificantul, literatura artistică nu coboară nivelul denotației, ci înalță corespunzător pe acela al conotației pentru a exprima atitudinea autorului nu față de anumite întîmplări, ci față de sensurile mai adînci ale vieții. Limbile evoluate pot recupera conotația pierdută, dar cele subdezvoltate nu pot încă atinge denotația primelor. Considerînd limba poetică mult mai atentă la semnificant decît cea obișnuită, preocupată mai ales de semnificație, Tzvetan Todorov o socotește pe prima mult mai opacă decît cealaltă, silită să fie cît mai transparentă. „Discursul opac — scria el — luptă contra sensului abstract pentru a impune prezența quasi fizică a cuvintelor.“ [1]

Nu se poate ajunge la îmbogățirea conotației fără întărirea semnificantului. „Singura calitate comună tuturor figurilor retorice este opacitatea lor, adică tendința de a ne face să percepem și discursul însuși, nu numai semnificația lui“ [2], insistă Tzvetan Todorov. Evident, limba comună nu este lipsită de tropi și de figuri, dar „limbajul figurat este un soi de stoc potențial în interiorul limbajului, în vreme ce limbajul poetic este deja o construcție, o folosire a acestui material brut.“ [3] Este vorba aici despre faimoasa distincție dintre stilul limbii comune și stilul scriitorilor ; de primul, ocupîndu-se stilistica lingvistică, iar de celălalt, stilistica estetică.

În concluzie, denotația și conotația sînt *contradictorii*, deoarece semnificația nu are o a treia dimensiune, sînt *interdependente*, deoarece nu există una fără cealaltă, sînt *asimetrice*, deoarece, diacronic, conotația e primordială, iar sincronic, primordială este denotația, și *autodinamice*, deoarece tensiunea dintre ele determină dezvoltarea semnificației.

---

[1] Tzvetan Todorov, *Tropes et figures*, în *To Honor Roman Jakobson*, Mouton, Paris, p. 2022.

[2] *Idem*, p. 2022.

[3] *Idem*, p. 2021.

Scanned with CamScanner

4. Semnificația rîsului

Rîsul nu se opune nici seriozității, nici sobrietății și nici chiar tristeții. Seriozității i se opune frivolitatea, sobrietății i se opune desfrîul, iar tristeții i se opune veselia. Rîsul se opune plînsului. Ceea ce nu se mai poate drege provoacă plînsul. Rîsul nu e posibil decît în fața remediabilului. Iremediabilul este tragic, nu comic.

Absurdul rămîne rizibil atîta vreme cît este privit ca o incoerență remediabilă a gîndirii și a acțiunilor umane ; însă deîndată ce este considerat ca o proprietate imanentă a existenței, el devine tragic. Fiind o filozofie a absurdului existențial, existențialismul este și o filozofie a deznădejdii. Comică nu poate fi decît o situație reparabilă. Rîsul izvorăște din încrederea oamenilor în puterea lor de a îmbunătăți continuu modul de viață. Rîsul este meliorist. Luînd distanță critică față de realitate, rîsul încearcă să dreagă, nu să desființeze. El e constructiv, nu distructiv. Rîsul este optimist. Ori de cîte ori mersul lucrurilor tinde să treacă peste om, rîsul restabilește întîietatea omului față de lume. Lumea n-a fost pregătită de Dumnezeu pentru om, dar omul o poate amenaja pentru el însuși. Scăderea încrederii în ameliorabilitatea lumii reduce rîsul la surîs și surîsul la plîns. Rîsul este cu atît mai biciuitor, cu cît este mai mare încrederea în progres. Tiraniile, fiind conservatoare, suspectează rîsul de intenții subversive.

Rîsul este, într-adevăr, un act de împotrivire față de tot ceea ce stînjenește dezvoltarea autentică a persoanei umane. Rîsul este o manifestare a spiritului critic. El protestează împotriva tuturor contrastelor care frînează umanizarea omului. El se află într-o polemică neîncetată cu contrastul dintre splendoarea aparenței și mediocritarea existenței, dintre amploarea efortului și modestia rezultatului, dintre măreția scopului și micimea mijloacelor, dintre originalitatea formei și banalitatea conținutului, dintre îndrăzneala spiritului și inerția materiei, dintre superioritatea idealului și inferioritatea realului. Rîsul critică ceea ce este în lumina a ceea ce poate și trebuie să fie. El presupune posibilitatea oamenilor de

Scanned with CamScanner

a ține prezentul la o oarecare distanță „și de a-l privi mai de sus", din perspectiva unui viitor superior.

Rîsul este o manifestare exclusiv umană, deoarece este o consecință a capacității omului de a vorbi și de a gîndi. Numai omul este capabil să rîdă, deoarece numai el este în stare, vorbind și gîndind, să proiecteze un viitor în perspectiva căruia prezentul să apară ca derizoriu. Spre deosebire de toate celelalte ființe, pentru care viitorul nu-i nimic altceva decît prezentul prelungit, omul, inventînd vorbirea și unealta, a reușit să se opună naturii, să înceapă s-o cunoască, să-i adauge cultură și să anticipeze un viitor calitativ deosebit de prezent.

Fiind un act critic, rîsul nu este un fenomen al naturii, ci al culturii. Animalele nu rîd, ci atacă. Natura nu e rizibilă. Numai ceea ce este omenesc poate fi rizibil, deoarece numai omul poate acționa în răspărul istoriei, poate conserva forme de viață, din care istoria s-a scurs, poate folosi mijloace care compromit un scop, poate să se prezinte drept ceva ce nu este. Lumea poate deveni rizibilă numai sub acțiunea oamenilor. Rizibil nu poate fi decît ceea ce vine din partea oamenilor. Natura nu e nici comică, nici tragică, ci numai indiferentă. Ea nu poate avea decît valoarea pe care oamenii au fost capabili să i-o dea. Din punctul de vedere al naturii, rîsul este un lux. Numai omul poate să-și convertească agresivitatea naturală într-una culturală. Rîsul înlocuiește o agresiune fizică cu una spirituală. Chiar și la om rîsul e posibil numai dacă nu există o urgență biologică imediată. Rîsul este o atitudine socială. Este tot atît de penibil să rîzi singur, pe cît de penibil este să plîngi în public.

Ca orice fapt de cultură, rîsul poate deveni și el un act gratuit. După cum există „artă pentru artă", tot așa există și „rîs pentru rîs".

Stan și Bran au reușit să stîrnească uriașe hohote de rîs, întrecîndu-se unul pe altul în distrugerea fără nici un sens a tuturor lucrurilor din jur. Dar chiar și în acest caz este implicat refuzul oricărei acțiuni umane lipsite de sens. Însă rîsul fără spirit critic degenerează într-o reacție fiziologică, iar spiritul critic fără rîs se transformă în pedanterie. Numai unitatea lor realizează un

Scanned with CamScanner

act educativ deplin. Rîsul este tribunalul care a judecat și a penalizat cele mai multe infracțiuni împotriva progresului uman. Comediile lui Caragiale împotriva prostiei prezumțioase, ale lui Chaplin împotriva degradării subiectului în obicet, ale lui Eugen Ionescu împotriva degenerării vorbirii în vorbărie, au contribuit la progresul umanității mai mult decît multe tratate pretențioase de etică și pedagogie.

Numai o ființă cuvîntătoare și cugetătoare, capabilă să-și transforme senzațiile și emoțiile în idei și proiecte, poate să rîdă. Un creier electronic nu poate fi nici nemulțumit, nici veleitar. Din vorbirea umană el nu poate prelua asupra lui decît dimensiunea fonetică. El nu vorbește, ci emite sunete care devin vorbe numai pentru un om care le ascultă. De aceea, el se poate, eventual, autoperfecționa, dar nu se poate răzvrăti. El este în stare să reproducă *hohote* de rîs, dar nu este capabil să *rîdă* în hohote. Creierul electronic nu este o „mașină gînditoare", ci o mașină „de gîndit". El este un instrument supus voinței umane. El nu poate să-i rîdă omului în față. Omul este singura ființă care poate rîde, deoarece este singura ființă capabilă să spună mediului său înconjurător NU!

Copii încep să rîdă cu adevărat abia după ce au ajuns să spună primul „nu!". Oamenii rămași în preajma naturii rîd mult mai rar decît noi. Tot așa cei cu mintea întîrziată.

Dar de ce spiritul critic a ales tocmai rîsul ca modul cel mai frecvent de manifestare a lui? Poate pentru că rîsul, fiind o expulzare violentă a aerului dinăuntru în afară, exprimă cel mai adecvat atitudinea critică pe care o semnifică. Rîsul este cel mai spontan semnificant al respingerii semnificate. Înainte de a se exprima teoretic, prin formele articulate ale vorbirii, refuzul se exprimă pragmatic și afectiv prin forma nearticulată a rîsului. Rîsul aparține mai mult simbolismului fonetic decît semnului lingvistic. Între rîs și o judecată critică există aceeași deosebire ca între o interjecție și un termen științific, ca între „cucurigu" și „galinacee masculă din familia fasianidelor". Hohotul de rîs, rîsul în față, izbucnirea în rîs seamănă cel mai mult cu adversitatea actului critic. Există în rîs o mișcare repulsivă, care l-a tentat

Scanned with CamScanner

pe om să-l încarce cu o semnificație critică și să adauge, astfel, reacției naturale una culturală. Căci rîsul, înainte de a deveni expresia spiritului critic, este o reacție fiziologică de euforie, de depășire a unei hipertonii, de ușurare, de negare a unei tensiuni. Este fanfara care celebrează succesele noastre. Rîsul este de la început reacția firească în fața exploziei informaționale declanșată de descoperirea unui fapt opus celui așteptat. O asemenea funcție are „gagul" cinematografic : un om cu o statură colosală, dar cu o voce de copil, o frază deosebit de lungă dintr-o anumită limbă tradusă printr-un singur cuvînt dintr-o altă limbă, o ușă somptuoasă în spatele căreia nu-i nimic, genericul faimosului film al lui Grigori Aleksandrov *Toată lumea rîde, cîntă și dansează,* care începe cu „Charlie Chaplin, Greta Garbo, Rudolf Valentino, Gary Cooper... *nu* joacă în acest film." Însă rîsul acompaniază nu orice surpriză, ci numai pe aceea provocată de constatarea că superiorul ascunde inferiorul. El sancționează inferiorul găsit în numele superiorului așteptat. La temelia rîsului se află o dezamăgire. Este mai puțin comic un pitic cu o voce de bas, sau un act de eroism care se ivește la capătul unei vieți ușuratice. Cînd primim mai mult decît ne așteptăm, rîsul este încă aproape de natură. Numai cînd sîntem înșelați devine pe deplin cultură. Rîsul este și o răzbunare. Căderea pe stradă a unui trufaș este considerabil mai rizibilă decît a unui umil. Omul simte nevoia să pedepsească orice recădere a libertății spirituale în inerția materiei. Rîdem ori de cîte ori întîlnim *„du mécanique plaqué sur du vivant"*, ca să reamintim și de celebra formulă a lui Henri Bergson.

Transformînd pedeapsa materială într-una spirituală, rîsul ameliorează relațiile dintre oameni, consolidează încrederea în educabilitate, accelerează procesul de civilizare și economisește, astfel, o imensă cantitate de energie umană. Comediile sînt mai educative și mai puțin costisitoare decît războaiele. Biciul se potrivește mai bine în mîna unui dresor, decît a unui educator. Educatorului îi stau mai bine gluma, ironia, vorba de duh. Gluma, ca și vizualizarea ei sub forma gagului cinematografic, este expresia concentrată a spiritului critic. Decompresiunea

Scanned with CamScanner

prin rîs este cu atît mai puternică cu cît este mai densă compresiunea spiritului critic în vorba de duh care îl declanșează. Valoarea unui „spirit" este cu atît mai mare, cu cît mesajul este mai bogat și expresia lui mai scurtă.

Superioritatea omului asupra naturii se manifestă și prin rîs. Omenirea se desparte de ce-i perimat în trecutul ei nu numai prin luptă politică, ci și prin rîs.

Ba chiar în însăși lupta politică, vorba de duh, ironia, calamburul au fost totdeauna arme de temut. Spiritul lor critic a devenit atît de evident, încît democrațiile le cultivă, iar tiraniile le condamnă. Calamburul nu este doar un joc nevinovat de cuvinte. Firea nestatornică a lui Anton Bacalbașa a fost mai pedepsită de calamburul „ba cal, ba șa" decît de nenumărate pamflete scrise împotriva lui.

Calamburul nu este un deșeu al vorbirii sau al spiritului, după cum îl socotesc oamenii „serioși", ci, dimpotrivă, o performanță a limbajului. Calamburul este expresia concentrată a tot ce înseamnă vorbirea pentru om : *primordialitatea* ei față de gîndire, *întîietatea* ei față de scriere, puterea ei de a se *apleca asupră-și,* forța ei de a ține lucrurile și ideile despre ele la o *distanță crescîndă.*

Calamburul constă într-o supraimpresionare fonetică pentru a obține o suprapunere semantică. „Asemănarea fonologică este simțită ca o înrudire semantică" [1], scrie Roman Jakobson. De fapt, un calambur este cu atît mai reușit, cu cît asemănarea fonetică este mai mare, iar apropierea semantică mai mică. Cînd Mircea Eliade și-a susținut teza sa de doctorat despre „yoga", în fața unei comisii care nu prea se pricepea la filozofie indiană, Oscar Lemnaru i-a șoptit lui Șerban Cioculescu : „Mircea i-a «hindus» pe toți în eroare". Asemănarea fonetică dintre perfectul compus al verbului „a induce" și numele populației de bază a Indiei este îndeajuns de mare, dar cele două înțelesuri suprapuse sînt total diferite. În aceeași situație se află și replica lui Șerban Cioculescu : „St, *i-o gafă*".

---

[1] Roman Jakobson, *Essais de linguistique générale*, Paris, Seuil, 1963, p. 86.

Scanned with CamScanner

Calamburul este unul din principalele mijloace lingvistice prin care poate fi înlocuită o agresiune reală cu una ideală. Căci calamburul este, în primul rînd, expresia spiritului critic. El ia în derîdere unul din cele două înțelesuri în numele celuilalt. Calamburul este, înainte de toate, o manifestare polemică. Cu un minimum de mijloace fonetice — omofonie —, calamburul obține un efect semantic maxim : scurtcircuitarea a două sensuri opuse. După ce constată că „o tendință spre compresiune, sau, mai exact, spre *economie* domină toate aceste tehnici [ale vorbei de duh]“ [1], Freud ajunge la concluzia că, „în materie de spirit, sursele din care se alimentează plăcerea nu-și au izvorul în altul, ci în propriile noastre procese cogitative.“ [2]

Dar înainte de a deveni o armă a spiritului critic, calamburul, sub forma *rebusului*, a fost principala cale prin care scrierea a trecut de la iconografie la fonografie. Calamburul a avut în istoria scrierii rolul pe care l-a avut metafora cognitivă în istoria vorbirii : să mijlocească înaintarea semnificantului lingvistic de la motivat la arbitrar. Din clipa în care încep să se transcrie nu înțelesurile vorbirii, ci sunetele ei, calea spre alfabet este deschisă și înălțarea gîndirii de la concret la abstract este considerabil mai înlesnită. Cu un număr limitat și restrîns de semne grafice — *litere* — se va putea alcătui orice discurs.

În vreme ce ideogramele sînt mii, fonogramele nu pot fi decît zeci. Or, legea fundamentală a informării este să transmită cît mai mult cu cît mai puține mijloace. Și deoarece vorbirea nu este numai semnificantul primordial, dar și cel mai economic al comunicării, scrierea — semnificantul secund — a fost totdeauna subordonată vorbirii. Tendința scrierii de a se apropia și mai mult de vorbire este deci firească. Înaintarea scrierii de la ideograme la fonograme este așadar un progres în istoria culturii. Georges Mounin observă că „în primul caz (al ideogramelor), nu se poate *pronunța* caracterul, adică textul, dacă nu se știe limba ; în al doilea caz (al fono-

---

[1] Sigmund Freud, *Le Mot d'esprit*, p. 48.
[2] *Idem*, p. 210.

Scanned with CamScanner

gramelor), se pot citi semnele fără a le înțelege. Această trecere se efectuează, ca în Egipt, în China sau în civilizațiile precolumbiene, prin procedeul *rebusului.*"[1] Procedeul rebusului constă în a reprezenta *anumite* înțelesuri, cu ajutorul unor ideograme care reprezintă *alte* înțelesuri, dar care se pronunță la fel sau aproape la fel, ale căror expresii orale sînt omofone sau *quasi* omofone. Procedeul rebusului este, așadar, același cu al calamburului : rostirea comandă scrierea și foneticul comandă semanticul. Dacă limba română ar fi ideografică, atunci cuvîntul „calvar" s-ar scrie juxtapunîndu-se desenul unui cal și desenul unei lăzi de var... Nu se poate contesta calamburului rolul însemnat pe care l-a avut în constituirea culturii alfabetice și în dezvoltarea gîndirii logice. Fără trecerea de la transcrierea semnificației la transcrierea semnificantului nu s-ar fi ajuns nici la constituirea celei de a doua articulații a vorbirii și nici la demotivarea semnului lingvistic. Istoria scrierii este istoria procesului prin care oamenii devin conștienți de propria lor vorbire. Istoria lingvisticii trebuie să înceapă cu istoria scrierii.

Calamburul marchează pregnant faptul că omul este conștient de limba pe care o vorbește și stăpîn pe mijloacele ei de expresie. Într-un calambur, omofonia nu este înșelătoare, ci, dimpotrivă, sporește expresivitatea umorului cu care vorbitorul privește distanța dintre cele două sensuri opuse și suprapuse ale paronomazei. Cine remarcă asemănarea fonetică dintre două cuvinte cu sensuri diferite a și actualizat virtualitatea metalingvistică a limbajului. Calamburul este o vorbă despre vorbe.

Dar mai presus de toate calamburul este un „joc de cuvinte". Prin el se manifestă una din proprietățile esențiale ale omului : dimensiunea sa *ludică*. Jocul este o acțiune exclusiv umană, deoarece numai omul a izbutit, făurind limbajul, să depășească legătura nemijlocită dintre semnal și mediu și să realizeze un „joc" din ce în ce mai mare între semnificant și semnificație, între pre-

---

[1] Georges Mounin, *Histoire de la linguistique*, Paris, P.U.F., 1967, p. 52.

Scanned with CamScanner

zent și absent, între real și ideal. Animalele nu se joacă, ci își antrenează capacitatea lor de adaptare la mediu. Animalele nu glumesc, ci ucid. Ca și rîsul, jocul este un lux pe care natura nu și-l îngăduie. Ca și rîsul, jocul este un eveniment cultural, nu natural. Să rîdă și să se joace nu sînt în stare decît ființele cuvîntătoare. La rîs și la joc nu pot ajunge decît ființele capabile să țină natura la o distanță crescîndă și să-și amîne astfel reacțiile față de ea. Urgența biologică nu permite apariția nici a rîsului și nici a jocului. Rîsul și jocul se dezvoltă pe măsură ce oamenii adaugă naturii propria lor cultură „Jucîndu-se — scrie Jan Huizinga —, spiritul creator al limbajului sare neîncetat de la materie la lucrul gîndit.... Astfel, umanitatea își recreează mereu expresia existenței, univers secund imaginat alături de acela al naturii.“ [1] Referindu-se la legătura intimă dintre joc și cultură, Huizinga precizează că cultura „nu se naște *din* joc, ca un fruct viu care se desprinde de planta mamă, ci se desfășoară *în* joc și *ca* joc“. [2]

A înțelege legătura intimă dintre rîs, joc și cultură nu înseamnă a afirma *neseriozitatea* culturii, ci, dimpotrivă, *seriozitatea* jocului și a rîsului. Prin rîs și joc oamenii afirmă necontenit superioritatea creativității asupra oricărei creații, a spiritului asupra materiei și a omului asupra lumii necuvîntătoare, opunîndu-se neîncetat tendinței pe care o au mijloacele de a uzurpa locul scopurilor.

Ca joc de cuvinte care stîrnește rîsul, calamburul reafirmă mereu că scopul suprem al omului este însuși omul, că nici lumii și nici ideilor nu trebuie să li se acorde mai multă importanță decît însuși omului, că orice lucru își pierde importanța deîndată ce nu mai slujește la dezvoltarea personalității umane. Calamburul este expresia cea mai concentrată a antropocentrismului. Locul central al omului în univers nu se întemeiază pe geocentrism și nici nu e desființat de heliocentrism. Omul rămîne în centrul lumii datorită spiritului său creator, prin care se opune entropiei crescînde a naturii și a societăților

---

[1] J. Huizinga, *Homo ludens*, Paris, Gallimard, 1951, p. 21.
[2] *Idem*, p. 280.

Scanned with CamScanner

tehno-birocratizate. Prin jocul de cuvinte omul se ferește să absolutizeze adevărurile, care nu pot fi decît relative, izbutește să evite orice unidimensionalizare și orice fanatism. Umorul, ținînd cumpăna între finit și infinit, convertește tragicul existenței umane în creativitate permanentă. Lumea n-are alt sens decît acela pe care izbutește să i-l dea omul. Un om incapabil să rîdă nu e serios, ci ridicul, de vreme ce e lipsit de una din dimensiunile de bază ale umanității sale.

Să nu uităm însă că, așa cum spunea Eminescu, „om de spirit e acela care-n fundul inimii lui rîde de toți și de toate. Om de geniu e acela care rîde de el însuși".

5. Comunicare și accesibilitate

Accesibilitatea este un atribut inerent al comunicării. O comunicare inaccesibilă este o contradicție în termeni, în vreme ce o comunicare accesibilă este un pleonasm. Comunicarea este trecerea unei informații de la un emițător la un receptor, iar accesibilitatea este putința receptorului de a parcurge cu mintea cîmpul semnificativ care se formează între codul sensibil și informația inteligibilă. Mesajul transmis de emițător este cu atît mai informativ cu cît receptorul se așteaptă mai puțin la el. Cantitatea de informație a unui mesaj depinde de cantitatea de incertitudine pe care transmiterea mesajului o înlătură. Cantitatea de informație este determinată de raportul dintre evenimentul real și toate celelalte evenimente posibile. Cantitatea de informație a enunțului : „Am dat șase-șase", la table, este de 18 ori mai mare decît cantitatea de informație a enunțului. „moneda a căzut pe față".

Comunicarea începe, de fapt, din clipa în care cineva deține o informație pe care destinatarii nu o posedă. Oamenii sînt siliți să comunice unii cu ceilalți, tocmai pentru că nimeni nu știe totul, tocmai pentru că unii au aflat ceea ce alții încă n-au aflat. Relativitatea adevărurilor îi îndeamnă pe oameni să comunice necontenit unii cu alții. Comunicarea inter-umană este permanent

Scanned with CamScanner

dinamizată de nevoia crescîndă a oamenilor de a depăși prezentul prin tatonarea absentului, de a adăuga naturii ceea ce îi lipsește, de a cunoaște ceea ce este încă necunoscut. Oamenii comunică unii cu alții nu numai datorită plusului de informație al unora, ci și minusului de informație al tuturor. Așa a apărut cea mai umană manifestare a vorbirii : *întrebarea;* mai întîi, pusă celorlalți, apoi pusă lumii, în cele din urmă, pusă sieși.

Spre deosebire de informația fizică, între două vase comunicante, și cea biologică, între indivizii aceleiași specii, informația umană nu poate fi calculată exclusiv cantitativ, deoarece ea nu se propagă direct de la un corp la altul, ci mediat, prin înțelegere reciprocă. În natură, emițătorul *comunică receptorului,* în cultură, emițătorul *comunică cu receptorul.* În natură, informația se propagă prin *semnale,* în cultură, informația este vehiculată de *semne.* Datorită dezvoltării progresive a cîmpului semiotic dintre semnificantul verbal și semnificația intelectuală, creativitatea gîndirii crește și, în consecință, informația sporește continuu. Numai informația umană permite transformarea întîmplării în libertate și a probabilității în realitate, deoarece numai omul este capabil să folosească sensibilul pentru a ajunge la inteligibil și apoi să folosească inteligibilul pentru a schimba sensibilul.

Orice informație presupune neapărat un semnificant sensibil și o semnificație inteligibilă, o expresie care poate fi „percepută" și un mesaj care urmează să fie „priceput". Orice semnificație nouă este, în același timp, și o informație. Prin comunicare, semnificația rămîne, dar informația piere. O banalitate nu încetează să fie o semnificație, dar încetează să mai constituie o informație. Orice informație este și o semnificație, dar nu orice semnificație este și o informație.

Transformarea mediului cere oamenilor o informație din ce în ce mai cuprinzătoare. Cunoștințele despre realitate devin mereu mai adînci și atitudinea față de ea mereu mai activă. Este din ce în ce mai mare cîmpul semiotic pe care trebuie să-l străbată receptorul de la perceperea codului la priceperea mesajului. Se diversi-

Scanned with CamScanner

fică mesajele, se diversifică, deci, și codurile. O nouă semnificație poate fi construită cu ajutorul unui semnificant vechi, dar nu poate fi comunicată decît printr-un nou semnificant. Orice comunicare este accesibilă, dar nu oricui și oricînd. Accesibilitatea sporește pe măsură ce oamenii învață să decodeze noul cod.

Odinioară, scrisul era accesibil doar unei minorități restrînse, astăzi a devenit accesibil majorității covîrșitoare a oamenilor. Accesibilitatea este educabilă. Nici o operă umană nu este de la început accesibilă tuturor. Și chiar după ce devine accesibilă *tuturor*, nu este tuturor *la fel* de accesibilă. Cei mai mulți văd în *Hamlet* tragedia nehotărîrii, alții, contrastul dintre despotism și umanism, iar unii elogiul îndoielii, prin care Europa se desparte de dogmatismul medieval și inaugurează spiritul critic al epocii moderne. Accesibilitatea ține de public; creatorului i se cere autenticitate, să spună cu talent exact ceea ce simte și gîndește.

Un autor nu poate exprima aceași idee în mai multe feluri, deoarece, în mintea lui, ideea nu apare înainte de orice expresie, ci în și printr-o anumită expresie. În actul creației, semnificantul participă nemijlocit la formarea semnificației. Nici un creator nu poate schimba „la cererea publicului" expresia în care și prin care și-a elaborat mesajul. Nimeni nu poate îmbrăca un anumit mesaj cu o expresie „mai pe înțeles" fără să modifice și mesajul, deoarece expresia nu este haina mesajului, ci chiar trupul lui. Originalitatea unei opere nu rezidă nici în noutatea expresiei, nici în noutatea mesajului, ci în *noutatea unității* dintre expresie și mesaj. O operă este cu atît mai originală, cu cît este mai nou cîmpul semiotic cuprins între expresie și idee.

Pentru o operă, mai ales artistică, decisivă nu este nici justețea în sine a mesajului, nici simplitatea codului, ci amploarea cîmpului semiotic și autenticitatea structurării lui. Arta a fost de la început mai puțin o *descriere* a realității și mai mult o *transcriere* a atitudinii artistului față de ea. Cîmpul semiotic se formează prin forța metaforică a semnificantului, care, pe de o parte, înalță semnificația pe trepte de cunoaștere din ce în ce mai abstracte, iar, pe de alta, poate spori expresivitatea

Scanned with CamScanner

atitudinii pragmatico-afective a creatorului față de lumea sa. Mărimea cîmpului semiotic măsoară atît adîncimea la care a ajuns cunoașterea noastră, cît și intensitatea cu care ne trăim atitudinea față de ceea ce știm. Energia metaforică a semnificantului brăzdează neîncetat și în ambele direcții cîmpul semiotic al unei opere de artă, încercînd, prin concretizare, să recupereze ceea ce a pierdut prin abstractizare : expresivitatea. Chiar și în știință se simte, de la o vreme, nevoia de „modele" care să concretizeze cele mai abstracte teorii.

Istoria culturii este însă istoria creșterii cîmpului semiotic. În mod firesc, accesibilitatea rămîne mereu în urma dezvoltării culturale. Ritmul în care crește accesibilitatea este mai lent decît ritmul în care crește cîmpul semiotic. În fiecare epocă, există opere *banale,* care se află sub nivelul mediu de accesibilitate, și opere „ermetice", care se adresează unei minorități de inițiați. În primul caz, publicul parcurge cu ușurință și cu o plictiseală crescîndă distanța dintre înfățișarea unei opere și înțelesul ei ; în al doilea, cei mai mulți nu izbutesc să treacă de la perceperea operei la priceperea ei. Dificultatea de comunicare trebuie însă depășită nu prin restrîngerea cîmpului semiotic, ci prin educarea accesibilității.

Pînă nu de mult s-a crezut că problema poate fi rezolvată prin folosirea unui semnificant realist mimetic. Numai că, „realismul" semnificantului se dovedește a fi o iluzie. Nici cel mai mimetic semnificant nu poate fi întru totul realist, deoarece se deosebește de realitatea imitată prin substanță, prin funcțiune, prin proporții, prin durată. Pasărea, șoarecele, broasca și săgețile primite de Darius din partea sciților n-au fost destul de realiste de vreme ce, prin ele, sciții au înțeles una și Darius alta... Spre deosebire de realitate, semnificantul este o creație culturală, nu un produs natural ; el exprimă *intențiile* omului în fața naturii și nu are menirea să copieze *proprietățile* naturii.

Dacă semnificantul seamănă totuși cu ceva, atunci seamănă cu *percepția* realului, nu cu *însuși* realul. Și deoarece percepția realității nu rămîne aceeași, ci variază necontenit de la epocă la epocă, de la o cultură la alta,

Scanned with CamScanner

de la o vîrstă la alta, nimeni nu poate spune cu precizie unde încetează realismul și începe antirealismul semnificantului. Reprezentînd diverse scene de vînătoare, desenele rupestre sînt mai degrabă *anticipații* magice decît *amintiri* dezinteresate. Semnificantul a fost de la început menit să devină din ce în ce mai „nerealist" ; altfel, scrierea n-ar fi evoluat de la pictogramă la fonogramă. Chiar și fenomene ale naturii, ca piatra, plantele, animalele, încetează să mai fie realiste din clipa în care, folosite ca semne, nu mai participă la tendințele naturii, ci exprimă intențiile mereu mai îndrăznețe ale omului : unealta, totemul, podoabele. A cere artei să aibă neapărat un semnificant realist-imitativ înseamnă a o întoarce din drum, a menține gîndirea în apropierea sensibilității, a obliga semnificația să rămînă în preajma semnificantului, a-i diminua forța ei de cunoaștere și de influențare. Nu te poți înălța la o semnificație generală cu un semnificant imitativ. Cu un semnificant mimetic poți picta *orori* ale războiului, însă războiul ca *Oroare* nu-l poți picta decît cu un semnificant mai puțin imitativ, așa cum face Picasso în *Guernica*. O onomatopee nu poate exprima o categorie filozofică. Este nevoie de un semnificant îndelung prelucrat pentru a izbuti să construiești o semnificație capabilă să reflecte proprietăți și raporturi reale de o mai mare generalitate.

Cînd, în *Portocala mecanică,* Stanley Kubrick filmează scenele de violență cu încetinitorul, transformîndu-le într-un balet al cruzimii, o face nu pentru a bagateliza violența, ci pentru a-i scoate la iveală esența, pentru a-l ajuta pe spectator să depășească prima impresie și să ajungă la înțelegerea și condamnarea sălbăticiei.

Mesajului, nu codului, i se poate cere să fie realist. Dealtfel, termenul de „realism" nu este strict estetic, ci axiologic. El nu se află pe același plan cu impresionismul, expresionismul, naturalismul etc. Realismul nu este doar un curent artistic, ci o modalitate ideologică. Realism nu înseamnă oglindirea și acceptarea realității, ci cunoașterea legilor ei pentru a o pune în slujba dezvoltării omului. Realismul este o atitudine activă, militantă, constructivă.

Scanned with CamScanner

Semnificantul realist este inerent culturii de masă, dar nu și culturii socialiste. Cultura socialistă se construiește *pentru toți*, dar nu este o cultură *de masă*, ci o cultură din ce în ce mai înaltă ; spre deosebire de cultura de masă, care are un cîmp semiotic sărac, menținînd gîndirea în vecinătatea primelor impresii, superficiale și efemere, cultura socialistă are un cîmp semiotic în continuă dezvoltare, îngăduind înălțarea permanentă a cunoașterii și a idealului de viață. Spre deosebire de cultura de masă, cultura socialistă este nu numai pentru toti. dar și pentru fiecare, ajutînd fiecăruia să devină din ce în ce mai mult el însuși, să contribuie cu individualitatea sa la dezvoltarea întregii societăți.

Spre deosebire de cultura de masă. cultura socialistă nu e uniformă, ci doar unitară : ea va fi cea mai diferențiată cultură din cîte au existat pînă acum.

6. Primejdia tăcerii

Tăcere nu înseamnă lipsa gălăgiei, ci lipsa vorbirii ; lipsa gălăgiei se numește liniște. Tăcere nu poate exista decît „dincoace" de cultură, în natură, sau „dincolo" de cultură, în neant. În cultură răsună neîncetat trecerea vorbirii în gîndire și a gîndirii în vorbire. Chiar cînd nu e liniștită, natura e tăcută. Omul a adăugat evoluției indiferente a naturii istoria dramatică a culturii rupînd tăcerea. În geneza culturii, vorbirea este într-adevăr „originară", dar nu e un „păcat", ci principalul instrument al făuririi valorilor. Vorbind, oamenii au izbutit să dea acestei lumi o nouă dimensiune : *spiritualitatea*.

La început, vorbirea a fost folosită cu grijă, rămînînd sub controlul colectiv al practicii sociale. „Cea mai mare parte a culturilor pe care le numim primitive folosesc limbajul cu zgîrcenie ; nu se vorbește oricînd și cu privire la orice. Manifestațiile verbale sînt adesea limitate la împrejurări prescrise, în afară de care se cruță cuvin-

Scanned with CamScanner

tele."[1] În culturile native, oamenii dialogau rar și monologau și mai rar. Viața lor interioară era mult mai săracă decît cea exterioară. Cîmpul semiotic al limbii pe care o vorbeau era încă la începutul dezvoltării lui, deoarece semnificația cuvintelor se mai afla încă în preajma semnificantului lor. Fiecare știa, din experiența personală, despre ce vorbește și numele lucrurilor mai păstra impresia concretă a obiectelor ținute în mînă sau văzute de aproape. Cuvintele care exprimă impresia provocată de un lucru sau de o împrejurare — *ideofonele* — sînt considerabil mai frecvente în limbile native decît în cele elaborate. Informația emoțională a ideofonelor este, firește, mult mai bogată decît informația lor logică. În limbile popoarelor aflate încă în preajma naturii, cuvintele denotează și conotează situații particulare și prezente. Se pare că fragmentarea ideii de timp în trecut, prezent și viitor este o creație a culturii alfabetice. Culturile orale erau interesate exclusiv de actualitate.

Însă energia metaforică a vorbirii a îngăduit semnificației să se distanțeze din ce în ce mai mult de semnificant. Semnificațiile deveneau astfel mereu mai abstracte și mai generale, iar semnificanții deveneau mereu mai puțin motivați și deci mai arbitrari. Semnificația putea fi astfel învăluită în mister, iar semnificantul putea fi sacralizat. Semnificantul a fost, uneori, atît de sacralizat, încît a ajuns să sacrifice însăși semnificația. Așa s-a întîmplat cu mulți idoli în decursul istoriei : au fost uciși oameni în numele *Omului*, a fost aruncată omenirea în trecut în numele *Progresului*, a fost jefuit prezentul în numele *Viitorului*... Nu o dată libertatea s-a slujit de tiranie și iubirea de inchiziție.

„Sacrificiul este unul din mijloacele prin care profanul comunică cu sacrul prin intermediul unei victime."[2] Pentru ca să nu mai existe victime este nevoie de desacralizarea semnificantului și de reexaminarea critică a semnificațiilor. Mulți gînditori contemporani, dezamăgiți de eșecul atîtor ideologii, nu se mai mulțumesc însă cu

---

[1] Claude Lévi-Strauss, *Anthropologie structurale*, Paris, Plon, 1968, p. 78.

[2] Marcel Mauss, *Oeuvres*, Paris, Ed. de Minuit, 1968, p. 16.

Scanned with CamScanner

supravegherea axiologică a cîmpului semiotic, ci propun anularea lui, fie prin ocolirea semnificantului verbal, fie prin împiedicarea semnificației intelectuale de a se îndepărta de orizontul perceptual.

Încă Nietzsche reproșa metaforei că îndepărtează gîndirea de adevăr în loc s-o apropie. „Faptul de *a cunoaște* este doar faptul de a lucra asupra metaforelor celor mai plăcute, este un fel de a imita care nu mai este simțit ca imitație. El nu poate deci să pătrundă în împărăția adevărului.“ [1] Mai recent, Andrea Galimberti se plînge că „gîndirea noastră conceptuală este o înșelăciune, o ficțiune al cărei principiu este limbajul“ [2], iar Raymond Tschumi regretă că, „în mod paradoxal, limbajul, ca instrument al cunoașterii, întunecă pe oricine se folosește de el în măsura în care realitatea, pentru a deveni obiect al cunoașterii, apare pe un ecran pe măsura omului, pe care semnele sînt trasate, de la origine, de către om.“ [3]

Omul ar putea evita limbajul, fie retrăgîndu-se dincoace de limitele lui, în comunicarea sensibilă, fie înălțîndu-se dincolo de limitele lui, în comuniunea mistică. Prin comunicarea sensibilă, oamenii ar intra în contact unii cu alții, iar prin comuniunea mistică, ar intra în legătură cu divinitatea. Convins că limbajul face parte integrantă din păcatul originar, Brice Parain crede, pe de o parte, că „dacă am putea trăi comunicînd fără să vorbim, în mod nemijlocit, în sensul foarte tare al acestui cuvînt, ar fi frumos“ [4], iar, pe de altă parte, că „limbajul nu este decît un mijloc de a ne atrage către contrariul lui, care este tăcere și care este Dumnezeu“ [5].

Numai că suspendarea limbajului, fie că este vorba de *tăcerea inferioară* a semnalelor naturale, fie că este vorba de *tăcerea superioară* a revelației religioase, în-

---

[1] Friedrich Nietzsche, *Le Livre du philosophe*, Paris, Aubier-Flammarion, 1969, p. 139.

[2] Andrea Galimberti, *Nature, pensée, valeur*, în *Les Etudes philosophiques*, nr. 3, 1961, p. 76.

[3] Raymond Tschumi, *Le Langage et la pensée*, în *Dialectica*, nr. 3—4, 1968, p. 272.

[4] Brice Parain, *Entretiens avec B. Pingaud*, Paris, Gallimard, 1966, p. 122.

[5] *Idem*, p. 157.

Scanned with CamScanner

seamnă, deopotrivă, ieșirea din cultură. Cultura nu se poate dezvolta fără procesul miraculos prin care vorbirea transformă necontenit trăirile în idei. Dorința de a comunica idei prin ocolirea limbajului este tot atît de absurdă ca dorința de a comunica prin limbaj întreaga complexitate a unei trăiri. O stare sufletească strict individuală nu poate fi complet comunicată prin limbaj, deoarece ea face parte mai mult din natură decît din cultură. Limbajul nu poate comunica trăirile decît după ce le-a transformat în gînduri. Tragedia incomunicabilității este consecința firească a încercării de a comunica prin limbaj ceea ce limbajul nu poate comunica. Limbajul este sortit să producă și să comunice idei, tot așa cum roata este menită să sporească viteza deplasării. Sentimentul tragic se poate ivi și în urma încercării de a obliga o roată să compună cîntece de dragoste... Dorința comunicării prin tăcere seamănă cu dorința unei păsări de a scăpa de rezistența aerului în timpul zborului. Fascinația tăcerii își are izvorul într-o gravă neînțelegere.

Vorbirea este însă astăzi amenințată mai puțin de apologeții tăcerii și mai mult de dezvoltarea noilor mijloace ale comunicării de masă. Prin caracterul lor senzorial-afectiv, iconic și monologal, radioul, cinematografia și televiziunea restrîng cîmpul semiotic al culturii și micșorează continuu rolul dialogului. Oamenii comunică din ce în ce mai puțin unii *cu* alții și se mulțumesc din ce în ce mai mult cu ce li *se* comunică. Cavalcada audiovizualului sufocă meditația sub o masă crescîndă de informații și astfel hipertofiază viața exterioară în paguba celei interioare. Discuțiile sînt din ce în ce mai rare și gîndirea devine din ce în ce mai leneșă, deoarece izvorul nutritiv al monologului este dialogul. Omul este singura ființă din care poate să iasă mai multă informație decît a intrat, dar dacă fluxul informațiilor primite nu mai îngăduie răgazul creației, entropia socială crește și omenirea este amenințată de o moarte informațională. Nu cred că are dreptate Claude Lévi-Strauss cînd afirmă că „fiecare vorbă schimbată, fiecare linie imprimată stabilește o comunicare între doi interlocutori, făcînd staționar un nivel care se caracteriza mai înainte printr-o deosebire de informație, deci printr-o mai mare organi-

Scanned with CamScanner

zare“ [1]. Creativitatea contra-entropică a omului descreşte nu prin fiecare vorbă schimbată, ci prin fiecare vorbă „neschimbată“, prin întreruperea dialogului. Cîtă vreme dialogul hrăneşte monologul şi stimulează activitatea creatoare a gîndirii, entropia este contracarată de făurirea unor noi idei. Claude Lévi-Strauss crede că „mai degrabă decît antropologie ar trebui să se scrie «entropologie», numele unei discipline menite să studieze, în manifestările lui cele mai înalte, acest proces de dezintegrare“ [2]. Dimpotrivă ! Antropologia este disciplina care studiază condiţiile inventivităţii neîncetate a omului.

Ignorînd rolul decisiv al vorbirii în antropogeneză şi în dezvoltarea culturii, Marshall McLuhan visează la o conştiinţă eliberată de zidurile limbajului. „Tehnologia electrică — scrie el — n-are nevoie de cuvinte, nu mai mult decît are nevoie ordinatorul numeric de numere. Electricitatea deschide calea unei extinderi a însuşi procesului de conştiinţă, pe o scară mondială şi fără nici o verbalizare. Nu e imposibil ca această stare de conştiinţă colectivă să fi fost aceea în care se găseau oamenii înaintea apariţiei vorbirii.“ [3]

Ori de cîte ori se iveşte o criză a valorilor, apare din nou tentaţia de a proiecta în viitor un „paradis pierdut“, în care oamenii nu prea aveau ce să-şi spună, de vreme ce aveau totul la dispoziţie.

Lupta îndreptăţită împotriva inflaţiei verbale s-a transformat treptat într-o ostilitate neîndreptăţită faţă de limbajul însuşi. Se confundă *vorbăria* cu *vorbirea*, deşi vorbăria este mai degrabă o modalitate paradoxală a tăcerii, de vreme ce nu mai spune nimic. Restabilirea rolului pe care îl are vorbirea în dezvoltarea omului revine tot vorbirii şi nicidecum noilor mijloace ale comunicării de masă, care împing omenirea spre o civilizaţie

---

[1] Claude Lévi-Strauss, *Tristes tropiques*, Paris, Plon, 1965, p. 374.

[2] *Ibidem*.

[3] Marshall McLuhan, *Pour comprendre les média*, Montréal, Ed. H.M.H., 1968, p. 100.

Scanned with CamScanner

a tăcerii. Matematica, principala modalitate de expresie a științei contemporane, este o „limbă“ care nu mai poate fi vorbită, ci doar scrisă. Arta contemporană, nonobiectivă, nonfigurativă, abstractă, respinge din ce în ce mai mult posibilitatea de echivalare lingvistică. Însăși limba vorbită în diversele parlamente sau aceea folosită pentru a vinde un nou fleac industrial nu mai este menită să comunice noi adevăruri și să ascută spiritul critic al celui care o ascultă, ci să evite exigențele conștiinței. După ce constată că „pînă în secolul XVIII sfera limbajului îngloba aproape toată experiența și realitatea“ [1], în vreme ce astăzi „lumea cuvintelor s-a restrîns“ [2], George Steiner ne avertizează : „Capacitatea de absorbție a sistemului nostru nervos se va găsi fără îndoială sporită, vom tolera mai bine ofensiva vizibilului și a gălăgiei ; dar facultatea noastră de a recrea un tot coerent, înglobînd decor și acțiune, pornind de la simplul semnal al unui termen mut se va atrofia ca un mușchi care nu mai lucrează.“ [3] Căutînd cauza principală a acestei situații alarmante, G. Steiner o găsește în faptul că noile mijloace ale comunicării de masă au îngustat prea mult viața intimă a fiecăruia, răgazul convorbirilor personale și al meditației solitare. „Această devastare — scrie el — este generată de înseși condițiile unei civilizații urbane a numărului, de uniformitatea inevitabilă a alegerilor noastre economice și politice, de noile mijloace electronice de comunicare și de propagandă, de presiunea, intervenția și controlul crescînd al factorilor sociologici și materiali asupra gîndurilor și acțiunilor noastre. Din ce în ce mai mult nu mai există o adevărată viață particulară, un loc în care să ne trăim propria noastră sensibilitate decît în situații extreme, depresiune nervoasă, drogare, sărăcie.“ [4] Fără viața interioară a individualității, vorbirea n-are cum să transforme experiența fiecăruia în noi adevăruri. Vorbi-

---

[1] George Steiner, *Langage et silence*, Paris, Seuil, 1969, p. 43.
[2] *Ibidem.*
[3] *Idem*, p. 243.
[4] *Idem*, p. 92—93.

Scanned with CamScanner

rea endostenofonică, ce se desfășoară în monologul interior, nu e tăcere, ci doar nerostire. Adevărul este deci compromis nu numai de minciună, ci, în primul rînd, de tăcere. Evident, soluția nu constă în desființarea mijloacelor moderne ale comunicării, ci în subordonarea lor față de principalele modalități ale vorbirii : dezbaterea, discuția, convorbirea.

Scanned with CamScanner

CAPITOLUL V

LIMBAJUL ŞI CELELALTE MIJLOACE DE COMUNICARE

În geneza culturii, hotărîtoare este vorbirea. Atitudinea a putut deveni artă numai din clipa în care strigătul s-a transformat în vorbă. Fiind singura capabilă să genereze gîndirea, vorbirea este singurul mijloc de comunicare în stare să devină limbaj, căci limbajul este unitatea contradictorie dintre vorbire şi gîndire, dintre fonic şi semantic, dintre materie şi spirit.

Limbajul este izvorul tuturor artelor, dar artele nu sînt limbaj, ci forme *neverbale* de comunicare, chiar atunci cînd printre mijloacele lor de expresie se află şi vorbirea, ca teatrul, cinematograful şi televiziunea. Orice semn este o unitate contradictorie între un semnificant perceptibil şi o semnificaţie inteligibilă. Numai că semnificantul oricărui alt semn decît cel lingvistic nu poate fi decît *secund,* avînd menirea să conserve *conotaţia* semnificaţiilor verbale, ameninţată continuu de energia generalizantă şi abstractizantă a vorbirii. Lăsînd în sarcina vorbirii să dezvolte denotaţia, oamenii au simţit nevoia, încă de timpuriu, să conserve şi conotaţia, fie sonor, fie vizual, fie audio-vizual : aşa au apărut artele auditive şi vizuale. Denotaţia unui desen parietal aparţinea semnificaţiilor verbale ale unei limbi de mult dispărute ; desenul nu a păstrat decît conotaţia : probabil, urarea magică de a învinge animalele reprezentate. Numai scrierea artificială a metalimbajelor ştiinţifice poate fi exclusiv denotativă.

Menirea artei nu este însă să înştiinţeze, ci să emoţioneze. Preponderenţa elementelor senzorial-afective trage vorbirea spre muzică şi transcrierea ei spre plas-

Scanned with CamScanner

tică, în vreme ce sporirea elementelor ei intelectual-raționale o trage spre discurs și alfabet. Prin rafinarea virtuților fonice ale vorbirii s-a ajuns la muzică, iar prin dezvoltarea virtuților ei logice s-a ajuns la discursul teoretic. Pe de altă parte, transfigurarea imaginilor schematizate din care vorbirea desprinde ideile duce la plastică, în vreme ce transcrierea vorbirii însăși duce, în cele din urmă, la scrierea alfabetică. Arta auzului, care este arta timpului, ajunge la expresia emoționantă a trăirii afective prin prelucrarea elementelor suprasegmentale ale vorbirii : tonul, intonația, accentul, ritmul, debitul ; arta văzului, care este arta spațiului, ajunge la expresia emoționantă a unor stări afective prin transfigurarea reprezentărilor de la temelia conotativă a ideilor.

Trecerea de la limbaj la formele neverbale de comunicare marchează trecerea de la convorbire la transmisie. În vreme ce, prin limbaj, oamenii comunică unii *cu* alții, prin artă, creatorii nu comunică *cu* ascultătorii și spectatorii, ci *le* comunică mesajul lor. Prin limbaj, emițătorii și receptorii comunică între ei prin același cod și prin aceleași mijloace, în vreme ce, prin artă, ascultătorii unui concert sau vizitatorii unei expoziții nu pot să comunice cu compozitorii sau cu pictorii prin același cod și prin aceleași mijloace. Comunicarea verbală este dublu articulată, preponderent cognitivă și dialogală, în timp ce comunicarea artistică este monoarticulată, precumpănitor afectivă și monologală.

Limbajul este singurul mijloc de comunicare traductibil, capabil să vorbească despre el însuși și despre celelalte sisteme de semne. Celelalte forme de comunicare sînt lipsite de *a doua articulație ;* spre deosebire de fonemele limbajului, care n-au nici o semnificație, sunetele muzicii și culorile picturii sînt, de la început, calde sau reci, grave sau frivole, distante sau apropiate.

1. Poezia

Poezia, care face trecerea de la comunicarea lingvistică la cea nelingvistică, este un „limbaj“ în care tendința

Scanned with CamScanner

semnificației de a deveni din ce în ce mai abstractă este acompaniată *nu* de tendința semnificantului de a deveni mereu mai arbitrar, ci de efortul lui de a fi din ce în ce mai expresiv. „Căci — constată Mikel Dufrenne — în măsura în care această exigență (de raționalitate) se afirmă, spiritul devine indiferent față de natura semnului pentru a nu reține decît semnificația; el refuză curînd expresivitatea semnului și revendică mereu mai energic controlul sensului, pînă la a crea un limbaj artificial ca acela al logicii, asupra căruia are o totală stăpînire.“ [1] Însă poezia nu are menirea să comunice denotația unei idei, ci conotațiile ei, cititorul restabilind diferite posibilități ale tensiunii lor. Pentru poet, mai importantă este expresivitatea semnificantului decît precizia semnificației. „Este incontestabil că poetul nu tratează limbajul cum face prozatorul : el face din el o materie și nu un instrument.“[2] Numai că preponderența expresivității nu înseamnă anihilarea dimensiunii cognitive a limbajului poetic.

Prin energia ei cognitivă, metafora sporește generalitatea mesajului, iar prin energia ei expresivă, ea sporește expresivitatea, emotivitatea lui. Întreruperea oricărui contact între expresivitatea semnificantului și sensurile semnificației pune în primejdie însăși poezia. Pornind de la ideea justă că „poetul este liber să dezvăluie noi adevăruri, însă nu prin aceasta este el poet“, Jean Cohen ajunge la ideea falsă că : „poetul este poet nu prin ceea ce a gîndit și a simțit, ci prin ceea ce a spus. El nu este creator de idei, ci de cuvinte.“ [3] Izbit de contradicția dintre afectiv și rațional, Jean Cohen nu mai vede unitatea lor. „Sens noțional și sens emoțional — scrie el — nu pot exista împreună înăuntrul aceleiași conștiințe. Semnificantul nu poate induce în același timp doi semnificați care se exclud.“ [4] El vrea să scape de contradicția fundamentală a oricărei opere de artă : comunicarea *atitudinii*

---

[1] Mikel Dufrenne, *Le Poétique*, P.U.F., Paris, 1963, p. 35.
[2] *Idem*, p. 47.
[3] Jean Cohen, *Structure du langage poétique*, Flammarion, Paris, 1966, p. 90.
[4] *Idem*, p. 92.

Scanned with CamScanner

emoționale față de o realitate *reflectată noțional*. În poezie, lumea exterioară este simbolul lumii interioare, expresia sufletului și a minții omenești. Are dreptate Walter Benjamin, remarcînd că : „în interiorul oricărei structuri lingvistice domnește conflictul dintre exprimat și exprimabil, pe de o parte, și inexprimabilul și inexprimatul, pe de altă parte“ [1]. Arta este tocmai capacitatea de a comunica ceea ce altfel, prin limbajul obișnuit, ar rămîne incomunicabil. Arta încearcă să facă auzibil și vizibil ceea ce este dincolo sau dincoace de puterea noastră de a auzi și de a vedea. A înlătura contradicția dintre sensibil și inteligibil echivalează cu renunțarea la cultură.

Referindu-se la faptul că poezia nu comunică emoții pure, ci idei emoționante, M. Dufrenne scrie : „Chiar dacă nu vizează decît să comunice o emoție pentru a obține un răspuns emoțional, emoția nu se propagă ca focul în pădure ; comunicarea este mediată de concept.“ [2] Ca să devină artă, emoția trebuie să intre în contact cu o noțiune prin intermediul vorbirii. Altfel, avem de-a face cu o *comunicare naturală* a unei emoții și nicidecum cu o *comunicare culturală* a unei idei emoționante, a unei semnificații preponderent conotative.

Chiar o poezie care nu vrea să comunice nici o idee comunică, totuși, una : că nu vrea să comunice nici o idee, că poetul este supărat pe toate ideile curente, că vrea să curețe cultura de toate ideile învechite. „Nu mai trebuie să credem în cuvinte ! De cît timp exprimă ele contrariul a ceea ce organul care le emite gîndește și vrea ?“ [3], se întreba Tristan Tzara în celebrul *Manifest Dada*. Dar și el era conștient de faptul că vidarea cuvintelor de orice înțeles este un gest de igienă ideologică și nimic mai mult. „După masacru ne rămîne încă speranța unei umanități purificate“ [4], se consola el.

Apollinaire crede însă că mergem spre „o artă complet nouă, care va fi pentru pictură, așa cum a fost ea

---

[1] Walter Benjamin, *Mythe et violence*, I, Paris, Denoël, 1971, p. 86.

[2] M. Dufrenne, *op. cit.*, p. 22.

[3] Apud Mario de Micheli, *Avangarda artistică a secolului XX*, Ed. Meridiane, 1968, p. 274.

[4] *Idem*, p. 266.

Scanned with CamScanner

considerată pînă acum, ceea ce e muzica pentru literatură. Va fi pictură pură așa cum muzica este literatură pură.“ [1] „Pură“ era, după primul război mondial, numai arta curățată de toate ideile care s-au dovedit incapabile să oprească îngrozitorul măcel. Și mai „pură“ vrea să fie arta după cel de-al doilea război mondial, după ce ideile s-au dovedit încă o dată incapabile să împiedice izbucnirea prăpădului.

Numai că fără idei nu există nici artă. Lipsită de idei, arta alunecă, în cele din urmă, în afara culturii și cade în natură. Scăpat de sub controlul semnificației, orice semnificant redevine semnal și încetează să mai comunice emoții estetice, nemaifiind în stare să comunice decît emoții primare, superficiale și efemere.

Afectivitatea îi diferențiază pe artiști numai din clipa în care intră în contact cu raționalitatea identificatoare. Altfel ar fi imediat absorbită de anonimatul speciei. Cred că se înșeală profund Oliver Messiaen cînd afirmă că „numai păsările sînt mari artiști. Adevărații autori ai pieselor mele sînt ele“ [2]. Apollinaire se apropie mai mult de adevăr cînd spune că „amatorul de muzică încearcă, ascultînd un concert, o bucurie diferită decît cea pe care o are ascultînd zgomotele naturale, precum murmurul pîrîului, mugetul unui torent, șuierul vîntului în pădure sau armoniile limbajului omenesc, bazate pe rațiune, și nu pe estetică“ [3].

2. Muzica

Muzica este creație artistică, nu eveniment natural; ea este rezultatul unui demers conștient; ea e intențională, nu spontană. Muzica ia naștere prin înclinarea vorbirii spre partea ei de cîntec. „Toată muzica organică a

---

[1] Apud Mario de Micheli, *op. cit.*, p. 319.
[2] Olivier Messiaen, în *L'Art de la musique*, Ed. Seghers, Paris, 1961, p. 519.
[3] Apud Mario de Micheli, *op. cit.*, p. 319.

Scanned with CamScanner

ieşit din stilul *recitativ* şi, de la început, ea imită vorbirea. Emanciparea muzicii, azi, este sinonimă cu emanciparea ei faţă de limbajul verbal..." [1] Muzica este singura artă care nu-i obligă pe oameni să se limiteze la o singură voce sau la un dialog de voci şi care este în stare să semnifice, în acelaşi timp, devenirea şi polivalenţa simultană. Ca operă de artă, muzica se deosebeşte fundamental atît de zgomotele naturale, cît şi de sunetele vorbirii ; spre deosebire de zgomotele naturale, care sînt *efecte spontane,* sunetele muzicale sînt *mijloace intenţionale,* iar spre deosebire de sunetele verbale, care sînt *discontinue* şi *monofone,* cele muzicale sînt *continue* şi *polifone.* „Pe de altă parte — precizează Adorno — această rigoare obiectivă a gîndirii muzicale însăşi, care numai ea conferă muzicii mari demnitatea ei, a cerut totdeauna controlul atent al conştiinţei subiective a compozitorului. Elaborarea unei asemenea logici a rigorii muzicale în detrimentul percepţiei pasive a sunetelor, în aspectul lor senzual, defineşte rangul artistic faţă de fredonarea în bucătărie." [2] Nici un compozitor nu se mulţumeşte cu imitarea zgomotelor din natură, ci le organizează într-o compoziţie, în jurul unei idei artistice care exprimă atitudinea sa faţă de realitate. „*Simfonia pastorală* — mărturisea Beethoven — nu e un tablou ; în ea se află exprimate, în nuanţe particulare, impresiile pe care omul le gustă la ţară." [3] Muzica nu se iveşte din întîlnirea întîmplătoare a unor sunete, ci prin combinarea lor conştientă de către un creator. Chiar în muzica aleatorie, nu ordinatorul compune, ci compozitorul cu ajutorul ordinatorului. „Altminteri, ce fel de comunicare mai poate avea loc aici, unde rezultatul (respectiv mesajul concret) este la fel de imprevizibil pentru autor ca pentru receptor ?" [4] „Spiritul, gîndirea trebuie să creeze muzica, şi nu degetele plimbîndu-se la întîmplare pe clape." [5]

---

[1] Th. W. Adorno, *Philosophie de la nouvelle musique,* Paris, Gallimard, 1962, p. 136—137.

[2] *Idem,* p. 22.

[3] În *L'Art de la musique,* p. 272.

[4] Victor Ernest Maşek, *Mărturia artei,* Ed. Academiei R. S. România, 1972, p. 115.

[5] Arthur Honegger, în *L'Art de la musique,* p. 485.

Scanned with CamScanner

Intenționalitatea muzicii prelungește intenționalitatea vorbirii din care s-a desprins. În vreme ce vorbirea, prin tendința ei cognitivă, se înalță treptat spre concepte mereu mai generale, muzica, prin impactul ei afectiv, explorează marile adîncuri ale trăirii emoționale. „Separarea aparentă a muzicii de limbaj este faptul unui stadiu de specializare expresivă... Orice «muzică pură» este neapărat derivată din muzica vocală, adică din unitatea muzică-limbaj... Temelia unei simfonii este totdeauna sunetul format de către limbajul omului care cîntă"[1], scrie Paul Bekker. „Dealtfel — completează M. Beaufils —, nu este, oare, toată muzica instrumentală instrumentalizarea unui tropar sau, mai tîrziu, a unui madrigal ?"[2]

Că muzica, la fel ca și vorbirea, nu este un fenomen al naturii, ci o creație a culturii o dovedește și faptul că atît una cît și cealaltă ascultă mai mult de stilurile libertății culturale, decît de legile necesității naturale. În vreme ce zgomotele din natură au rămas cam aceleași în ultimele trei mii de ani, vorbirea a evoluat de la „îndemnuri pentru vite" la „cuvinte potrivite" și muzica a trecut de la monodie la polifonie. „Fie că este vorba de muzica antică, populară sau exotică, de muzica greacă, indiană, bizantină, gregoriană, africană, chineză, baleneză, arabă sau incașă, toate aceste manifestări ale artei sonore au comun faptul că sînt *monodice,* adică ignoră noțiunea de simultaneitate sonoră"[3], precizează cunoscutul teoretician al dodecafonismului René Leibowitz. Sunetele muzicii n-au fost menite să imite zgomotele naturii, ci să exprime *diferit diferitele* atitudini ale compozitorilor față de lume, în diferite culturi și în diferite epoci.

„Funciarmente deosebită de toate celelalte expresii muzicale — scrie în continuare R. Leibowitz —, arta sonoră a Occidentului este, de o mie de ani, *polifonică* și această polifonie poate fi considerată ca însuși cifrul existenței ei ; ceea ce înseamnă că muzicienii occidentali

---

[1] În Marcel Beaufils, *Musique du son, musique du verbe,* P.U.F., Paris, 1954, p. 159.
[2] *Idem,* p. 211.
[3] René Leibowitz, *Schönberg et son école,* Ed. J. B. Janin, Paris, 1947, p. 17.

Scanned with CamScanner

au introdus, la un moment dat, și aceasta în mod conștient, o dimensiune nouă în arta lor: armonia, care, adăugîndu-se celorlalți doi primi factori — melodia și ritmul —, a creat un tot indisolubil, care în totalitatea lui se află constant sub controlul cel mai absolut al întregii activități muzicale valabile.“ [1] Înaintarea polifoniei de la sistemul *modal* prin sistemul *tonal* pînă la *dodecafonism* este apreciată de René Leibowitz ca o continuă rafinare a mijloacelor de expresie muzicală. El urmărește cum armonia determină trecerea de la modal la tonal, iar cromatismul determină trecerea de la tonal la „atonal“. „În sfîrșit, încheie el, libera dispoziție a tuturor materialelor oferite de gama cromatică face posibilă invenția *în sine* a oricărei figuri sonore, precum și desfășurarea absolut pură a scrierii contrapunctice.“ [2]

În ceea ce privește rudenia dintre vorbire și muzică, mi se pare interesant de amintit legătura probabilă dintre cultura orală și monodie, precum și dintre cultura scrisă și polifonie. „În limbile orientale — remarcă Hermann Wein — se observă [...] retragerea pe planul al doilea a diferențelor, ceea ce se numește netezirea tuturor lucrurilor, adică faptul de a le îmbrobodi cu un continuu nelucrificat...“ [3], în vreme ce, în limbile europene, „procesul de lucrificare [...] contribuie la ciopîrțirea [...] continuului percepției“ [4]. Prin polifonie, prin armonie și contrapunct, muzica europeană se străduiește mereu să restabilească procesualitatea continuului trăit, rearmonizînd periodic rezultatele spiritului analitic al culturii scrise și mai ales imprimate.

3. Arta plastică

Arta plastică este și ea secundă în raport cu limbajul. Pictura și sculptura dau chip unor idei cărora vorbirea

[1] René Leibowitz, *op. cit.*, p. 17—18.
[2] *Idem*, p. 87.
[3] Hermann Wein, *Les Categories et le langage*, în *Revue de métaphysique et de morale*, nr. 3, 1960, p. 261.
[4] *Ibidem*.

Scanned with CamScanner

le-a dat glas. „Artiștii care nu pot deschide gura sînt doar maimuțe capabile să-și folosească mîinile", spunea undeva Bazon Brook. Pictura nu descrie natura, ci transcrie atitudinea pictorului față de ea. Chiar cînd pictează ceea ce vede, el o face pentru a exprima punctul său de vedere. „O veritabilă operă de artă — subliniază Andrei Pleșu — nu e aceea care *seamănă* cu ceva, ci aceea care înseamnă ceva..." [1]

Același „pom", pictat de pictori diferiți, va arăta cu totul altfel în fiecare tablou, chiar dacă toți pictorii aparțin aceleiași culturi și aceleiași epoci. Evident, și mai deosebit ar arăta dacă este pictat mai întîi de un meșter medieval, care folosea contrastul net al culorilor, fără diferențierea intensității, apoi de un pictor renascentist, după descoperirea penumbrei și a clar-obscurului, și, în sfîrșit, de un pictor modern, ajuns pînă la decorativismul pur. Nu mai vorbim despre felul în care l-ar picta un copil sau un sălbatic... Că arta depinde de dezvoltarea culturii, și nu de varietatea naturii, reiese și din faptul că muzicienii Renașterii descoperă semitonurile cam în același timp în care pictorii ei descoperă penumbrele. Amploarea schimbărilor sociale din epoca Renașterii sporește importanța timpului față de spațiu și influența muzicii asupra picturii. În veacurile XV și XVI, ordinea lumii nu mai seamănă cu un echilibru geometric, ci cu o armonie simfonică. Proporțiile cadrului în care se situează o pictură renascentistă se apropie de raporturile muzicale.

Pictura nu reproduce o impresie, ci o emoție transformată de vorbire în idee. Deși, în concepția sa, arta este „o minunată lecție despre partea de concept a lucrurilor sau, din alt unghi, despre partea de obiect a conceptelor" [2], deși este sigur „că tăcerea imaginii devine cu atît mai prețioasă cînd în jurul ei cuvîntul își țese muzica" [3], deși subliniază că „pictorul recurge, așadar, la cuvînt pentru a-și veni în fire, pentru a intra în posesia

---

[1] Andrei Pleșu, *Călătorie în lumea formelor*, Ed. Meridiane, 1974, p. 133.
[2] *Idem*, p. 215.
[3] *Idem*, p. 138.

Scanned with CamScanner

conștientă a «descoperirilor sale plastice»"[1], Andrei Pleșu crede, totuși, că va veni un timp cînd „nu vom mai vorbi poate decît rareori, și numai pentru a celebra un străvechi obicei. Vom privi doar spectacolul lumii și ne va fi de ajuns. Iar pentru a comunica unii cu alții, ne va fi de asemenea suficientă privirea."[2] Numai că privirea, izolată de vorbire, nu mai poate spune nimic despre ceea ce se vede. Văzul singur, lipsit de conducerea vorbirii, nu poate nici să creeze sensuri, în cazul pictorului, nici să le recepteze, în cazul spectatorului. Privirea nu poate pătrunde dincolo de ce se vede decît purtată de vorbire. Importanța crescîndă a imaginii în cultura ultimelor decenii nu înseamnă înlocuirea vorbirii cu privirea, ci contracararea raționalismului alfabetic. „Etapei prezente a revoluției tehnologice, marcată prin primatul analizei formale și progresele automatizării, îi corespund, de fapt și de drept, mijloace noi de restabilire a omului. Și aceasta, printre altele, printr-o reînviere a imaginii, adică a savoarei, a culorii, pe scurt, a vibrației lucrurilor în noi și a noastră în univers."[3]

Nu e de mirare că în asemenea împrejurări critice s-au ivit și exagerări. Dar chiar și Kazimir Malevici, după ce a cerut supremația sensibilității pure în artele figurative, s-a simțit obligat să explice că pătratul negru pe fond alb a fost prima formă de expresie a sensibilității nonobiective : pătrat = sensibilitate, fond alb = „Nimicul", adică ceea ce este în afara sensibilității.

O cultură întemeiată exclusiv pe imagine este la fel de imposibilă ca și o cultură bazată numai pe știință și tehnică. Orice unidimensionalizare nu face decît să stîrnească exagerarea inversă. Omenirea se vede mereu obligată să restabilească echilibrul stricat dintre valorile ei fundamentale : adevărul, binele și frumosul. Oamenii nu pot trăi multă vreme nici numai cu știință și tehnică, nici numai cu artă și morală.

---

[1] Andrei Pleșu, *op. cit.*, p. 137.
[2] *Idem*, p. 239.
[3] Jacques Berque, *Le Retour de l'image*, în *Diogène*, nr. 70, 1970, p. 99.

Scanned with CamScanner

4. Televiziunea

Într-un asemenea moment de cumpănă a istoriei, *televiziunea,* cel mai influent mijloc de comunicare în cultura vizualului, are o contribuție ambiguă ; pe de o parte, tinde să restabilească echilibrul dintre gîndire și simțire, primejduit de scientism, dar, pe de alta, tinde să-l strice din nou, de data aceasta în paguba gîndirii. Ceea ce caracterizează „limbajul" televiziunii este că utilizează toate celelalte forme de comunicare, organizîndu-le într-un ansamblu mozaical, în care precumpănesc formele neverbale de comunicare și mai ales cele vizuale. Cultura se află, însă, amenințată ori de cîte ori se acordă prea mare importanță uneia din cele două dimensiuni contradictorii ale omului în detrimentul celeilalte. Emanciparea imaginii de sub controlul critic al ideii reduce lumea la o *suprafață de privit* fără nici o *adîncime de gîndit.* Lipsit de supravegherea intelectuală a semnificației, semnificantul se degradează treptat, reducîndu-se, în cele din urmă, la un semnal care nu mai poate provoca „reflecții", ci doar „reflexe". Cîmpul semiotic, amplificat de travaliul ultimelor două milenii de cultură alfabetică, tinde să se restrîngă din ce în ce mai mult. Însă oamenii nu pot trăi *omenește* nici cu o afectivitate necontrolată de rațiune, nici cu o rațiune neînsuflețită de afectivitate. Prin televiziune, avem de-a face, după cum remarcă Edgar Morin, cu „creații făcute nu pentru tăceri meditative, ci pentru aderența la marele ritm frenetic și exteriorizat al «spiritului vremii»" [1]. Spre deosebire de carte, asupra căreia se putea zăbovi, o emisiune de televiziune este o operă efemeră, care nu îngăduie un răgaz suficient pentru meditație, pentru apreciere, pentru opțiune. Înaltelor idealuri tinde să le ia locul o planare la suprafața lucrurilor. Vedetele iau locul zeilor, *weekend*-ul ține loc de viitor și *western*-urile înlocuiesc miturile. Se confundă din ce în ce mai des realul cu spectacularul și adevărul cu imediatul. Gîndindu-se la răgazul crescînd al oamenilor în societățile postindustriale, Edgar

[1] Edgar Morin, *L'Esprit du temps,* Grasset, Paris, 1962, p. 249.

Scanned with CamScanner

Morin caracterizează astfel criza mondială a timpului nostru : „Pe de o parte, o viață din ce în ce mai puțin supusă nevoilor materiale și accidentelor naturale, pe de alta, o viață din ce în ce mai supusă fleacurilor“ [1]. Spre deosebire de *carte*, care poate aștepta mult timp pînă să fie înțeleasă, o *emisiune de televiziune*, prin intențiile ei imediate, nu-și poate permite să nu fie înțeleasă de publicul căruia i se adresează. De aici, superficialitatea și platitudinea celor mai multe emisiuni de televiziune. Odată cu televiziunea, societatea contemporană capătă un instrument deosebit de eficient pentru a menține sub controlul său cea mai tulburătoare activitate umană : imaginația.

Telespectatorul primește „un tip de cunoaștere aparent mai întins, dar mult mai puțin profund, o anumită «superficialitate» a cunoștințelor ; pare că se cunosc multe lucruri, fiecare este capabil să discute despre numeroase subiecte, însă dacă interlocutorul concentrează dezbaterea asupra unui punct particular, slăbiciunea cunoașterii apare foarte repede“ [2]. E mai ușor să urmărești cu privirea succesiunea imaginilor pe un ecran de televizor, decît să parcurgi cu mintea textul unei cărți. Efortul privitorului este considerabil mai mic decît efortul cititorului, deoarece „lectura e cea mai recentă, cea mai modernă, imaginea e de departe cea mai veche, cea mai viscerală în noi“ [3]. Numai că, observă Fr. Richaudeau, „practica unei gîndiri «neraționale», căutarea prioritară a celui mai mic efort și a plăcerii maximale sînt trăsături caracteristice ființelor preistorice și proeminente“ [4]. S-a calculat că un telespectator primește, într-un timp egal, de două ori mai puține informații decît un lector lent, de patru ori mai puține decît un lector bun, de zece ori mai puține decît un lector care practică lectura selectivă. Rostul televiziunii este mai puțin de a cultiva și mai mult de a atrage. Nocivitatea ei asupra spiritului critic

---

[1] Edgar Morin, *op. cit.*, p. 252.
[2] François Richaudeau, *La Culture des média*, în *Les Communications de masse*, Hachette, Paris, 1972, p. 113.
[3] *Idem*, p. 126.
[4] *Idem*, p. 133.

Scanned with CamScanner

poate fi cu atît mai mare, cu cît cultura alfabetică a telespectatorilor este mai mică. Este cazul copiilor și al popoarelor care n-au depășit încă stadiul culturii orale. Fr. Richaudeau ne informează că „în anumite familii, cu un nivel cultural slab, unde postul de televiziune tronează și funcționează în permanență în fața mesei, *mass-media* moderne au suprimat comunicarea orală familială tradițională“ [1]. Nu numai că nu poate purta un dialog cu telespectatorii ei, dar televiziunea ajunge să slăbească și dialogul dintre telespectatorii înșiși.

Prin caracterul ei audio-vizual și mozaical, televiziunea promovează o mentalitate sincretică, eclectică și preponderent senzorial-afectivă, care nu poate fi binevenită decît dacă rămîne subordonată spiritului critic cultivat de vorbire și de cultura alfabetică.

Televiziunea însăși poate să-și contracareze tendința unilaterală de a sensibiliza, incluzînd în programul ei mai multe interviuri, discuții, dezbateri și mai ales comentarea critică a imaginilor. Telespectatorul ar fi astfel ajutat să-și desprindă gîndirea de suprafața evenimentelor arătate și să capete distanța necesară înțelegerii lor.

5. Cinematograful

Cinematograful, spre deosebire de televiziune, are mai multe posibilități să înalțe gîndirea oamenilor de la ceea ce pot să *perceapă* la ceea ce trebuie să *priceapă*. În opoziție cu *sincretismul* televiziunii, cinematograful este o artă *sintetică,* în care creatorul subordonează toate elementele componente mesajului pe care vrea să-l comunice. Un film nu este niciodată imaginea realității, ci o imagine *artistică* despre un anumit aspect al realității. Un film nu arată realitatea, ci exprimă atitudinea cineastului față de ea. Un film e transcrierea pe peliculă a unui discurs, ecranizarea unui scenariu. După ce amintește că cinematograful a fost rînd pe rînd atracție de

[1] François Richaudeau, *op. cit.*, p. 110.

Scanned with CamScanner

bîlci, distracție asemănătoare teatrului de bulevard sau mijloc de conservare a imaginilor de epocă, Al. Astruc speră că el va izbuti definitiv să scuture tirania vizualului, a imaginii pentru imagine, a anecdotei imediate, a evenimentului concret, „pentru a deveni un mijloc de scriere tot atît de suplu și tot atît de subtil ca și scrierea alfabetică“ [1].

Dealtfel, există deja filme de o înaltă calitate artistică, care sînt, după cum spune Marcel Martin, „lizibile la mai multe niveluri, după gradul de sensibilitate, de imaginație și de cultură al spectatorului“ [2]. Limbajul cinematografic este ideografia unei culturi alfabetice de două ori milenară.

Prin alegerea imaginilor, prin ordinea și ritmul în care le montează, cineastul izbutește să comande lucrurilor să exprime propria sa idee. Cineastul, spre deosebire de scriitor, care este obligat să folosească literele arbitrare ale alfabetului, poate folosi însăși realitatea pentru a-și exprima atitudinea sa față de realitate. În marile filme, vorbirea a fost numai unul din mijloacele expresive folosite și nu cel mai important. Pentru a deveni el însuși, filmul trebuie să depășească definitiv atît nostalgia filmului mut, cît și tentația teatrului filmat.

Într-un film izbutit, vorbirea este numai unul din elementele componente ale întregului și nu cel mai important. Ea aparține realității, nu cineastului ; ea e mai degrabă *fotografiată* decît *fonografiată*, după cum remarcă D. I. Suchianu.

6. Teatrul

Teatrul ca și cinematograful comunică spectatorilor mesajul realizatorilor, dar spectatorii nu pot să răspundă decît prin aprobare sau refuz. Totuși, spectatorul de tea-

---

[1] *L'Ecran Français*, nr. 144, 30 mars, 1948.

[2] Marcel Martin, *Le Langage cinématographique*, Paris, 1962, p. 89.

Scanned with CamScanner

tru are o experiență, care se află cam la distanță egală între *activitatea* intelectuală a cititorului și *pasivitatea* intelectuală a telespectatorului, între meditația pe care o cere lectura și extazul pe care îl permite televizorul. În vreme ce telespectatorii, închizînd sau deschizînd televizorul, nu pot influența cu nimic emisiunea, spectatorii de teatru, stînd liniștiți sau foindu-se, aplaudînd sau fluierînd, rîzînd sau plîngînd, pot exercita o anumită influență asupra desfășurării spectacolului.

Spectatorul de teatru, integrat în mijlocul unui public, nu citește solitar un text, ci asistă și într-un fel participă la niște evenimente pe care este chemat nu numai să le simtă, dar și să le gîndească. Teatrul realizează nu atît prin text, cît mai ales prin evenimente reprezentate un circuit continuu între minte și suflet.

În competiția contemporană dintre „carte", care cultivă cu precădere intelectul, și „televizor", care vizează cu precădere sensibilitatea, teatrul este un mijloc de comunicare capabil să mențină echilibrul dialectic dintre afectivitate și rațiune, fără să anuleze distanța dintre ele, cucerită printr-o îndelungată cultură. Că teatrul este un mijloc specific de comunicare și de gîndire o dovedește și faptul că un text epic, de pildă, trebuie rescris pentru a putea fi pus în scenă.

Prin importanța pe care o acordă textului și prin interpretarea lui audio-vizuală, teatrul este în stare să evite atît degradarea reflecțiilor intelectuale în reflexe senzoriale, cît și uscarea substanței afective a ideilor. Spectacolul trebuie deci să emoționeze spectatorul, dar pentru a-l pune pe gînduri. Realizînd unitatea contradictorie dintre trăire și gîndire, el poate evita atît sentimentalismul, cît și moralismul.

Distanța pe care actorul o pune între el însuși și personaj este menită să înlesnească spectatorului parcurgerea distanței dintre ce vede și ce trebuie să înțeleagă. Cu cît gîndul este mai abstract și mai general, cu atît trăirea trebuie să fie mai profundă și mai elaborată.

Nu se mai poate face astăzi teatru numai cu emoții. Este necesară o cultură din ce în ce mai temeinică. Este însă tot atît de adevărat că nu se poate face teatru nici cu idei netrăite.

Scanned with CamScanner

Înțelesul nu devine sesizabil decît dacă spectacolul îl întruchipează adecvat, iar evidența nu devine inteligibilă decît dacă spectacolul o scoate din anonimatul cotidian și o așază sub lumina critică a gîndirii. În actul de creație al marilor regizori, rostirea replicilor, mimica și gesturile actorilor, decorul, costumele, ilustrația muzicală nu sînt numai mijloace de reprezentare ulterioară a mesajului, ci participă nemijlocit la însăși formarea lui.

Brecht spune că teatrul este chemat, în epoca noastră, să uimească publicul cu ajutorul unei tehnici a îndepărtării de ceea ce e familiar. Controlîndu-și trăirea prin gîndire și însuflețindu-și gîndirea prin trăire, actorul nu va fi chiar Hamlet, ci va prezenta personajul din unghiul de vedere contemporan al regizorului. Capodoperele rămîn actuale deoarece relele incriminate nu sînt încă depășite. Punerea în scenă a unei piese de teatru este o modalitate estetică deosebită de dramaturgie. Prin alegerea textului și prin felul în care îl montează, regizorul exprimă propria sa atitudine față de contemporaneitate. Spectatorul trebuie să rămînă conștient că actorul nu este însuși personajul, iar reprezentația nu este însăși întîmplarea. Altfel, gîndirea spectatorului ar fi împiedicată să atingă *generalitatea* individualizată pe scenă. Este bine ca teatrul să șocheze sensibilitatea spectatorului, dar nu pentru a-l isteriza, ci pentru a-l îndemna să gîndească.

Între activitatea preponderent intelectuală a cititorului și trăirea preponderent senzorială a telespectatorului, spectatorul de teatru este pus în situația de a-și conceptualiza trăirea și de a-și trăi conceptele.

Toate formele de comunicare umană depind, într-o măsură mai mare sau mai mică, de vorbire. Un discurs nu poate traduce în întregime un tablou, o statuie sau o simfonie nu din pricină că pictura, sculptura sau muzica sînt total autonome față de limbă, ci deoarece arta transcrie cu precădere informația senzorial-afectivă a limbajului, în vreme ce discursul exprimă mai ales informația lui intelectual-rațională. Arta este menită să comunice mai ales *atitudinea emoțională* a creatorului față de realitate și implicit *anumite cunoștințe* despre

Scanned with CamScanner

realitate. Numai că emoțiile nu pot fi exprimate decît după ce au fost transformate în idei cu ajutorul vorbirii. Emoțiile capătă forma ideilor numai în contact cu elementul logic al limbajului. Vorbind, a învățat artistul să selecteze și să articuleze într-un fel original elementele componente ale operei sale. În dependența artei de limbaj rezidă deosebirea fundamentală dintre o peșteră și o catedrală, dintre zgomotele unei păduri și o pastorală, dintre o piatră șlefuită de vînturi și o statuie. Arta nu comunică emoții spontane, ci conotația emoțională a unei idei. Ea e cultură, nu natură. Ea nu e limbaj, dar e un mijloc de comunicare subordonat limbajului.

Limbajul propriu-zis este, așadar, unul singur : cel vorbit. Toate celelalte forme neverbale de comunicare sînt, cel mult, „limbaje", la plural și în ghilimele.

Spre deosebire de toate „limbajele" posibile, limbajul propriu-zis este singurul care poate ajunge la *metalimbaj*, la gramatică și logică, deoarece este singurul mijloc de comunicare capabil să ajungă la „a doua articulație". Dubla articulație a limbajului, întrezărită de Jordanus de Saxa în veacul al XIII-lea, formulată în 1930 de lingvistul sovietic D. Budrih și dezvoltată sistematic în ultima vreme de André Martinet, Roman Jakobson și alții, nu înseamnă pur și simplu „două articulații", ci faptul esențial că unitățile semnificative ale limbajului sînt construite din elemente lipsite de semnificație, că la baza nenumăratelor sintagme și moneme se află un număr limitat de foneme. Lipsa de semnificație a fonemelor este aceea care permite energiei metaforice a vorbirii să ajungă la un semnificant arbitrar care să se potrivească unei semnificații abstracte. O interjecție nu poate exprima un concept.

Se poate realiza și un film despre un film, precum și o emisiune de televiziune despre o emisiune de televiziune. Numai că, spre deosebire de limbajul secund, care se află pe o treaptă de generalitate superioară treptei de generalitate a limbajului prim, filmul secund sau emisiunea secundă se află la același nivel de concretitudine cu primele. S-a schimbat subiectul, nu gradul de generalitate al înțelesului. Există o deosebire esențială între „a doua cameră de luat vederi" și „a doua articu-

Scanned with CamScanner

lație“ a limbajului : camera e concretă, fonemul e abstract. *Fonemele* unei limbi nu sînt chiar sunetele ei, ci numai ceea ce este *identic* și *invariant* în variabilitatea diverselor ei rostiri. În vreme ce numărul fonemelor este finit și restrîns, sunetele vorbirii și ale muzicii, culorile și formele plasticii, evenimentele filmate și televizate sînt nenumărate și nenumărabile. Notele muzicale sînt *cuvinte* despre ceea ce este identic în diversitatea sunetelor muzicale, punctul și linia sînt *cuvinte* care se referă la proprietățile unor lucruri cu trei dimensiuni, ca orice lucru, „roșu“ și „rotund“ sînt *cuvinte* despre ceea ce este invariant într-o infinitate de nuanțe coloristice și de forme. Elementele ultime ale „limbajelor“ au deja o semnificație și numărul lor e infinit. Numai ignorarea limbajului care se află „dincoace“ de orice alt mijloc de comunicare poate lăsa impresia că „limbajele“ sînt dublu articulate. A doua articulație aparține numai limbajului. „Limbajele“ pot doar s-o împrumute pentru a deveni conștiente de ele însele, căci nu există metamuzică, metapictură, metasculptură... Ascultînd un discurs, sîntem atenți mai mult la identitatea formelor decît la diversitatea sunetelor rostite ; ascultînd un cîntec, sîntem interesați mai mult de diversitatea sunetelor decît de identitatea notelor muzicale. Dublu articulat este discursul despre muzică, nu însăși muzica. La temelia întregii culturi se află limbajul și unealta. Limbajul este preponderent logic, în vreme ce „limbajele“ sînt preponderent estetice. În limbaj, semnificația devine mereu mai abstractă și micșorează necontenit motivația semnificantului, iar în „limbaje“, emoționalitatea semnificației sporește mereu expresivitatea semnificantului. Cultura este un sistem de semne în care cîmpul semiotic dintre corpul perceptibil al operei și înțelesul ei inteligibil crește sub îndrumarea semnului lingvistic.

Scanned with CamScanner

CAPITOLUL VI

DIALECTICA SEMNULUI LINGVISTIC

Prin inventarea semnului lingvistic, materia generează spiritul. Transformat în semnificant, sunetul vocal duce la formarea și dezvoltarea semnificației. Retroacționînd asupra semnificantului verbal, semnificația determină trecerea vorbirii de la prima articulație la cea de-a doua. Semnul lingvistic devine, astfel, nu numai una din manifestările unității dialectice dintre materie și spirit, ci și dintre nonsemnificativ și semnificativ, precum și dintre finit și infinit : cu un număr finit de elemente materiale nesemnificative se poate elabora o infinitate de semnificații. Primordialitatea materiei față de spirit rămîne valabilă și în cazul unității dialectice dintre cele două dimensiuni ale semnului lingvistic : sunetul și înțelesul.

Semnul lingvistic nu se reduce, așadar, la materia audibilă sau vizibilă a semnificantului, ci cuprinde și semnificația pe care o produce în mintea omului. Omul creează semnul, dar, în același timp, este și creat de el.

1. Înțelesul

Dacă vorba nu este veșmîntul ideii, ci chiar trupul ei și dacă ideea este *produsă* de vorbă, dar nu poate fi *redusă* la vorba în care și prin care s-a format, atunci problema cunoașterii apare într-o lumină nouă : izomor-

Scanned with CamScanner

fismul dintre idei și lucruri devine posibil numai prin făurirea vorbei.

A vorbi înseamnă a înlocui un lucru, o acțiune sau o împrejurare cu o vorbă, cu un semnificant vocal. Principala menire a vorbei este să se refere la ceva absent și nu să indice ceva prezent. Cu prezentul se poate intra în contact direct, prin intermediul simțurilor. Absentul însă nu poate fi anticipat sau conservat decît cu ajutorul vorbelor. Chiar atunci cînd lasă impresia că se referă la un lucru prezent, vorbele evocă absentul pentru a permite identificarea prezentului. Cine spune : „Iată ochelarii mei !", recheamă trecutul în sprijinul recunoașterii unui lucru prezent.

Fiind și el de părere că, spre deosebire de privire, vorbirea se referă la ceea ce *nu* se vede, J. Fr. Lyotard scrie : „Vorbirea se face lucru nu pentru a copia un lucru vizibil, ci pentru a face vizibil un «lucru» invizibil, pierdut."[1] Convins că ochiul ascultă tocmai din pricină că gura vede mai bine, Lyotard se întreabă : „S-ar vedea dacă nu s-ar vorbi ?"[2] Faptul că referința vorbirii trimite dincolo de vizibil este acela care îngăduie minții umane să știe ceea ce ochiul vede. De aceea, „a citi însemană a asculta și nu a vedea."[3] Lectura solicită mai mult ascultarea decît privirea. Căci „litera nu dă loc decît la o recunoaștere rapidă în beneficiul semnificației. Această calitate de evanescență, semnificantul grafic (ca și cel fonic) o datorează caracterului său arbitrar"[4]. „Galaxia Gutenberg" este, deci, în opoziție cu ceea ce crede Marshall McLuhan, mai mult o civilizație a auzului, decît a văzului. Numai că scrierea, mai ales cea alfabetică și imprimată, generează o cultură considerabil mai intelectuală, mai rațională, mai abstractă decît oralitatea. „Limbajul începe cu pierderea naturii ; între intelect și sensibilitate legăturile nu sînt directe, decît dacă se reintroduce teleologia."[5] Cu atît mai indirecte sînt aceste

---

[1] Jean-François Lyotard, *Discours, figure*, Paris, Klincksieck, 1971, p. 69.
[2] *Idem*, p. 27.
[3] *Idem*, p. 217.
[4] *Idem*, p. 211.
[5] *Idem*, p. 293.

Scanned with CamScanner

legături cînd semnificantul grafic capătă o importanță mai mare decît cel fonic.

Referindu-se la ceva absent, semnificantul verbal generează în mod firesc o anumită semnificație, sortită să reflecte, conservativ sau anticipativ, ceea ce nu se poate simți : trecutul și viitorul. Rostind aceleași vorbe ori de cîte ori se refereau la lucruri de același fel, oamenii au reușit încetul cu încetul să cunoască identitatea diferitelor lucruri de același gen. Absența referenților a îngăduit semnificantului verbal să abstractizeze continuu semnificația, ridicînd-o pe trepte de generalitate din ce în ce mai înalte.

Semnificația este, așadar, produsul *spiritual* al unui semnificant *material* : sunetul vorbirii. Oamenii încep să cunoască lumea vorbind. A cunoaște înseamnă a trece de la oglindirea senzorială a unor fenomene la reflectarea rațională a esenței lor prin crearea unui cîmp intelectual în continuă dezvoltare între semnificantul sensibil al limbajului și semnificațiile lui inteligibile. Fiind cel mai puțin corporal dintre mijloacele făurite de om, vorbirea este singura materie capabilă să genereze spiritul. Ceea ce este cel mai omenesc în creierul uman rezidă în rolul fundamental pe care îl are vorbirea în funcționarea lui. Cunoașterea lumii se întemeiază pe activitatea lingvistică a oamenilor. Însă vorbirea a devenit atît de intim legată de gîndire, încît oamenii au impresia că ideile pot reflecta lucrurile fără mijlocirea vorbirii.

Formarea cunoștințelor trece neapărat prin vorbire. A cunoaște lumea înseamnă a înțelege semnificația unor vorbe. Oamenii au început să înțeleagă lumea și au crezut că se pot înțelege cu ea, după felul în care izbutiseră să se înțeleagă între ei. Animismul s-a ivit din convorbirea oamenilor cu lucrurile. Lucrurile au fost însuflețite pentru a fi în stare să priceapă îndemnurile oamenilor, tot așa cum oamenii pricep îndemnurile celor care îi conduc. Înțelesul unui lucru nu este decît semnificația produsă de vorba care se referă la el. În limba română, a cunoaște un lucru înseamnă a ști *despre ce e vorba*. La întrebarea : „Ce este un lucru ?“, se răspunde cu numele lui. Ignoranța este anonimă. „Marele Anonim“ este numele incognoscibilului.

Scanned with CamScanner

Îndepărtarea semnificației de primele înțelesuri ale semnificantului provoacă, periodic, nevoia de a o redefini și de a-i controla evoluția. După ce apa, aerul și focul au ajuns să însemne în filozofia ionienilor „unul" din care izvorăște „multiplul", eleații au început întemeierea logicii elementare, ca morală a vorbirii și gîndirii corecte, coerente și lipsite de contradicții. Conflictul semnificațiilor scolasticii cu rezultatele cercetărilor științifice a stîrnit nevoia unui *Novum Organum*. Incapacitatea diverselor metafizici de a explica dialectica lumii a dus în vremea noastră la tentativa pozitivistă, de a reîntoarce semnificațiile în preajma semnificantului lingvistic. Ludwing Wittgenstein era de părere că : „Problemele filozofice se nasc atunci cînd limbajul se află în sărbătoare" [1] și că ceea ce ne rămîne de făcut este să „readucem cuvintele de la întrebuințarea lor metafizică la întrebuințarea lor cotidiană." [2] La fel, gîndește și W. V. Quine. Convins și el că „problemele filozofice sînt o dezordine pricinuită de faptul că oamenii s-au îndepărtat de uzajul natural și obișnuit al cuvintelor" [3], Quine ajunge la concluzia că : „de fapt, această noțiune de semnificație este un licurici care dispare deîndată ce vrei să-l apuci..." [4]

Pozitiviștii caută semnificația în lucrul sau acțiunea la care se referă semnificantul, structuraliștii tind să o reducă la funcția pe care o îndeplinește semnificantul în sistemul limbii căreia îi aparține, behavioriștii cred că au găsit-o în reacția comportamentală stimulată de semnificant sau în consemnul pe care semnificantul îl transmite utilizatorului de a acționa într-un anume fel.

Semnificația nu se reduce însă nici la reprezentarea referentului și nici la raporturile pe care le întreține semnificantul cu ceilalți semnificanți ai limbii folosite. Semnificația constă în forma logică în care se structurează reflectarea rațională a unui gen de proprietăți și raporturi reale, precum și în forma infralogică în care se cri-

---

[1] Ludwig Wittgenstein, *Tractatus logico-philosophicus*, Paris, Gallimard, 1961, p. 133.

[2] *Idem*, p. 166.

[3] W. V. Quine, *Le Mythe de la signification*, în *La Philosophie analytique*, Paris, 1962, p. 193.

[4] *Idem*, p. 169.

Scanned with CamScanner

stalizează atitudinea umană față de realitatea reflectată. Avînd o existență intenționată și nu reală, semnificația nu poate fi simțită, ci numai înțeleasă. Nefiind un lucru, ci o idee, ea nu este nici individuală, nici sensibilă și nici spațială, ci doar generală, inteligibilă și temporală. Semnificațiile nu locuiesc nicăieri. Ele nu se află nici în natură, nici în semnificantul verbal și nici în conștiință. Nefiind lucruri, ele nu pot fi depozitate și păstrate într-un anumit loc. Semnificațiile există numai în măsura în care sînt produse și re-produse de utilizarea semnificantului verbal. Prin energia ei metaforică, vorbirea produce semnificațiile, abstractizînd percepțiile, și le produce din nou scurtcircuitînd procesul de abstractizare. Memoria nu poate conserva înseși ideile, ci numai vorbele prin care s-au format, s-au dezvoltat și, la nevoie, pot fi reconstituite. Materia nu poate înregistra decît materie. În cărți nu sînt tezaurizate idei, ci reprezentarea grafică a vorbelor care le-au produs și care, la lectură, le pot reproduce ; a citi înseamnă a reconverti vizualul în auditiv și spațiul în timp.

Independența ideilor, ca fapte de conștiință, este o amăgire și pentru cei ce reduc semnificația, pe de o parte, la un sistem de relații lingvistice, iar pe de altă parte, la un ansamblu de operații posibile. După ce susține că „semnificația lexemului nu este deci nimic altceva decît sistemul de opoziții paradigmatice și sintagmatice, în care este situat prin codul limbii“ [1], J. Fr. Lyotard precizează : „ceea ce este adevărat, este prezența imediată a semnificantului, care nu este altceva decît potențialul de operații care împresoară semnificantul cînd se prezintă în lanțul vorbit : *nu există* semnificat decît doar prin miraj.“ [2]

Încă acum treizeci de ani, Mircea Florian s-a apropiat de un punct de vedere asemănător. Respingînd prejudecata „conținutului de conștiință“ și afirmînd că activitatea creatoare a gîndirii este de fapt activitatea creatoare a vorbirii, Mircea Florian, deși absolutizează autonomia relativă a gîndirii față de vorbire, ajunge în ceea ce privește semnificația la o concluzie care abia în zilele noastre

---

[1] J. Fr. Lyotard, *op. cit.*, p. 99.
[2] *Idem*, p. 100.

Scanned with CamScanner

începe să fie demonstrată. „Sensul sau semnificația — scrie el — nu e ceva care, pentru unii, plutește într-o sferă ideală, asemenea ideilor platonice (fenomenologia, unii neocriticiști), iar pentru alții se află în conștiință (opinia banală), ci este însuși obiectul general însă nu privit în sine, ci privit în relație de exprimare, deci în legătură cu un cuvînt care îl «semnifică».“ [1]

Înțelesurile nu aparțin lucrurilor, ci sînt determinate de discursul despre ele. Lucrurile au proprietăți și se află între ele în diverse raporturi. Înțelesul evoluează chiar cînd este vorba despre lucruri care rămîn aceleași. A înțelege un lucru înseamnă a străbate cu mintea distanța dintre semnificantul verbal care îl înlocuiește și semnificația intelectuală care îi reflectă proprietățile esențiale. A înțelege un cuvînt înseamnă a retrăi estompat reacțiile senzoriale, afective și intelectuale stîrnite de lucrul înlocuit de cuvînt. Înțelesul este creația ființelor cuvîntătoare. Lipsa unui cuvînt înseamnă lipsa unui înțeles. Einstein credea că „eternul mister al lumii este comprehensibilitatea ei.“ [2] Însă misterul faptului că lumea poate fi înțeleasă rezidă în virtuțile vorbirii. Este tocmai ceea ce a înțeles Bertrand Russell cînd spunea că „structura faptelor neverbale nu este cu totul de necunoscut și că, prin intermediul unor precauții suficiente, proprietățile limbajului pot să ne ajute să înțelegem structura lumii.“ [3]

Numai că vorbirea devine principalul mijloc de cunoaștere pe măsură ce devine principalul instrument al gîndirii.

2. Retroactivitatea semnificației

După ce, milenii de-a rîndul, oamenii au crezut că vorbirea nu este nimic altceva decît expresia gîndirii,

[1] Mircea Florian, *Curs de logică*, vol. III, litografiat, 1944—1945, p. 58.

[2] Albert Einstein, *Conceptions scientifiques, morales et sociales*, Paris, Flammarion, 1952, p. 68.

[3] Bertrand Russell, *Signification et vérité*, Paris, Flammarion, 1959, p. 395.

Scanned with CamScanner

astăzi li se spune, din ce în ce mai des, că gîndirea nu este nimic altceva decît vorbire. Efortul de a demonstra că vorbirea are un rol decisiv în făurirea gîndirii a ajuns să susţină că a gîndi înseamnă pur şi simplu a folosi un sistem de semne lingvistice. Însă a fi de acord că vorbirea *produce* gîndirea nu înseamnă neapărat a admite că gîndirea se *reduce* la vorbire. Din clipa în care a fost produsă, gîndirea începe să se dezvolte potrivit legilor ei proprii şi să capete o independenţă relativă din ce în ce mai mare faţă de vorbirea care o face posibilă.

Autonomia relativă a gîndirii faţă de vorbirea care o generează începe odată cu formarea semnificaţiei. Spre deosebire de semnificant, care este material, sensibil şi prezent, semnificaţia este spirituală, inteligibilă şi vizează mai ales absentul. Că semnificaţia dobîndeşte de la început o anumită autonomie faţă de semnificant reiese şi din polisemia limbilor native. Dacă semnificaţia ar fi *lipită* de semnificant, nici un cuvînt n-ar putea să aibă mai multe înţelesuri. Băştinaşii din insulele Hawai au şi astăzi un singur cuvînt pentru iubire, prietenie, respect, recunoştinţă, bunăvoinţă etc. Pentru un copil, cuvîntul „nani" poate să însemne „mi-e somn", „vreau să mă culc", „pat", „plapumă" etc. De asemenea, fără o anume autonomie a semnificaţiei faţă de semnificant n-ar fi fost posibilă nici diferenţierea limbilor, nici traductibilitatea lor şi nici învăţarea unei limbi străine.

Cum ar putea să treacă altfel, fie şi aproximativ, o semnificaţie de la un semnificant la altul? A traduce înseamnă a păstra semnificaţia şi a schimba semnificantul. Dacă semnificaţia ar fi nemijlocit legată de semnificant, n-ar mai exista nici sinonime, nici omonime, ci numai idiotisme.

Dar autonomia gîndirii faţă de vorbire creşte pe măsură ce înţelesul cuvintelor devine mai abstract şi mai general. Capacitatea semnificantului verbal de a transporta înţelesul de la un lucru la altul şi apoi de la individual la general îngăduie semnificaţiei să devină din ce în ce mai cognitivă şi să atingă, în cele din urmă, universalitatea categoriilor şi principiilor filozofice.

Autonomia gîndirii faţă de vorbire se manifestă mai ales prin retroacţia semnificaţiei asupra semnificantului.

Scanned with CamScanner

Tendința vorbirii de a generaliza face ca semnificația să devină mereu mai abstractă, iar semnificantul din ce în ce mai arbitrar. Cu cît o semnificație este mai abstractă, cu atît mai puternică este energia cu care ea împinge semnificantul de la motivat la arbitrar. La începutul formării lor, cuvintele sînt motivate. Cei care le aud pentru întîia oară nu le-ar înțelege dacă nu și-ar da seama la ce se referă. „În faza arhaică a limbii latine, la «broască» se zicea *raxna*, cuvînt format de la onomatopeea *rac*, care imita strigătul broaștei. Cu timpul, grupul de consoane s-a simplificat și s-a ajuns la forma *rana*, unde nimeni nu mai putea recunoaște originea imitativă a cuvîntului. La fel s-au petrecut lucrurile și în vremea cînd oamenii au creat limba primitivă.“ [1] Prin generalizare și abstractizare, semnificația îndepărtează semnificantul de referentul lui inițial, mai puțin general. „*Otuz-bir* — arată Al. Graur — se folosește la noi cu sensul de «om violent», «abuziv» sau, de asemenea, de «violență» sau «abuz» ; se spune de cineva că vine (procedează) *ca otuzbir* sau *cu otuzbir*. În tinerețea mea am explicat acest cuvînt prin turcescul *otuz bir* «31» ; a trebuit să recunosc că n-am reușit să lămuresc în mod convingător diferența de interes. Mai de curînd mi s-a arătat un raport în care consulul austriac de la Iași relata guvernului său, în 1821, că regimentul de ieniceri 31, zis și *otuzbir*, s-a dedat, ca de obicei, la tulburări și a provocat dezordini în oraș.“ [2]

Dacă vorbirea n-ar permite gîndirii o independență crescîndă, deși relativă, atunci orice evoluție a înțelesului ar fi imposibilă. Însă cine aude sau citește astăzi cuvîntul *materie* nu se mai gîndește nici la un „pom roditor“, nici la o „mamă născătoare“, ci la „substanța din care sînt alcătuite toate lucrurile“. Cuvîntul *spirit* nu mai înseamnă pentru nimeni „respirație“, iar *cosmos* înseamnă pentru toată lumea „ordine universală“ și nicidecum „pieptănătură“ sau „rînduiala unei trupe de ostași în marș“.

---

[1] Al. Graur, *Lingvistica pe înțelesul tuturor*, Ed. Enciclopedică Română, București, 1972, p. 20.

[2] *Idem*, p. 134.

Scanned with CamScanner

Consecința cea mai importantă a autonomiei pe care gîndirea o cucerește față de vorbire este retroactivitatea semnificației asupra semnificantului, iar principalele efecte ale acestei retroactivități sînt : apariția celei de *a doua articulații*, inventarea *alfabetului* și construirea *metalimbajelor*.

Sub îndrumarea gîndirii, urechea umană se specializează, încetul cu încetul, să distingă identitatea „fonemelor" făcînd abstracție de diversitatea rostirii lor. Fonemul „a" rămîne același și în cuvîntul „are", și în cuvîntul „atrăgător", și în cuvîntul „alandala", indiferent de glasul vorbitorului și de starea lui sufletească. Realizarea lui sonoră diferă de la om la om și, la același om, de la o clipă la alta, fără să mai zădărnicească identificarea lui. Deosebirea dintre sunet și fonem a dus, pînă la urmă, la constituirea a două științe distincte : *fonetica* și *fonologia*. Fonetica se ocupă de producerea și evoluția sunetelor lingvistice ; fonologia studiază relațiile dintre fonemele unui singur sistem lingvistic.

Cea de-a doua articulație a vorbirii a apărut din nevoia gîndirii, ajunsă la un anumit grad de generalitate, de a putea să construiască un număr *nelimitat* de sintagme cu ajutorul unui număr *limitat* de foneme, adică un număr nelimitat de unități *semnificative* cu ajutorul unui număr limitat de unități *fără nici o semnificație*. De la un anumit grad de abstracțiune, semnificația nu mai poate fi construită decît cu ajutorul unui semnificant alcătuit din elemente lipsite de semnificație. Ideile filozofice nu pot să apară decît mult după apariția celei de-a doua articulații a limbajului. Simbolismul fonetic menține semnificația în preajma sensibilității și o împiedică să se înalțe pînă la nivelul unei categorii. Sunetele unor termeni ca *materie* și *spirit*, *individual* și *general*, *cauzalitate* și *finalitate* nu mai sugerează nici o realitate sensibilă.

Inventarea alfabetului n-ar fi fost nici ea posibilă fără apariția celei de-a doua articulații a vorbirii. Literele nu sînt altceva decît transcrierea fonemelor. Fonograma „a" rămîne aceeași indiferent de varitatea ortografierii ei. Abstractizarea semnificațiilor a fost deosebit de mult stimulată de textele alfabetice, care, spre deosebire de

Scanned with CamScanner

cele pictografice și chiar ideografice, au îngăduit gîndirii să se înalțe pînă la principiile filozofice. Între veacul al VIII-lea, cînd s-a introdus alfabetul vocalic în Grecia, și secolul IV, cînd au apărut primii mari filozofi, n-au trecut decît patru sute de ani... Prin uniformitatea, secvențialitatea, linearitatea și reversibilitatea lecturii lor, literele, mai ales cele imprimate, au contribuit în mod deosebit la saltul gîndirii de la faza ei *iconică* la cea *analitică*. Prin retroacție, semnificația rafinează semnificantul, iar semnificantul rafinează semnificația.

Însă rezultatul cel mai spectaculos al retroactivității gîndirii asupra vorbirii este, fără îndoială, metalimbajul, întoarcerea vorbirii asupra ei însăși, vorbirea despre vorbire, crearea unei vorbiri secunde. Numai o gîndire care a atins înălțimea categoriilor poate să oblige vorbirea să vorbească despre ea însăși. Fără posibilitatea unui metalimbaj, Aristotel n-ar fi izbutit să descopere funcția termenului mediu în structura silogismului și să elaboreze astfel un discurs despre discurs, adică o morală a raționării. A spune că dacă M—P și S—M, atunci S—P, înseamnă a vorbi despre înlănțuirea corectă a oricăror propoziții atribuitive universal-afirmative. Logica este o vorbire despre vorbire prin care se exprimă gîndirea despre gîndire.

Gîndirea nici nu apare, nici nu se dezvoltă fără vorbire, dar nici nu se reduce la vorbire. Însăși restroactivitatea gîndirii asupra vorbirii este condiționată de energia generalizantă și abstractizantă a semnificantului verbal. Vorbirea a fost creată ca mijloc de comunicare, nu de cunoaștere, dar, treptat, prin retroacția gîndirii, ea a devenit principalul instrument al construcțiilor teoretice. Și cunoașterea noastră este cu atît mai cuprinzătoare, cu cît este mai amplu cîmpul semiotic dintre *articularea sunetelor* și *înlănțuirea ideilor*.

3. Cîmpul semiotic

Cîmpul semiotic începe să se formeze din clipa în care a apărut prima ființă capabilă să înlocuiască o ac-

Scanned with CamScanner

ţiune asupra mediului cu rostirea unui grup de sunete. Îngăduind „amînarea" unei acţiuni, vorbirea reuşeşte să ţină lucrurile la o distanţă mereu mai mare şi să devină, astfel, principalul instrument al amintirii şi al anticipării. Absenţa lucrului permite semnificaţiei să devină din ce în ce mai abstractă, iar semnificantului să devină din ce în ce mai puţin motivat, mai arbitrar. Pe măsură ce semnificaţia se generalizează, semnificantul îşi pierde, treptat, calitatea lui de simbol şi cîmpul dintre sunet şi înţeles se dezvoltă. Un grup de sunete care se referă la un lucru absent dă posibilitatea semnificaţiei să „uite" mereu încă o trăsătură neesenţială a lucrului numit, să-şi amplifice nucleul cognitiv şi să sporească, astfel, cîmpul semiotic dintre fonic şi semantic.

Cîmpul semiotic este, aşadar, tensiunea care se iveşte între semnificantul verbal şi semnificaţiile lui, ca urmare a generalizării înţelesului prin energia metaforică a vorbirii. Cîmpul semiotic al unei expresii este cu atît mai mare, cu cît înţelesul ei este mai general. Cîmpul semiotic se formează şi se dezvoltă în interiorul „semnului", prin actul de *semnificare* prin care *semnificantul* generează *semnificaţia*. În româneşte, termenul *lucru* are astăzi un cîmp semiotic mai mare decît *lucrum* în latineşte ; în latină însemna „cîştig", iar în română înseamnă orice „obiect".

Vorbirea comunică însă nu numai cunoştinţe, ci şi atitudini. De aceea, semnificaţia nu este numai cognitivă, ci şi pragmatico-afectivă. La început, în limbile native, elementul pragmatico-afectiv al semnificaţiei era chiar precumpănitor. Semnificantul vocal avea o rezonanţă simbolică puternic accentuată. El era în stare să trezească în mintea ascultătorilor o seamă de imagini care oglindeau aspectele sensibile ale referentului. În limbile subdezvoltate, cuvintele se adresau mai mult sensibilităţii, decît intelectului ; menirea lor era mai degrabă să influenţeze atitudinea ascultătorilor, decît să le sporească numărul cunoştinţelor ; ele erau mai mult îndemnuri, decît ştiri. Cu vremea, pe măsură ce vorbirea devine principalul mijloc de cunoaştere, elementul cognitiv al semnificaţiei capătă o importanţă din ce în ce mai mare, iar cel afectiv scade mereu. În momentul în care elementul

Scanned with CamScanner

cognitiv cucereşte întreaga semnificaţie, apare un „limbaj“ care nu mai poate fi vorbit, ci numai scris : *logistica*.

„Ştiinţa şi logica, prin scopurile lor proprii, au nevoie de a goli cuvintele, pe cît e posibil, de conţinutul lor motor sau afectiv şi de sensul lor metaforic... La limită, limbajul logic devine algebră şi logistică, cu totul dezbărat de imagini...“ [1] În logistică, semnificaţia fiind strict raţională, semnificantul nu mai poate fi decît total arbitrar şi perfect transparent. Expresia $p \rightarrow q$ nu comunică nici o emoţie, ci doar structura logică a implicaţiei. „Căci — scrie Mikel Dufrenne — în măsura în care această exigenţă [a raţionalităţii] se afirmă, spiritul devine indiferent faţă de natura semnului pentru a nu reţine decît semnificaţia ; el refuză curînd expresivitatea semnului şi revendică mereu mai energic controlul sensului lui, pînă la a crea un limbaj artificial ca acela al logicii, asupra căruia are o totală stăpînire.“ [2]

Semnificaţia nu poate fi însă redusă la elementul ei logic şi nici cîmpul semiotic la demersul abstractizant al metaforei cognitive ; semnificaţia are totdeauna şi o dimensiune afectivă, iar cîmpul semiotic este străbătut şi de mişcarea concretizantă a metaforei expresive. Metafora cognitivă generalizează, iar metafora expresivă individualizează. Metafora cognitivă produce noţiuni, în vreme ce metafora expresivă stîrneşte emoţii. Nici un fapt de limbă nu poate fi exclusiv cognitiv sau exclusiv expresiv. Platitudinile nu sînt lipsite de expresivitate, dar expresivitatea lor este egală cu zero ; paradoxul nu este o sfidare a raţionalului, ci a banalului. Poezia nu celebrează absenţa raţiunii, iar ştiinţa nu se fereşte de orice emoţie. Numai că, în ştiinţă, expresivitatea este o funcţie a cunoaşterii, în vreme ce, în poezie, adevărul există în funcţie de frumos. Prin ştiinţă, subiectul cunoaşte obiectul, prin poezie, subiectul ia o anumită atitudine faţă de obiect.

---

[1] René Daumal, *Les Pouvoires de la parole*, Paris, Gallimard, 1972, p. 24.

[2] Mikel Dufrenne, *Le Poétique*, Paris, P.U.F., 1963, p. 35.

Scanned with CamScanner

Prejudecata că raţiunea şi emoţia sînt incompatibile este totuşi persistentă. „Sens noţional şi sens emoţional nu pot exista împreună înăuntrul aceleiaşi conştiinţe. Semnificantul nu poate induce în acelaşi timp doi semnificaţii care se exclud...“ [1], scrie Jean Cohen. Contradicţia dintre cele două dimensiuni ale oricărei semnificaţii îl împiedică să mai vadă unitatea lor intimă. În realitate, afectivitatea nu se opune cunoaşterii, ci, dimpotrivă, o stimulează, iar cunoaşterea nu risipeşte afectivitatea, ci o consolidează. O emoţie poate deveni artistică numai în contact cu sensul noţional al unei expresii. Vorbirea este calea principală prin care o emoţie poate trece din natură în cultură, deoarece este singurul mediu în care se pot forma şi dezvolta noţiunile. Noţiunile se constituie în cuvinte care la început exprimă în mai mare măsură conotaţii decît denotaţii. Substantivul *vapor,* din sintagma „o călătorie cu vaporul“, a pornit de la o sinecdocă ; partea a ajuns să însemne întregul. La funcţia generatoare de noţiune a sinecdocii se referă şi Hans Larson, cînd afirmă că „în vreme ce abstracţia caută un ansamblu în care părţile sînt cuprinse, sinecdoca caută o parte de care e legat ansamblul. Totuşi, abstracţia însăşi nu este chiar atît de străină de sinecdocă după cum s-ar putea crede. În multe cazuri, cuvîntul este la origine o sinecdocă ; el desemnează o singură trăsătură frapantă a obiectului.“ [2] Cuvîntul „fericire“ a însemnat, probabil, în latina arhaică, satisfacţia pruncului după ce a supt laptele mamei ; *felo, -are.*

Logica nu se opune poeziei, ci tendinţei pe care o are emoţia de a recădea din cultură în natură ; poezia nu se opune logicii, ci tendinţei pe care o are dimensiunea cognitivă a cîmpului semiotic de a se hipertrofia în dauna celei afective. Fără logică, antropoidul nu s-ar fi transformat în om, dar, numai cu logică, omul s-ar transforma într-o „bestie exactă“. Cultura are nevoie nu numai de *cunoaşterea* obiectului de către subiect, ci şi de *aprecierile* subiectului cu privire la obiect.

---

[1] Jean Cohen, *Structure du langage poétique*, Paris, Flammarion, 1966, p. 109.

[2] Hans Larson, *La Logique de la poésie*, Paris, Leroux, 1919, p. 142.

Scanned with CamScanner

Oricare dintre cele două unidimensionalizări posibile ale cîmpului semiotic provoacă nevoia reechilibrării lui. Însă „echilibrul clasic" dintre raţiune şi afectivitate, precum şi dintre conţinut şi formă, este mereu stricat, ba de intelectualismul academic, preocupat, în primul rînd, de exactitatea conţinutului, ba de trăirismul contestatar, interesat mai ales de strălucirea expresiei, de ineditul formei. Însă reechilibrarea cîmpului semiotic nu e posibilă decît prin gîndirea trăirii şi trăirea gîndirii în autenticitatea actului de semnificare. Trecerea vorbirii de la un termen propriu la unul figurat nu diminuează valoarea cognitivă a cîmpului semiotic, ci sporeşte valoarea lui afectivă, deoarece tropul păstrează semnificaţia primului termen, adăugîndu-i expresivitatea celui de al doilea.

Al. Rosetti afirma de mult că „metafora este reuniunea a două cîmpuri semantice"[1]. „Agonia unei zile" spune mai mult decît „un apus de soare". Propoziţia „nu e prost" exprimă ceva mai mult decît judecata „e deştept". Expresivitatea este o proprietate a întregului cîmp semiotic, nu numai a semnificantului. Ea se obţine printr-o acţiune asupra *unităţii* dintre semnificant şi semnificaţie : se individualizează o semnificaţie generală prin găsirea unui semnificant aflat sub retroacţia unei semnificaţii particulare. Cînd Geo Bogza îşi intitulează ultimul său volum *Paznic de far* şi nu „În numele omului", de pildă, el concretizează o abstracţie, alegînd două substantive — unul mai vechi şi celălalt mai nou — încărcate, ambele, cu aceeaşi idee : atenţie la ce se întîmplă în jur ! „Acolo unde există analogie între formă şi sens — scrie Pierre Guiraud —, există nu numai expresivitate prin concretizarea imaginii semnificate, ci şi şoc înapoi : sensul dinamizează proprietăţi ale substanţei sonore, altfel nepercepute : o «semnifică» printr-o veritabilă inversare a procesului, care ar putea fi numită retrosemnificare."[2] Creaţia poetică este un act de semnificare, în care semnificantul participă din plin la for-

---

[1] Al. Rosetti, *Filosofia cuvîntului*, Bucureşti, 1946, p. 81—82.
[2] Pierre Guiraud, *Les Fonctions secondaires du langage*, în *Le Langage*, Gallimard, 1968, p. 475.

Scanned with CamScanner

marea semnificației. În poezie, semnificantul nu ornamentează o semnificație mai veche, ci generează una nouă.

Poetul poate să nu creeze un concept nou, dar nu poate să nu creeze o nouă semnificație. De aceea, traducerea unei poezii înseamnă echivalarea unei semnificații și nu translația unui concept. În poezie, semnificantul este mult mai important decît într-un text științific, deoarece, într-o poezie, raportul dintre însușirile sensibile ale semnificantului și elementul afectiv al semnificației este considerabil mai strîns decît relația dintre semnificantul arbitrar al unui enunț științific și semnificația lui conceptuală. Literatura se deosebește de mit tocmai prin amploarea cîmpului semiotic. În mit, semnificația generală nu s-a distanțat încă de cea inițială a semnificantului. În vreme ce literatura individualizează generalul, mitul începe generalizarea individualului. Mitul este o concepție despre lume în stare născîndă. Mitul cerea ascultătorilor să parcurgă o distanță *minimă* între semnificantul verbal și semnificația inteligibilă ; literatura pretinde cititorilor să străbată o distanță *crescîndă* între semnificantul grafic și semnificația intelectuală. Mitului i se cerea forță magică, prin care ascultătorii deveneau asemenea eroilor ; literaturii i se cere valoare estetică, prin care cititorii sînt atrași de partea concepției despre lume a autorului. „Literatura greacă — spune Georges Gusdorf — tocmai pentru că este o literatură, a căpătat deci conștiința mitului ca atare. Or, omul care descoperă mitul, omul pentru care mitul este un mit, este omul care a și rupt cu mitul... Conștiința mitică poate oricînd să se mențină ca atare, într-o anchiloză milenară. Însă, o dată începută, dezagregarea ei nu va înceta. Ea nu va inceta să lase să scape puterile pe care le ținea captive.“ [1] Istoria culturii este astfel istoria creșterii cîmpului semiotic.

---

[1] Georges Gusdorf, *Mythe et métaphysique*, Paris, Flammarion, 1953, p. 122—123.

Scanned with CamScanner

4. Stilul

Limba participă, așadar, nu numai la formarea și comunicarea cunoștințelor despre realitate, ci și la cristalizarea și exprimarea atitudinii afective față de realitatea cunoscută. Prin formele logice ale limbii, oamenii ajung să gîndească la fel, dar, prin formele ei infralogice, ei reacționează deosebit față de aceeași realitate. Oamenii ajung să reflecte *identic* identitatea lucrurilor, reacționînd *diferit* față de ele. În vreme ce capacitatea limbii de a generaliza și abstractiza duce la formarea dimensiunii logice a ideilor, energia ei stilistică duce la constituirea dimensiunii lor afective. Stilurile scriitorilor se alimentează din tezaurul stilistic al limbii comune.

Pornind de la distincția dintre stilul personal al scriitorilor și valorile stilistice ale limbii pe care o vorbește întreaga colectivitate, Iorgu Iordan deosebește fundamental lingvistica de estetica literară, stilistica lingvistică de stilistica estetică. „Stilistica lingvistică — scrie I. Iordan — diferă fundamental de cea estetică. Fiind o ramură a lingvisticii, obiectul ei de cercetare îl constituie limba, nu stilul, așadar mijloacele de expresie ale întregii colectivități vorbitoare, nu ale unui singur individ sau al unei singure opere."[1] Stilistica este, și în concepția lui Iorgu Iordan, disciplina care se ocupă cu studiul mijloacelor de expresie ale vorbirii unei comunități lingvistice din punctul de vedere al conținutului lor afectiv, adică al exprimării faptelor de sensibilitate prin limbaj și al acțiunii faptelor de limbă asupra sensibilității.

Discutînd opoziția dintre reducerea stilisticii la studiul stilului și separarea netă a stilisticii de studiul stilului, I. Iordan ajunge la concluzia că „se cuvine să ținem seama de factorul estetic, în măsura în care el face impresia unei apariții spontane și firești. În schimb, trebuie să lăsăm la o parte limba scriitorilor, adică stilul propriu-zis, pentru motivele deja arătate (p. 14 și urm.). Căci

---

[1] Iorgu Iordan, *Stilistica limbii române*, Edit. Științifică, 1975, p. 12.

Scanned with CamScanner

chiar cînd o particularitate stilistică individuală s-a născut ca o reacţie ne-voită a afectului sau a fanteziei, ceea ce se întîmplă, dealtminteri, foarte des, amănuntul, extrem de important din punct de vedere teoretic, că scriitorul urmăreşte, *trebuie* să urmărească anumite efecte de ordin artistic, reduce mult din caracterul de spontaneitate şi naturaleţe, care, în cazul produselor stilistice ale limbii vorbite, există totdeauna în întregime."[1] Stilul, spre deosebire de valorile stilistice ale limbii, presupune căutare, deliberare şi efort artistic. „Căci opera literară urmăreşte nu numai descărcarea sufletului copleşit de emoţie, ci şi anumite efecte estetice, a căror realizare se obţine, între altele, cu ajutorul stilului."[2] Stilul este o nouă sinteză a mijloacelor expresive ale limbii comune. Prin stil, experienţa individuală a scriitorului se integrează în experienţa socială a colectivităţii care vorbeşte limba în care el scrie. Virtuţile stilistice ale unei limbi se află la dispoziţia tuturor vorbitorilor ei, dar numai personalităţile creatoare pot construi idei noi cu ajutorul limbii comune. Limba îngăduie astfel nu numai societăţii să contribuie la dezvoltarea individualităţii, dar şi individualităţii să participe la dezvoltarea societăţii. Prin stil trăirea originală a scriitorului devine o idee comunicabilă tuturor. O stare sufletească nu devine idee decît prin folosirea unei anumite limbi. Prin stil, socialul depăşeşte individualul, dar, într-o măsură mai mare sau mai mică, îl şi conservă. Coerciţiunea limbii nu anulează libertatea scriitorului de a-şi exprima propria sa atitudine faţă de lume. Libertatea scriitorilor faţă de limba pe care o vorbesc este cu atît mai mare, cu cît este mai mare originalitatea stărilor sufleteşti pe care le trăiesc.

Toată lumea este de acord că stilul implică o abatere de la vorbirea curentă. Însă abaterea stilistică este determinată nu de capriciile superficiale ale scriitorului, ci de faptul că are de comunicat ceva în plus faţă de cele ştiute. A debita banalităţi înseamnă a te mulţumi cu ideile altora. Banalităţile, chiar cînd exprimă adevăruri, nu mai comunică nici o informaţie. Stilul presupune neapărat o

---

[1] Iorgu Iordan, *op. cit.*, p. 24—25.
[2] *Idem*, p. 11—12.

Scanned with CamScanner

anumită originalitate, noutate, surpriză. Informația unei expresii este cu atît mai mare, cu cît este mai mică probabilitatea ivirii ei în cadrul unui discurs.

Stilul este, așadar, mai mult o abatere de la banal decît o abatere de la gramatical. În general, gramatica trebuie respectată. Altfel, comunicarea poate fi compromisă. Precizînd că „nici un material concret de limbă nu poate exista în afara unei norme“ [1], Ion Coteanu explică : „Ce reprezintă în aspectul său fonologic, morfologic, sintactic sau semantic abaterea ? Exemplele, oricît de aberante, nu demonstrează decît că îndepărtarea de la o regulă este în fond includerea materialului concret în altă clasă sau grupă de reguli sau într-una nouă.“ [2] Nu poate exista o limbă personală. Limba este, înainte de toate, un mijloc de comunicare interpersonală. „Limbă personală“ este o contradicție în termeni. Nu poate exista decît o folosire personală a limbii comune. Stilul este unul din nenumăratele moduri de realizare ale aceleiași limbi. „Considerînd că o limbă naturală conține în mod necesar o schemă care redă în formă abstractă raporturile dintre toate elementele ei constitutive, stilul poate fi caracterizat ca *variantă, variabilă* sau *derivat* al acestei scheme.“ [3] Stilul este o unitate originală între denotația cognitivă a unor termeni conceptuali și conotația emotivă a unor metafore și construcții morfo-sintactice. Sub impulsul unei intense trăiri afective, scriitorul alege un anumit semnificant influențat de o anumită semnificație. După cum remarcă și Gérard Genette, „acțiunea cea mai frecventă asupra semnificantului, cea mai eficace, fără îndoială, cea mai conformă, în orice caz, cu vocația jocului poetic, care este de a se situa în interiorul limbii naturale și nu alături de ea, este de ordin semantic ; ea consideră nu în a deforma semnificanți sau a inventa alții, ci a le *deplasa,* adică a substitui unui termen propriu un alt termen, pe care îl îndepărtezi de întrebuințarea și sensul

---

[1] Ion Coteanu, *Stilistica funcțională a limbii române*, Editura Academiei, 1973, p. 31.
[2] *Idem*, p. 31.
[3] *Idem*, p. 16.

Scanned with CamScanner

lui pentru a-i încredința o întrebuințare și un sens nou"[1]. Gradul de originalitate a unui stil nu rezidă, deci, nici în noutatea semnificantului, nici în noutatea semnificației, ci în noutatea cîmpului semantic care unește cele două dimensiuni ale oricărei expresii. În actul de creație literară, semnificantul nu exprimă o semnificație constituită mai înainte, ci participă la însăși constituirea ei. Faptul că stilul nu se îndepărtează de gramatică, ci de banalitate și că, prin originalitatea lui, se deosebește de posibilitățile stilistice ale limbii curente reiese și din felul în care este înlocuit un termen propriu cu unul figurat. Căci „contrar termenului «propriu» sau literal, care în mod obișnuit este arbitrar, termenul figurat este în mod esențial motivat și motivat în două sensuri : mai întîi, pur și simplu, deoarece este *ales* (chiar dacă dintr-un repertoriu tradițional ca acela al tropilor curenți), în loc să fie impus de limbă ; apoi, deoarece substituirea de termen purcede totdeauna dintr-un anumit raport între cei doi semnificanți (raport de analogie pentru metaforă, de incluziune pentru sinecdocă, de contiguitate pentru metonimie etc.), care rămîne prezent (conotat) în semnificantul deplasat sau substituit, astfel încît acest semnificant, cu toate că, în general, este tot atît de arbitrar, în sensul lui literal, ca termenul înlăturat, devine motivat în întrebuințarea lui figurată"[2].

Prin energia metaforică[3] a semnificantului verbal, semnificația devine din ce în ce mai cognitivă, iar semnificantul însuși, datorită retroacției exercitate de semnificație asupra lui, devine mereu mai arbitrar. Stilul contracarează tendința metaforei cognitive de a generaliza prin capacitatea metaforei expresive de a individualiza.

Concepția care deosebește stilul scriitorilor de virtualitățile stilistice ale limbii vorbite de toți membrii unei comunități lingvistice mi se pare mai întemeiată decît

---

[1] Gérard Genette, *Langage poétique, poétique du langage*, în *Essays in Semiotics*, Paris, Mouton, 1971, p. 442.

[2] *Idem*, p. 442—443.

[3] Este vorba, firește, de metafora cognitivă, nu de cea expresivă, de *transferul* sensului de la individual, prin general, la universal.

Scanned with CamScanner

ipoteza lui Boris Uspenskij, care definește „varietatea stilistică ca pe un fenomen de poliglotism inerent limbii însăși și stilistica ca pe o știință care se ocupă de studiul acestui fenomen“ [1]. Stilurile literare nu se află față de limba națională în același raport în care se află limbile naționale față de limbajul uman. De aceea, nu cred că „opoziția diferitelor stiluri apare ca o opoziție a limbajelor în interiorul limbii, în sensul larg al termenului“ [2]. Stilurile sînt chiar mai puțin deosebite de limba comună decît dialectele sale, de vreme ce un dialect se poate transforma într-o altă limbă, în vreme ce un stil depinde totdeauna de limba din care face parte. Oricît de original i-ar fi stilul, scriitorul nu poate să facă altceva decît să se folosească de posibilitățile stilistice ale limbii pe care o vorbesc cititorii săi.

5. Semnificație, adevăr, informație

Semnificația, produsă de energia metaforică a semnicantului verbal, este unitatea dialectică dintre *forma logică*, în care se structurează reflectarea intelectuală a genurilor de proprietăți și relații reale, și *forma infralogică*, în care se cristalizează atitudinea vorbitorului față de realitatea reflectată ; *adevărul* este însușirea semnificației de a reflecta adecvat realitatea ; *informația* rezidă în cantitatea de incertitudini pe care semnificația adevărată reușește s-o înlăture. O semnificație poate fi și falsă, iar un adevăr, după ce e cunoscut de toată lumea, încetează să mai fie o informație. Cînd ne aflăm în fața a două posibilități și mesajul exclude pe una din ele, afirmînd-o pe cealaltă, cantitatea de informație a semnificației transmise este de un *bit*. Însă cu cît o anumită împrejurare este mai puțin probabilă, și deci mai puțin

[1] Boris Uspenskij, *Les Problèmes sémiotiques du style à la lumière de la linguistique*, în *Essays in Semiotics*, Paris, Mouton, 1971, p. 449.
[2] *Idem*, p. 449.

Scanned with CamScanner

previzibilă, cu atît vestea întîmplării ei este mai informativă. O *banalitate* este o semnificaţie cu o cantitate de informaţie minimă, o *ştire* este o semnificaţie cu o cantitate de informaţie cu atît mai mare cu cît este mai puţin aşteptată, iar un *paradox* are o semnificaţie cu o cantitate maximă de informaţie, deoarece contrazice izbitor opinia curentă. Marile adevăruri apar ca paradoxuri şi se sting ca platitudini. Paradoxul lui Copernic a fost atît de surprinzător, încît şi astăzi continuăm să vorbim ca Ptolomeu : soarele răsare, soare apune... Esenţa paradoxală a existenţei umane se izbeşte şi astăzi de înclinaţiile unidimensionalizante ale minţii umane, care cere să se aleagă o dată pentru totdeauna între materie şi spirit, natură şi cultură, adevăr şi eroare, bine şi rău... Paradoxul, cînd nu e un joc de cuvinte, depăşeşte banalul, nu raţionalul. Să nu se uite însă că, prin banalizare, adevărurile pierd din *cantitatea* lor de informaţie, dar nu şi din *calitatea* lor de adevăruri. O cultură nu poate să existe şi să se dezvolte fără un anumit număr de platitudini, de truisme, de poncife, de clişee. Cu atît mai mult, cu cît pentru generaţiile care vin nu sînt încă banalităţi. Ceea ce trebuie evitat este năpădirea întregii culturi de platitudini, prin educarea activităţii creatoare a gîndirii. Setea crescîndă a omului contemporan de a primi şi de a transmite informaţii trebuie contracarată de educarea creativităţii fiecărui ins în parte. Altfel, mijloacele de masă ale comunicării, în stare să răspîndească instantaneu orice ştire pe tot globul, vor ajunge să transforme întreaga omenire într-o masă de culegători şi de colportori de informaţii. Şi omenirea nu poate progresa fără dezvoltarea capacităţii de creaţie a oamenilor. O societate care hipertrofiază mijloacele de informaţie în detrimentul creaţiei se află în primejdia de a stagna şi, în cele din urmă, de a se ruina.

Principala manifestare patologică a nevoii oamenilor de a comunica între ei prin vorbire este însă *vorbăria*. Vorbăria nu mai este decît zgomot. Vorbăria este chiar contrariul vorbirii. „Cu cît sînt mai mulţi oameni — remarcă pe bună dreptate Mircea Maliţa —, cu cît sînt mai apropiaţi unul de altul şi legaţi de activităţi şi interese ce presupun comunicarea, creşte primejdia agre-

Scanned with CamScanner

sivității verbale. Acest gen de agresivitate diferă foarte puțin de cea fizică. Nu văd mare deosebire între acțiunea unui individ de a imobiliza pe altul, de a-l trînti la pămînt, punîndu-i piciorul pe piept, și inițiativa unei persoane care-și forțează interlocutorul să-i asculte tot monologul său, dominat de zgomot."[1] Vorbirea este, mai presus de orice, *convorbire,* atenția la celălalt punct de vedere, confruntarea de opinii, elaborare de argumente și de contraargumente. Fără vorbire, nu există nici semnificație, nici adevăr, nici știință, nici conștiință. Fără vorbire, piatra necioplită n-ar fi devenit unealtă, laba nu s-ar fi transformat în mînă și adaptarea n-ar fi ajuns niciodată muncă. „Într-o vreme în care uneltele de piatră brută erau încă folosite la construirea piramidelor, fără ajutorul nici măcar al unor mașini atît de elementare ca scripetele și căruța cu roți, limbajul egiptenilor și sumerienilor, și chiar al unor popoare mult mai primitive, atinsese deja un grad de complexitate, de unificare, de suplețe, de organizare autonomă și de bogăție stăpînită, depășind cu mult realizările celor mai perfecționate mașini de astăzi."[2] Numai vorbirea poate face posibilă transformarea acțiunilor inteligente în activitate intelectuală. Este adevărat că nu vorbele pot să schimbe lumea, dar nici munca nu o poate transforma dacă nu este călăuzită de ideile și idealurile care se formează și se dezvoltă în și prin vorbire.

Încercarea neopozitivistă de a reduce unitatea dialectică dintre senzorial și rațional la un raport de complementaritate între empiric și logic ignoră productivitatea informațională a activității lingvistice, trece peste faptul că vorbirea poate să adauge informației naturale a simțurilor o plus-informație culturală a intelectului, nu ține, deci, seama că limbajul poate să comunice mai multă informație decît primește, datorită forței lui de abstractizare și generalizare. Recunoscînd originea lingvistică a ideilor, dar nu și valoarea lor cognitivă, neopozitivismul

---

[1] Mircea Malița, *Idei în mers,* Editura Albatros, 1975, p. 240—241.

[2] Lewis Mumford, *Les transformations de l'homme,* Paris, Payot, 1974, p. 7.

Scanned with CamScanner

juxtapune un empirism operațional și un apriorism convențional într-o concepție eclectică, în cadrul căreia principiile sînt tautologice și nu au decît o funcție organizatorică față de experiență. Unitatea dialectică a semnificației este astfel înlocuită cu un raport de complementaritate între o semnificație *referențială* și una *diferențială* : prima fiind valabilă în orizontul experimentării, iar cealaltă, în orizontul enunțării. Limbajul însuși se despică astfel în două : un limbaj care se referă la realitate și un altul — un metalimbaj — care se referă la primul limbaj. Eric Buyssens, făcînd o distincție netă între referent și semnificație, susține chiar că „semnificația este un fapt lingvistic, a cărui structură este determinată de regulile lingvistice ; referentul este un fapt de cunoaștere, a cărui structură este de necunoscut“ [1]. Semnificația ar fi înțelesul unei expresii care vorbește *nu* despre realitate, ci despre felul cum se vorbește despre realitate. Semnificația este din ce în ce mai frecvent definită în sensul ei diferențial, metalingvistic. Deosebirea dintre referință și semnificație apare și mai limpede în cazul negației. „Negația — subliniază Eric Buyssens — ține de asemenea de metalimbaj : ea nu are referință în lumea obiectelor, ci în lumea limbajului. Cînd zic, de pildă : «Scrisoarea nu-i acolo», dezmint fraza «scrisoarea e acolo», frază care a fost pronunțată de interlocutorul meu...“ [2] Rămîne însă de cercetat dacă prin negarea unei afirmații gîndirea nu poate să reflecte absența însăși a unui lucru care a fost sau care ar putea să fie. Dealtfel, negația conține o informație superioară față de cea a afirmației negate, deoarece, în acest caz, absența era mai neprevăzută decît prezența. De asemenea, orice interogare este considerată metalingvistică. „Este în mod general admis — scrie A. J. Greimas — că orice explicație sau descripție a sensului nu este altceva decît o operație de transcodaj. A explica ce înseamnă un cuvînt sau o frază înseamnă a utiliza alte cuvinte și alte fraze, încer-

---

[1] Eric Buyssens, *Référent et signification*, în *Bulletin de la classe des lettres et des sciences morales et politiques*, 1974, 1, p. 17.

[2] *Idem*, 1975, 3—4, p. 80.

Scanned with CamScanner

cînd să se dea o nouă versiune despre același lucru. Semnificația poate fi definită, în acest context, ca o corelație între două niveluri lingvistice sau două coduri diferite.“ [1] Esențial în transcodaj este însă faptul că cele două limbaje nu se află la același nivel de *generalitate* : unul se află la un nivel superior de generalitate și poate să-l *explice* pe celălalt ; cel care se află la un nivel inferior de generalitate nu poate decît să-l *exemplifice* pe celălalt. Semnificațiile limbajului explicativ reflectă însușiri mai esențiale ale aceluiași lucru decît semnificațiile limbajului explicat. Semnificația cuvîntului *om* este mai superficială decît semnificația sintagmei *ființă semnificantă*. Nici chiar tautologia nu este vidă de orice informație. Ea reflectă fie autoraportul de extremă generalitate dintre individual și universal — *A este A* —, fie heteroraportul de extremă generalitate dintre condiție și condiționat — $p \rightarrow q$. Conținutul ei informațional nu este nul, ci fundamental. De aici și caracterul ei *a priori*.

Dar în limbile „naturale“ semnificația nu este niciodată pur cognitivă ; ea este totdeauna și pragmatico-afectivă. A. J. Greimas notează că : „deoarece limba naturală nu e niciodată denotativă, ci multiplană, a trăi sub amenințarea constantă a metaforei este o stare normală, o condiție a condiției umane“ [2]. Iar Oswald Ducrot constată că „însăși existența limbilor particulare este o irupție a iraționalului“ [3]. De fapt, nu este vorba de „irațional“, ci de *infrarațional*, iar performanțele metaforei n-au dus numai la erori derutante, ci și la elaborarea unor adevăruri eliberatoare. „Dorința nu este doar pur și simplu tatăl gîndirii : ea este sursa tuturor actelor și a tuturor funcțiilor de creație ale omului.“ [4]

Valoarea informațională a semnificațiilor este, deci, nu numai cognitivă, ci și emotivă. În vreme ce cunoștințele transmise trebuie să fie adevărate, emoțiile comunicate trebuie să fie autentice. Minciuna, mai mult decît

---

[1] A. J. Greimas, *Du sens*, Paris, Seuil, 1970, p. 43.
[2] *Idem*, p. 14.
[3] O. Ducrot, *Logique et linguistique*, în *Langages*, nr. 2, p. 8.
[4] L. Mumford, *op. cit.*, p. 22.

Scanned with CamScanner

eroarea, este manifestarea negativă a cunoașterii adecvate ; prefăcătoria, mai mult decît amăgirea, este manifestarea negativă a trăirii autentice. Este interesant de subliniat că acela ce receptează mesajul detectează mai repede prefăcătoria decît minciuna. Este mai ușor să afirmi un neadevăr, decît să mimezi o stare sufletească netrăită. De aceea sună atît de fals exprimarea unei emoții doar mimate.

Cuvintele potrivite se ivesc numai sub impulsul unor emoții sincere. Marea poezie nu poate fi scrisă decît în limba maternă, deoarece „numai în cuvintele limbii tale se întîmplă să-ți amintești de lucruri pe care nu le-ai învățat niciodată. Căci orice cuvînt este o unitate și în aproape oricare s-au îngropat înțelesuri de care nu mai știi.“ [1]

Alarmat de înclinația culturii contemporane spre intelectualism, raționalism, scientism și tehnicism, J. Fr. Lyotard apără importanța ochiului împotriva tendințelor acaparatoare ale urechii, apăsînd asupra răsunetului afectiv al privirii. „Ochiul — scrie el — este forța. A face din inconștient un discurs înseamnă a omite energeticul. Înseamnă a te face complice cu toată rațiunea occidentală, care ucide arta și visul. Nu se rupe deloc cu metafizica punînd limbajul peste tot, dimpotrivă, înseamnă a o desăvîrși ; se desăvîrșește represiunea sensibilului și a bucuriei.“ [2] Împotrivindu-se dezechilibrului contemporan dintre scriptural și figural, Lyotard se opune nu atît limbajului, cît hipertrofierii denotației în dauna conotației. El dorește ca rațiunea să nu mai disprețuiască sensibilitatea. După ce arată că „figuralul este pentru textual ceea ce este amăgirea pentru cunoaștere“ [3], Lyotard observă că „dacă există o istorie a picturii în Occident este din pricină că există o tragedie a figuralului într-o civilizație a textului“ [4].

---

[1] C. Noica, *Rostirea filozofică românească*, Edit. Științifică, 1970, p. 5.
[2] J. Fr. Lyotard, *op. cit.*, p. 14.
[3] *Idem*, p. 282.
[4] *Idem*, p. 218.

Scanned with CamScanner

Este firesc, deci, ca semnificația, fiind și denotativă și conotativă, să-și exercite retroacția asupra semnificantului nu numai prin dimensiunea ei cognitivă, estompîndu-i motivația, ci și prin dimensiunea ei afectivă, sporindu-i plasticitatea, prin alungire, repetare, combinare, restructurare etc.

Retroacția zonei conotative a semnificației asupra semnificantului este, uneori, atît de puternică, încît transformă literele în caligrame, care se adresează mai mult sensibilității decît rațiunii. „Se poate spune, în principiu, că cu cît o linie este mai puțin recunoscută, cu atît este ea mai de văzut și astfel scapă scrierii și se așază alături de figural.“ [1] Afectivitatea deplasează semnificantul din scriptural spre pictural. Semnificantul grafic suferă nu numai influența abstractizantă a denotației cognitive, ci și pe aceea concretizată a conotației afective. Limba mondială nu va fi niciodată o limbă artificială, ci o sinteză a limbilor naturale, deoarece „este în ele *amintirea,* pe care niciodată limbile făcutului n-o vor putea pune în joc“ [2]. Ca să se dezvolte, cultura și civilizația au nevoie nu numai de adevăr, ci și de bine și frumos, nu numai de știință, ci și de conștiință, nu numai de Prometeu, ci și de Orfeu...

Semnul lingvistic este deci o *unitate dialectică* între semnificantul sensibil și semnificația inteligibilă, în cadrul căreia cele două dimensiuni sînt *interdependente,* deoarece sînt inseparabile, *contradictorii,* deoarece prima e materială iar a doua spirituală, *asimetrice,* deoarece prima e determinantă iar a doua determinată, *autodinamice,* deoarece retroacția semnificației asupra semnificantului determină autodezvoltarea semnului lingvistic.

---

[1] J. Fr. Lyotard, *op. cit.*, p. 217.
[2] C. Noica, *op. cit.*, p. 137.

Scanned with CamScanner

CAPITOLUL VII

EVOLUȚIA SEMNIFICAȚIILOR

Succesele aplicării în științele sociale a unor metode de cercetare din științele naturii nu trebuie să estompeze distincția calitativă dintre societate și natură. Ar însemna să se uite că omul este ființa miraculoasă în care materia generează spiritul, legitatea se întîlnește cu libertatea, realul cu idealul și știința cu conștiința.

Însă din ce în ce mai des, în ultima vreme, se pierde din vedere deosebirea dintre predicțiile viitorologiei și ideile despre viitor, care trec, probabil, prin mintea unui om în timp ce cade de la o mare înălțime. Numai că de viitor nu te izbești ca de fundul unei prăpastii. Legile dezvoltării sociale, oricît de obiective ar fi ele, nu sînt gravitaționale. Viitorul nu este neapărat o prelungire fatală a prezentului ; prezentul îl poate crea în mod conștient.

În vreme ce celelalte ființe nu pot decît să participe inconștient la autoreglarea speciei din care fac parte, oamenii pot revoluționa sistemul social în care trăiesc. Există o deosebire fundamentală între sistemele de organizare din natură și cele din viața socială. Istoria nu este numai „suferită" de oameni, ci și „creată" de ei. În științele despre om, predicția trebuie să țină seama nu numai de legitatea dezvoltării sociale, dar și de libertatea oamenilor de a o schimba, nu numai de cum merg lucrurile, dar și de cum vrem noi să meargă, nu numai de ce ne așteaptă, dar și de ce anume putem să facem.

Omul este singura ființă care a ajuns să intre în luptă cu timpul. Celelalte ființe nu pot decît să trăiască timpul. Ceea ce este cel mai omenesc în om e lupta sa cu timpul,

Scanned with CamScanner

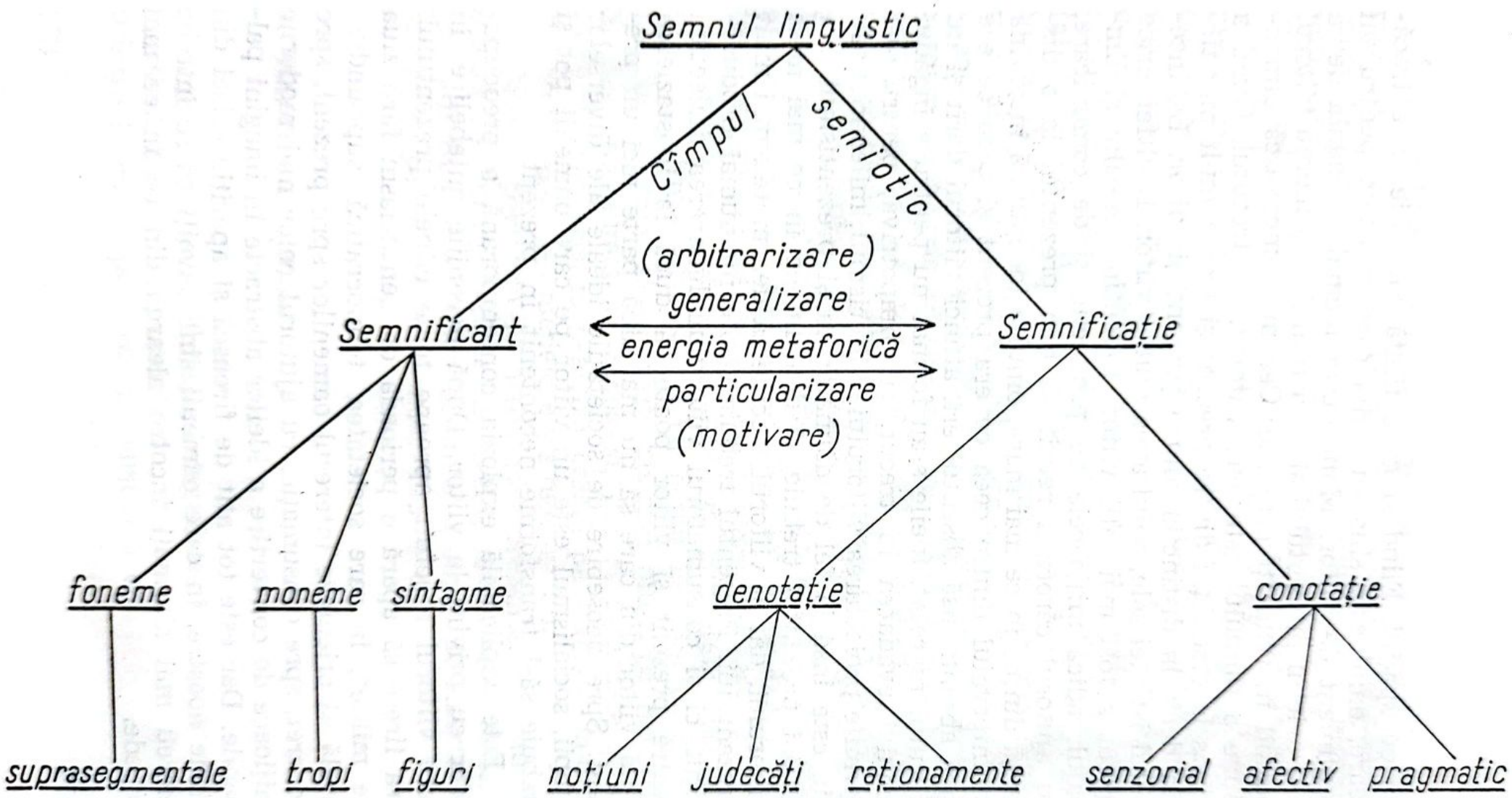

Scanned with CamScanner

nu cu spațiul. Fiind singura ființă care știe că e trecătoare, omul este singura ființă care se zbate pentru un supliment de viitor. Munca este tocmai strădania de a supraviețui prezentului și de a transforma mereu viitorul posibil în realități prezente. Cea mai omenească dimensiune a timpului este deci viitorul, nu trecutul. Omul a ajuns la distincția dintre prezent și trecut mult mai tîrziu decît la distincția dintre prezent și viitor. La începutul istoriei sale, omul avea numai viitor. Dealtfel, orice trecut a fost mai întîi viitor. Inventînd unealta și limbajul, adică mijloacele de producție și de comunicare, cu ajutorul cărora a reușit să țină prezentul la o distanță din ce în ce mai mare, omul a început să intervină în intervalul dintre ceea ce era prezent și ceea ce era încă absent. Însă absentul era atunci viitorul dorit și nu trecutul regretat. Ideile s-au format nu pentru a îngădui omului evadarea în trecut, ci, dimpotrivă, pentru a-i permite proiectarea viitorului. Viitorismul, milenarist sau nu, este însă la fel de dăunător ca și prezentismul. Nu numai prezentul trebuie să dea din ce în ce mai mult viitorului, dar și viitorul trebuie să dea mereu mai mult prezentului. Prezentul trebuie să fie nu numai producătorul, ci și consumatorul viitorului. Ignorarea dialecticii dintre prezent și viitor poate să ducă la ipostazierea unui viitor din care să nu mai aibă parte nici un prezent. Spre deosebire de societățile ideale ale diverselor utopii, socialismul este un viitor pe care oamenii pot și trebuie să-l transforme necontenit în prezent.

Este explicabilă explozia contemporană a preocupărilor cu privire la viitor. După deceniile antebelice, în care viitorul a jefuit aproape toate clipele prezentului, era firesc să apară o perioadă de „entuziasm fără ziua de mîine", în care societatea tehnocratică supraindustrială să orienteze interesul oamenilor spre prezent, spre concret, spre consumație, cu ajutorul celor mai moderne mijloace de convertire a ideilor abstracte în imagini palpabile. Dar este tot atît de firească și apariția crizei din zilele noastre, în care oamenii sînt nevoiți să se întrebe mereu mai alarmați încotro aleargă din ce în ce mai repede.

Scanned with CamScanner

Însă zdrobirea diverselor dogmatisme de încăpățînarea realității a lăsat în urma ei o neîncredere crescîndă în eficiența ideilor și o teamă superstițioasă față de mersul implacabil al lucrurilor. Într-o asemenea stare de spirit, nu mai este de mirare că viitorul apare multora amenințător și inevitabil. Nimeni nu mai contestă astăzi primejdia pe care o reprezintă dezechilibrul ecologic. Dar după apariția omului — ființă capabilă să adauge legității obiective propria sa finalitate —, lumea aceasta ascultă nu numai de determinism, ci și de libertate. Legitatea devine fatalitate numai în absența libertății. Ca fatalitatea să se instaureze ajunge ca oamenii să creadă în ea. Resemnarea văduvește istoria de cel mai uman moment al ei : libertatea oamenilor de a schimba cursul evenimentelor. Anularea libertății de creație și de decizie readuce societatea umană printre celelalte sisteme de organizare din natură, în care viitorul nu este altceva decît un prezent repetat. Viitorul uman este însă mereu altceva decît prezentul. Dar el nu există deja, ci se face. Viitorul nu ne așteaptă la o răscruce istorică așa cum ne-ar pîndi un răufăcător la o răscruce de drumuri. Viitorul va fi așa cum vom fi noi în stare să-l facem.

Viitorologul trebuie să judece cu picioarele bine înfipte în pămînt, dar nu și cu capul în pămînt. Capul trebuie încurajat să se înalțe cît mai mult, pentru a fi în stare nu numai să cunoască, dar și să vizeze și să spere. Lumea aceasta n-a fost creată pe măsura omului, dar omul poate s-o modeleze pe măsura lui.

Viitorul participă la activitatea prezentă a omului. Numai că, spre deosebire de trecut, care este unul singur, viitorii posibili sînt mai mulți și omul are libertatea să opteze pentru cel mai uman dintre ei.

1. Știință și conștiință

Scientismul primejduiește integritatea omului și amenință să ducă la o societate în care omul s-ar pierde printre lucrurile pe care el însuși le-a creat.

Scanned with CamScanner

Preocuparea justificată de a spori obiectivitatea cunoașterii i-a silit pe oameni să poarte un război neîncetat împotriva vieții lor afective. Cunoașterea este cu atît mai obiectivă cu cît este mai puțin tulburată de aversiunile și aspirațiile subiectului cunoscător. Însă antrenat de explorarea științifică a lumii exterioare, omul este amenințat, la un moment dat, cu înstrăinarea de sine însuși, de valorile și idealurile sale. Mijloacele create încep să se reifice, să se autonomizeze, să se alieneze, scăpînd astfel de sub controlul moral al omului. În cele din urmă, omul s-ar trezi în fața unei culturi din ce în ce mai tehnice, mai funcționale, mai utilitare, în stare să se dezvolte independent și chiar potrivnic idealurilor umane. Înjumătățirea omului duce, în mod firesc, la o lume înjumătățită. Un om care și-a pierdut sufletul nu poate crea decît o lume lipsită de suflet. Din mijloc de stăpînire a naturii, știința, rămasă singură, despărțită de viața afectivă, devine un mijloc de aservire a omului. Știința însăși stagnează dacă nu mai este însuflețită de emoții, sentimente și pasiuni.

Într-un asemenea moment istoric, menirea artei crește considerabil. Prin artă, omul se *reîntregește,* reactivîndu-și sensibilitatea amenințată de hipertrofierea intelectului. Prin artă, omul se *dezalienează,* punînd din nou stăpînire pe lumea înconjurătoare. Prin artă, omul se reîntîlnește cu sine însuși și se reașază în fruntea tuturor valorilor.

Nu știu dacă o ladă de gunoi așezată pe un piedestal de muzeu va rămîne în istoria artei, dar istoria artei va aminti multă vreme acest gest, care a smuls din anonimatul utilizării zilnice o creație umană și a supus-o din nou contemplării dezinteresate. Arta concretă nu va înlătura orice abstracție, ci numai pe cele învechite. Lipsa de logică a unor opere contemporane exprimă ostilitatea profund logică a autorilor împotriva unilateralizării intelectualiste a omului din zilele noastre. Semnificantul e absurd, dar semnificația e logică. Uneori absurditatea semnificantului sporește expresivitatea semnificației. Omenirea și omenia progresează prin autodinamismul

Scanned with CamScanner

unității contradictorii dintre utilizare și contemplare, dintre sensibilitate și rațiune, dintre știință și artă. Fără rațiune, antropoidul nu s-ar fi înălțat pînă la cultură, dar, numai cu rațiune, omul ar cădea afară din cultură.

Orice act de cultură constă în transformarea unui segment de natură într-un semnificant, adică într-un element material încărcat cu un înțeles spiritual. Importanța unei unelte nu rezidă în ea însăși, ci în ceea ce se poate face cu ajutorul ei. Sunetele vorbirii sînt interesante nu prin ele însele, ci prin veștile pe care le pot vehicula. Valoarea unui spectacol nu constă doar în imaginile lui, ci, mai ales, în ideile pe care le poate transmite.

Istoria culturii este istoria creșterii distanței dintre semnificantul care se „percepe" și semnificația care se „pricepe". Forța metaforică a semnificantului permite formarea unor semnificații din ce în ce mai generale.

Firește că distanța dintre semnificantul sensibil și semnificația inteligibilă variază de la o epocă la alta. La început, semnificația se afla în preajma semnificantului. Semnificantul nu depășea prea mult forța indicativă a unui semnal. Desenele rupestre semănau cu împrejurări care mai puteau fi arătate cu degetul. Mai tîrziu, cîmpul cultural dintre semnificant și semnificație a început să crească și numai geniul reușea să realizeze în opera sa distanța contemporană maximă, singura în stare să declanșeze cea mai intensă emoție estetică. Dacă distanța era prea mică, opera era banală ; dacă distanța era prea mare, opera era ermetică. Dar ca să poată găsi distanța exactă, creatorul trebuia s-o trăiască el însuși. În creația artistică semnificantul și semnificația se formează împreună, în clocotul trăirii personale. Artistul nu are menirea să ornamenteze o biată banalitate cu un semnificant strălucitor, ci de a comunica aversiunile și aspirațiile sale.

Fără dimensiunea intelectuală a semnificației, semnificantul nu ar mai stîrni emoții estetice, ci reacții biologice. Raționalitatea semnificației nu slăbește, ci, dimpotrivă, sporește expresivitatea semnificantului, forța lui

Scanned with CamScanner

de emoționare și de convingere, concentrînd-o, consolidînd-o și adîncind-o.

Afectivitatea singură nu mai poate parcurge distanța crescîndă dintre semnificant și semnificație. Nici chiar operele de artă care își propun să se adreseze exclusiv sensibilității nu se pot dispensa de participarea intelectului, deoarece conțin cel puțin o „antisemnificație", care nu înseamnă lipsa oricărei semnificații. Arta din zilele noastre cere atît autorului, cît și receptorului un circuit din ce în ce mai intens între emoții și idei.

A fi astăzi realist înseamnă, mai mult ca oricînd, a asculta de esența lucrurilor și nicidecum de aparența lor. Realismul este o atitudine *receptivă* față de esențe, dar *critică* față de fenomene. Omul se supune teoretic esențelor, ca să se poată opune practic fenomenelor. Pe artist, fenomenele îl interesează doar în măsura în care sînt „semnificative". Semnificantul este neutru față de realism sau antirealism. Numai semnificația poate fi realistă. Un autor poate să-și exprime atitudinea sa realistă prin cele mai „nerealiste" combinații de întîmplări. Nu codul, ci mesajul poate să fie sau să nu fie realist. O operă de artă este realistă prin fidelitatea creatorului față de sensul istoriei, și nu față de unul sau altul din evenimentele ei, prin autenticitatea semnificației, și nu prin exactitatea semnificantului. Arta realistă nu are menirea să imite realitatea, ci să înțeleagă direcția în care poate fi transformată spre folosul oamenilor. Realism înseamnă, mai degrabă, răzvrătire împotriva fenomenelor, decît resemnare în fața lor. Realismul este totdeauna critic, în sensul originar al acestui termen. Apologia existentului este străină realismului. În artă, critica respinge ceea ce frînează dezvoltarea omului și încurajează ceea ce o înlesnește, iar apologia nu este niciodată a prezentului, ci a absentului, sau a ceea ce nu este însă îndeajuns de prezent. Prezentul, imediatul, este trăit, nu lăudat. Arta adevărată nu este aceea care laudă, ci aceea care *este* lăudată. În artă, lăudat nu poate fi decît absentul : trecutul și viitorul. Însă apologia absentului este tot o critică a prezentului.

Scanned with CamScanner

2. Puterea semnificației

Forța magică a artei a provenit întotdeauna din superioritatea cognitivă a semnificației față de lucrurile folosite ca semnificant. Prin generalitatea, stabilitatea și comunicabilitatea lor, semnificațiile se ridică deasupra fenomenelor individuale, vremelnice și incomunicabile. Numai ceea ce este obștesc poate deveni sacru. Fără reflectarea generalului nu există artă.

În vreme ce semnificantul verbal tinde să-și concentreze semnificația într-o denotație din ce în ce mai generală, ajungînd la semnificantul secund al scrierii alfabetice, semnificanții secunzi ai artelor sînt meniți să redea conotația semnificațiilor verbale fără să le scadă generalitatea denotației. O operă de artă este un semnificant secund prin care artistul încearcă să comunice cît mai mult din trăirea senzorial-afectivă cristalizată în conotația discursului său despre lume. Conotația este cu atît mai înrîuritoare, cu cît denotația este mai generală.

A anula distanța dintre semnificant și semnificație înseamnă a desființa forța artei. Semnificantul ar redeveni semnal și n-ar mai provoca reflecții, ci numai reflexe. Realismul s-ar retrage din semnificație și arta s-ar mulțumi să imite natura. Numai că, în artă, realismul este asigurat nu de oglindirea în semnificant a aspectelor sensibile ale realității, ci de adîncimea cu care semnificația reflectă esențialul din realitate. Mesajele mereu mai abstracte ale artei contemporane nu mai pot fi exprimate decît prin coduri mereu mai subtile. Cele mai realiste proteste și năzuinți își găsesc expresia în cele mai fanteziste ficțiuni. Invenția este cu atît mai originală cu cît este mai originală descoperirea pe care o comunică.

Camil Petrescu susținea că teatrul nu poate contribui la instaurarea societății „noocratice" dacă nu depășește *fenomenismul* teatrului bulevardier și *esențialismul* teatrului avangardist, printr-un teatru care să unească concretul emotiv cu abstracția cognitivă. „Cadru fără esențe — scria el — este ceea ce realizează literatura bună, realistă, naturalistă ; esență fără cadru este ceea ce a încercat, amețită la rece de propria ei ispravă, și literatura

Scanned with CamScanner

expresionistă... Ambele aceste modalități, de merite relative, sînt infinit depășite, în parte și laolaltă, de conjunctul integrării esenței în concret."[1] El și-a dat seama că un semnificant teatral prea concret împiedică conștiința spectatorului să se înalțe pînă la semnificațiile filozofice gîndite de autor. De aceea nu l-au înțeles decît puținii intelectuali care i-au privit piesele cu ideile sale filozofice în minte.

Întrezărirea dizolvării fasciste a individualității în masă și a răsturnării raportului dintre scop și mijloace își găsesc cea mai potrivită expresie în diegezele fantastice ale scrierilor lui Kafka.

În viața exterioară nu pot exista decît *mijloace* ; singurul *scop* al omului este omul însuși, fericirea sa. Și deoarece orice mijloc tinde să ajungă un scop, oamenii trebuie să vegheze necontenit ca nici un mijloc să nu se sacralizeze într-atît încît să poată pretinde sacrificarea scopului. Cînd un mijloc nu mai slujește omului, trebuie sacrificat mijlocul, nu omul. Nu vom scăpa de sub dominația propriilor noastre creații, dacă nu vom reuși să ne dominăm pe noi înșine...

Evoluția materiei a trecut, pînă acum, prin *două mari salturi* : de la materia fără viață la materia vie și de la materia vie la cunoaștere. De data aceasta, stă în puterea noastră să săvîrșim al *treilea mare salt* : de la cunoaștere la conștiință, de la cunoașterea lumii la cunoașterea de sine. Depinde de noi toți dacă veacurile următoare vor fi mai „socratice" decît secolul lui Pericle. Dar, mai întîi, trebuie să depășim prejudecata potrivit căreia viitorul ne așteaptă la un capăt de timp așa cum ne-ar aștepta un prieten sau un dușman la un capăt de drum. Viitorul nu ne este „scris", ci îl scriem noi înșine. Viitorul va arăta așa cum vor fi oamenii capabili să-l făurească. Nu este, oare, deosebit de semnificativ pentru prejudecata fatalistă că „viitorul" este un substantiv folosit mai totdeauna la singular ?... Există însă mai mulți „viitori" și oamenii au libertatea de a-l făuri pe cel mai convenabil. Fatalitatea este o creație a celor care cred în ea. Legi-

---

[1] Camil Petrescu, *Addenda la Falsul tratat*, în *Teatru*, III, Ed. Fundațiilor, 1947, p. 509.

Scanned with CamScanner

tatea lumii trebuie cunoscută nu pentru a ne adapta la mediu, ci pentru a adapta mediul la aspirațiile noastre. Superioritatea omului față de toate celelalte ființe constă în capacitatea lui de a uni legitatea cu libertatea. Dar, ca să izbutească, este nevoie nu numai să cunoască lumea, ci și să SE cunoască.

Explorarea vieții lăuntrice va fi cu atît mai necesară cu cît auto-tele-mecanizarea mijloacelor de producție și de comunicare tinde să supradezvolte viața noastră exterioară în dauna celei interioare și să dizolve individualitatea creatoare în anonimatul unei vieți sociale mereu mai intense și mai vertiginoase. *Avem* din ce în ce mai mult, dar *sîntem* noi înșine încă prea puțin. Existența omului de mîine va fi amenințată nu atît de mizerie materială, ci, dimpotrivă, de o anumită formă de bunăstare care îi diminuează viața personală. Înlocuind efortul spiritual cu un confort material și uniformizînd demersurile gîndirii, noile mijloace de producție și de informare, lăsate în voia lor, nu pot să dea omului decît iluzia participării la istorie. Dacă nu-și cultivă personalitatea, timpul său liber va fi la fel de subordonat vieții exterioare ca și munca din trecut, iar contribuția sa la dezvoltarea istoriei va descreşte continuu. Pentru a fundamenta o pedagogie capabilă să contracareze tendințele tehnicii de a dezindividualiza persoana umană, psihologii trebuie să cerceteze psihopatologia omului din era electronică : alienarea, angoasa, singurătatea, plictiseala, indiferența, teama de sentimente și pasiuni profunde, efectele pe care le provoacă lipsa unei activități creatoare.

Știm mai bine ce se petrece pe celelalte planete decît ce se petrece în sufletele și în mințile oamenilor. Încă nu este îndeajuns de limpede rolul pe care îl joacă orientarea profesională în fericirea sau nefericirea fiecăruia. Nu e destul de clară nici importanța pe care a căpătat-o astăzi educarea gusturilor artistice. Nu știm încă destul ce înseamnă să fii tată, mamă, soț, soție, fiu, fiică...

Trebuie să construim o societate de participanți activi, și nu o societate de consumatori pasivi. În societatea viitoare, în care individualitatea umană va fi din ce în ce mai autonomă, mai autentică și mai autocritică,

Scanned with CamScanner

autoritatea socială va fi treptat înlocuită de solidaritatea interindividuală. Dar, ca să ajungem acolo, trebuie să făurim un om nou, care să nu mai uite scopul de dragul mijloacelor, care să trăiască mai mult pentru *a fi* decît pentru *a avea*, care să aibă mai multe nevoi spirituale decît materiale.

Cînd puterea tehnică tinde să scape de sub controlul moral al oamenilor, primejduindu-le astfel însăşi existenţa, trebuie oarecum, să ne întoarcem privirea spre valorile de care am rîs, la începutul veacului, grăbiţi să ne sporim stăpînirea asupra lumii exterioare : individualitate, subiectivitate, spiritualitate, libertate, speranţă, prietenie, iubire, fericire...

Poluarea naturii şi a culturii aşteaptă din partea noastră nu numai o soluţie tehnică, ci şi una morală. Întrecerea dintre socialism şi capitalism nu este numai o problemă tehnică, ci se vădeşte tot mai mult una morală. Psihologia trebuie să ajute pedagogia şi politica la construirea unei societăţi mai potrivite cu noile nevoi ale omului. Valoarea tehnico-ştiinţifică este, fără îndoială, fundamentală pentru viaţa omului, dar morala şi arta sînt tot atît de fundamentale. Omul are nevoie nu numai de adevăr ; binele şi frumosul îi sînt la fel de necesare.

După ce ne-am ocupat mai mult de *mijloacele* eliberării sociale, trebuie să ne îndreptăm toată atenţia spre *scopul* eliberării sociale : libertatea fiecăruia de a-şi dezvolta necontenit propria sa individualitate. Socialismul înlătură *deosebirile sociale* dintre munca fizică şi cea intelectuală, dintre sat şi oraş, dintre bărbaţi şi femei, dintre naţiuni şi naţionalităţi pentru a îngădui dezvoltarea nestingherită a *deosebirilor individuale* dintre oameni, pentru a permite oricui să devină el însuşi. Omul se formează şi se manifestă în cadrul unui anumit sistem de relaţii sociale, dar fiinţa lui nu se reduce la sistemul social în care s-a format şi prin care se manifestă. Omul nu este numai o fiinţă socială, ci, mai presus de toate, o fiinţă individuală. El este singura fiinţă capabilă să se individualizeze tocmai datorită faptului că este singura fiinţă cu adevărat socială. Individualitatea nu se poate forma decît în şi prin societate. Individualitatea este crea-

Scanned with CamScanner

ția supremă a dezvoltării sociale. *Fără* ceilalți, poți fi cel mult *singur*, dar *individualitate* nu poți fi decît *împreună* cu ceilalți. La nivelul individualității, trăirile devin idei, societatea devine conștientă de ea însăși și legitatea se unește cu finalitatea. Omenirea a progresat pe măsură ce a sporit diferențierea societății în individualități din ce în ce mai distincte. Societatea este mijlocul; scopul este individualitatea. O societate este cu atît mai înaintată cu cît este mai diferențiată în individualități distincte. Unitatea societății viitoare implică *diversitatea* membrilor ei, nu *uniformitatea* lor.

O societate dezindividualizată nu mai poate să progreseze. Fără originalitatea individualităților, nici o idee nouă n-ar mai fi posibilă, iar oamenii ar ajunge să nu mai aibă nimic de spus. Cunoașterea de sine este la ordinea zilei.

Probabil că unul din cele mai cercetate domenii va fi partea inactivă a creierului uman, aproximativ 80—90% din întreaga sa capacitate. Poate că tocmai activarea acestei părți a creierului nostru ne va îngădui să restabilim echilibrul dintre știință și conștiință, dintre stăpînirea mediului și stăpînirea de sine, dintre mijloace și scop. Oricum, depinde de noi dacă viitorul va fi al autocunoașterii sau al autodistrugerii. Știința și tehnica există pentru om, și nu omul pentru știință și tehnică. Oamenii se străduiesc să cunoască lumea nu pentru a se adapta la tendințele ei, ci pentru a o adapta la aspirațiile lor. Realism înseamnă nu împăcare cu realitatea, ci ameliorarea ei.

3. Romantism și clasicism

După dezechilibrul „romantic" dintre afectiv și rațional, încă puternic în arta contemporană, nu este greu de prevăzut că va veni un nou clasicism, în care emoțiile și ideile se vor reechilibra la un nivel mai înalt decît în trecut. Criza în care au intrat valorile europene, mai ales

Scanned with CamScanner

după prăbușirea diverselor dogmatisme ale veacului nostru, a dus, în cele din urmă, la o artă în care semnificantul se ferește de orice semnificație în afară de aceea imediată, iar semnificația, restrîngîndu-se la dimensiunea ei pur logică, devine antisemnificație. Unii reduc semnificația la dimensiunea ei infralogică, alții o reduc la dimensiunea ei logică. Se ajunge, astfel, pe de o parte, la arta „concretă", iar pe de alta, la cea „abstractă". Prima șochează sensibilitatea fără să-i spună nimic, cealaltă provoacă intelectul să lucreze în gol. Referindu-se la prima, Joseph Emile Muller constată că „arta nu mai cere o putere de creație, ea nu mai are nevoie să fie produsă de mîna artistului, ea se naște dintr-o simplă decizie luată de inteligență sau inspirată de un capriciu; ea nu se mai încarnează într-o operă care se execută, ci într-un obiect care se botează din nou" [1]. Referindu-se la cealaltă, Th. W. Adorno observă că „exactitatea unui calcul care cade just se substituie acelui ceva care, în arta tradițională, se chema «idee» și care în romantismul tardiv degenerase în ideologie" [2].

Cîmpul semiotic dintre semnificantul perceptibil și semnificația inteligibilă, amplificat, în decursul timpului, de marii creatori, este astfel aproape anulat, în detrimentul întregii opere. Căci, în lupta dintre elementul logic și cel infralogic dinăuntrul semnificației, precum și dintre semnificație și semnificant, orice izbîndă a unei părți duce la dezastrul ambelor părți. Dealtfel, artiștii autentici sporesc amploarea cîmpului semiotic al culturii din care fac parte în ciuda oricăror intenții programatice, deoarece operele lor exprimă, inevitabil, adîncimea cu care au înțeles și au simțit problemele epocii lor. Antisemnificațiile marilor opere de artă au o profunzime mai mare decît semnificațiile depășite. Țintind către forme nude și rarefiere sensibilă, Picasso în pictură și Stravinsky în muzică pregătesc un cîmp semiotic mai amplu decît acela pe care l-au dezechilibrat.

---

[1] Joseph Emile Muller, *L'Art et non-art*, Ed. Aimery Somogy, Paris, 1970, p. 34.

[2] Theodor W. Adorno, *Philosophie de la nouvelle musique*, Paris, Gallimard, 1962, p. 75.

Scanned with CamScanner

În literatură se petrece un fenomen asemănător. Marcel Beaufils constată că, „în anumite perioade istorice, cuvîntul recurge la adevărate «operațiuni-sinucidere», aruncîndu-se în neantul sensului pentru a scăpa de coșmarul tuturor sensurilor inautentice pe care și le asuma“ [1].

Unii scriitori vor o literatură din care cititorii să nu înțeleagă nimic altceva decît ceea ce se spune acolo, fără să caute vreo semnificație mai adîncă ; alții tind spre o literatură în care combinația de cuvinte să nu fie nimic altceva decît un joc gratuit al intelectului. Și unii, și alții cred că literatura nu mai are nimic de spus, dar e de dorit să vorbească în continuare din ce în ce mai frumos, spre încîntarea mai mult a urechii decît a ochilor sau a intelectului. Și unii, și alții reduc lumea la o suprafață veșnic mișcătoare, fără nici o adîncime. Era firesc să reapară nevoia „clasică“ de a restabili cea de-a doua dimensiune a oricărei opere de artă, vremelnic golită, dar niciodată anulată. O asemenea funcție o poate îndeplini, astăzi arta neoclasică. Însă numai dacă nu prezintă idealurile noastre drept realitate ci mișcă realitatea în direcția idealului.

De pe urma acestor exagerări, arta viitorului va beneficia de semnificanți mult mai rafinați și de semnificații mult mai înalte decît arta trecutului. Dar lupta dintre semnificant și semnificație, dintre logic și infralogic nu va înceta decît odată cu omul, deoarece izvorul ei este dialectica umană a materiei și spiritului, a simțirii și gîndirii. Orice încercare de a evita dialectica romantismului și a clacisimului în istoria artei este sortită eșecului. Chiar dacă nu este eternă, dialectica unității dintre semnificant și semnificație este cel puțin etern-umană.

Una dintre cele mai frecvente profeții cu privire la viitorul artei susține „autoanularea pozitivă“ a artei, prin integrarea ei *în* realitate, ca formă *de* realitate, într-o societate în care întreaga realitate va deveni artă, și întreaga artă — realitate. Există însă o deosebire fundamentală între artă și realitate, între artă și viață.

---

[1] Marcel Beaufils, *Musique du son, musique du verbe*, Paris, P.U.F., 1954, p. 31.

Scanned with CamScanner

Arta nu e viață, ci *atitudine* umană față de viață, arta nu e realitate, ci *atitudine* umană față de realitate, arta nu e natură, ci *atitudine* umană față de natură. Chiar și „înfrumusețarea“ diverselor produse înseamnă deja atitudine umană față de lucruri și de ceilalți oameni. Arta nu e lucru, ci ceea ce omul adaugă lucrului. Prin artă, omul își manifestă individualitatea, subiectivitatea, spiritualitatea, libertatea și creativitatea sa în fața lumii. Arta nu poate înrîuri lumea decît dacă își păstrează o relativă autonomie față de ea.

Pentru ca oamenii să poată transforma prezentul, semnificațiile trebuie să aibă libertatea de a anticipa viitorul

Scanned with CamScanner

VORBIREA ŞI EDUCAREA GÎNDIRII

Nici la propria gîndire nu se poate ajunge altfel decît prin vorbire, darmite la gîndirea celorlalți. Apariția și dezvoltarea gîndirii depind de făurirea și perfecționarea vorbirii. Educarea gîndirii trece neapărat prin educarea vorbirii. Copilul trebuie învățat să vorbească nu pentru a deveni capabil să-și exprime gîndurile, ci pentru a căpăta posibilitatea de a le construi. Înainte de vorbire nu există gîndire, ci doar diverse stări psihice și cel mult inteligență, capacitatea de a reacționa adecvat la variabilitatea mediului ambiant. Numai vorbirea poate să transforme o dorință într-un gînd. Ceea ce deosebește calitativ un gînd de orice altă stare sufletească este relativa, dar crescînda lui independență față de imediat. „Orice individ adult, normal, școlarizat este în măsură să producă, oral sau scris, un discurs ale cărui elemente nu prezintă nici un raport specific cu situația și împrejurarea fizică imediată în care se află."[1] Gîndirea nu începe decît din clipa în care copilul, ca și strămoșul nostru antropoid, a reușit să înlocuiască un obiect sau o acțiune cu un complex sonor ; complexul sonor devine semnificant verbal, iar reacția amînată devine semnificație. La început, semnificația vorbelor se reducea la capacitatea lor de a stîrni, fie și sub o formă mai potolită, aceleași reacții ca și lucrurile denumite. Treptat, prin energia metaforică a vorbirii și prin rafinarea organizării ei gramaticale, semnificațiile au devenit mereu mai ab-

[1] Stéphane Ehrilich, *Les Mécanismes du comportement verbal*, Paris, Librairie philosophique, 1968, p. 333.

Scanned with CamScanner

stracte și mai generale, dînd gîndirii posibilitatea să făurească o vorbire despre vorbire și să ajungă, astfel, la o conștiință filozofică.

După cum remarcă Louis Lavelle, „se poate spune că gama limbajului se întinde în întregime între strigăt, această supremă impudoare, și abstracție, această pudoare supremă“ [1].

Copilul devine un om abia din clipa în care începe să vorbească. El se diferențiază defintiv de toate celelalte ființe numai după ce a izbutit să spună primul „Eu“ și primul „Nu“... Vorbirea este principalul mijloc de cunoaștere și de autocunoaștere. Înainte de toate, omul este o ființă cuvîntătoare. „Emergența umanității presupune această primă revoluție care constă în trecerea de la lumea trăită la lumea vorbită. Realitatea umană se definește mai întîi ca un ansamblu de desemnări, unitatea ei este aceea a unui vocabular“ [2], precizează Georges Gusdorf. „Pentru fiecare dintre noi — adaugă el — a se situa în lume înseamnă a fi în pace cu rețeaua de cuvinte care pune fiecare lucru la locul lui în mediul înconjurător. Spațiul nostru vital este un spațiu de vorbe, un teritoriu pacificat, în care fiecare nume este soluția unei probleme.“ [3] Vorbirea este, așadar, nu numai una din diferențele specifice prin care omul se deosebește de celelalte ființe, ci aceea care a jucat rolul hotărîtor în marele salt de la animalitate la umanitate. Prin vorbire, evoluția naturii începe să se împletească cu o istorie a culturii. Apare singura ființă capabilă să-și utilizeze gura nu numai pentru a consuma ceea ce îi oferă natura, dar și pentru a proiecta ceea ce naturii îi lipsește. Hlebnikov spunea că patria creației este viitorul și că de acolo suflă vîntul trimis de zeii verbului. Singura cale de acces spre ceea ce lipsește este vorbirea. „La om, comportamentul *alimentar* va fi menținut *(mutatis mutandis)*, însă i se va suprapune un comportament de *limbaj oral*, utilizînd dealtfel aceiași efectori mușchiulari. Semnificațiilor alimentare ale prăzilor (de natură mai ales gustativă, olfac-

---

[1] Louis Lavelle, *La Parole et l'écriture*, Paris, 1942, p. 45—46.
[2] Georges Gusdorf, *La Parole*, Paris, P.U.F., 1968, p. 103.
[3] *Idem*, p. 37.

Scanned with CamScanner

tivă și vizuală) se vor adăuga semnificații legate de secvențe sonore (de natură polisenzorială mai complexă). În ambele cazuri, mecanismele cerebrale puse în mișcare nu sînt specific diferite."[1] Altfel spus, cu aceleași organe prin care celelalte ființe se supun naturii, oamenii încep s-o contrazică, s-o transforme, să-i dea un sens pe care înainte nu-l avea. Reiese că inventarea vorbirii nu a fost rezultatul „firesc" al dezvoltării materiei vii, ci un eveniment care putea să nu se întîmple. Probabilitatea ca un asemenea eveniment să se întîmple a fost chiar destul de mică. Și totuși, la un moment dat, într-o împrejurare excepțională, un antropoid deosebit de inteligent a izbutit să transforme strigătul în vorbă, piatra în unealtă, laba în mînă și adaptarea în muncă, transformîndu-se, astfel, pe sine însuși în om. O dată făurită, vorbirea a devenit atît de esențială ființei umane, încît a ajuns, probabil, ereditară. Însă ereditară nu este o anumită limbă, ci doar capacitatea de a vorbi, după cum ereditar nu e dansul, ci mersul în două picioare. Cu toată această programare genetică, un copil care trăiește izolat de oameni, printre animale, nu ajunge nici să meargă în două picioare, și nici să vorbească. Iar dacă pînă la o anumită vîrstă nu este readus printre oameni, toată această zestre filogenetică devine irecuperabilă. Ereditară nu poate fi decît *posibilitatea* de a vorbi și deci de a gîndi, dar această posibilitate nu se transformă în realitate decît prin educație. Fiind cea mai recentă achiziție filogenetică, vorbirea se pierde cel mai ușor și se dezvoltă cel mai greu. De aici importanța deosebită pe care o capătă educarea vorbirii în educarea gîndirii și a întregului comportament uman. Boileau trebuie răsturnat : cine vorbește bine, gîndește bine ! Firește, primordialitatea vorbirii față de gîndire trebuie înțeleasă nu ca o „anterioritate diacronică", ci ca o „fundamentalitate sincronică". Ea nu vrea să spună altceva decît că oamenii au început să gîndească din clipa în care au început să comunice între ei prin vorbire, că vorba nu este haina în care se îmbracă un gînd, ci trupul în care se naște gîndul. Expresia „nu

[1] Raoul Husson, *Mécanismes cérébraux du langage*, Paris, 1968, p. 19.

Scanned with CamScanner

există gînduri nude" este greu acceptabilă. Dacă vorba este doar o haină a gîndului, atunci rămîne de neînțeles de ce nu pot să existe gînduri neîmbrăcate în vorbe. În logică nu există indecență. De fapt, e mai firească existența unor vorbe fără înțeles decît a unor înțelesuri independente de orice vorbe. După cum este mai firească existența unor trupuri fără suflet, decît a unor suflete fără trupuri. Oamenii învață să gîndească pe măsură ce învață să vorbească. De aceea, lipsa educației lingvistice este tot atît de gravă pentru dezvoltarea gîndirii ca subalimentarea pentru dezvoltarea puterii fizice. Marcel Cohen se miră, pe drept cuvînt, că deși „în programele de învățămînt se dă o anumită idee despre legile mecanice și fizice (vasele comunicante, de pildă), despre fenomenele chimice (compoziția apei etc.), despre diversele fapte fiziologice (respirație, digestie), chiar și despre faptul biologic al reproducției, totuși nicăieri în programe, nici la școală și nici în liceu, nu figurează un studiu sumar al producerii vocii și al articulării sunetelor limbajului" [1]. Dar chiar înainte de a intra în școală, copilului trebuie să i se vorbească corect, pentru a-l ajuta să depășească limba lui infantilă și să-și însușească limba pe care o vorbește comunitatea lingvistică din care face parte. Orice întîrziere a învățării limbii corecte înseamnă și o întîrziere a dezvoltării gîndirii corecte. Rău fac părinții care vorbesc copiilor într-o limbă infantilă. Nu părinții trebuie să vorbească limba copiilor, ci copiii trebuie să învețe limba părinților. Conservarea limbii infantile frînează dezvoltarea gîndirii. Limba infantilă este preponderent senzorial-afectivă, cu un accentuat simbolism fonetic, cu un vocabular nediferențiat, aproape total lipsit de verbe, în care domină persoana a treia, mai ales la singular. Referindu-se la simbolismul fonetic al limbii infantile, Andrei Avram arată că „cuvintele cu sensul «curat, frumos, drăguț, agreabil» conțin cel puțin o vocală prepalatală, în vreme ce cuvintele care desemnează noțiunile de «murdar, urît, dezagreabil» conțin o vocală

[1] Marcel Cohen, în *Etudes sur le langage de l'enfant*, 1962, Paris, Ed. du Scarabée, p. 8.

Scanned with CamScanner

medio-velară“ [1]. Exemplele cele mai frecvente în limba română sînt „gigea“ și „cîh“. Însă o asemenea limbă menține gîndirea în preajma senzorialității, încetinește emanciparea copilului de sub dominația nevoilor imediate și întîrzie creșterea puterii de raționare. „Cuvintele pe care le-am cules — scrie Andrei Avram — au cele mai multe două silabe, dintre care prima este, în general, accentuată. Printre monosilabe, se întîlnesc mai ales cuvinte cu caracter interjecțional folosite... ca salut sau ca porunci, cum sînt «pa» sau «hai».“ [2] Vorbindu-i corect de la început, copilul izbutește să parcurgă în cîțiva ani drumul de la interjecție la categorie, pe care omenirea l-a urcat în multe mii de ani. Trecerea de la cuvintele holofrastice la propoziții și fraze îi permite să-și înalțe gîndirea spre noțiuni mereu mai generale și să poată construi judecăți și raționamente. Însușirea limbii literare a contemporanilor săi îi scutește pe copii să caute ceea ce omenirea a și găsit. Deși limba comună ne dispensează deseori de idei personale, totuși ideile personale nu pot fi construite decît cu ajutorul limbii comune. Limbile contemporane au izbutit să semnifice idei care reflectă nu numai atitudinea particulară a unei comunități față de realitate, dar și ceea ce este universal în realitate. Corectitudinea vorbirii este, de aceea, o condiție necesară, deși insuficientă, a unei gîndiri corecte. Sofismele nu păcătuiesc față de gramatică, ci față de logică, dar o incorectitudine gramaticală nu poate exprima un raționament valid.

Chiar și în societatea contemporană, care este din ce în ce mai mult o „civilizație a imaginii“, vorbirea își păstrează locul central. Ceea ce se vede nu poate fi înțeles decît în lumina unor vorbe. Poate că vorbirea nu este suficientă pentru cunoașterea lumii, dar este fără îndoială absolut necesară. „Ce înseamnă a recurge la mijloace audio-vizuale, bine concepute și bine utilizate, proiecții, desene animate, filme de tot felul și televiziune, dacă nu a încerca introducerea în clasă a situațiilor non-

---

[1] Andrei Avram, *De la langue qu'on parle aux enfants roumains*, în *To Honor Roman Jakobson*, Paris, Mouton, 1967, p. 134.
[2] *Idem*, p. 135—136.

Scanned with CamScanner

lingvistice care furnizează semnificațiile lingvistice ale enunțurilor ? [1], se întreabă Georges Mounin. Ființele cuvîntătoare au creat cultura și cultura nu poate să nu rămînă sub controlul cuvîntului.

Va trebui să dăm din ce în ce mai multă atenție felului în care vorbim. Democrația cere fiecăruia capacitatea de a-și argumenta punctul de vedere. Cel puțin cursurile de reciclare ar trebui să se ocupe și de dicție, de retorică, de proprietatea termenilor, de gramatică. Gîndirea noastră nu se îmbogățește, ci dimpotrivă, dacă înlocuim pe „lucrătoare" cu „lucrativă", pe „forțat" cu „fortuit", pe „special" cu „specios", sau dacă derivăm, în răspărul spiritului limbii noastre, verbe din substantive, ca „atenționăm", „concluzionăm" etc. Îngrijindu-ne vorbirea, vom ajunge și la o gîndire mai îngrijită.

Este adevărat că din punct de vedere antropogenetic vorbirea este primordială și gîndirea este secundă, dar, din punct de vedere antropologic, vorbirea este doar mijloc, scopul fiind gîndirea. Vorbirea nu generează gîndire din propria ei substanță, ci prin transformarea practicii și afectivității în idei. Vorbirea mijlocește saltul de la acțiune la rațiune, sporind continuu eficacitatea intervenției oamenilor în mersul lucrurilor. Înainte de vorbire nu poate exista decît adaptare la realitate ; munca, adică transformarea realității, nu se poate desfășura decît călăuzită de idei formate în și prin vorbire. Vorbirea trebuie mereu educată pentru ca gîndirea să se poată adecva din ce în ce mai mult procesului contradictoriu al realității.

În fața contradicției dintre mișcare și stabilitate, gîndirea a apăsat, în decursul istoriei, cînd pe una, cînd pe cealaltă și foarte rar le-a cuprins pe amîndouă. Epocile *romantice*, cînd vechile forme începeau să împiedice dezvoltarea, au fost *istoriste*, iar epocile *clasice*, cînd formele constituite mai erau încă viabile, au fost *universaliste*. Teoriile dialectice s-au ivit, numai în anumite momente, din confruntarea unor teorii unilaterale : fenomenismul

[1] Georges Mounin, *Clefs pour la sémantique*, Paris, Seghers, 1972, p. 192.

împotriva esenţialismului, empirismul împotriva raţionalismului, scepticismul împotriva dogmatismului, istorismul împotriva anistorismului. Dialectica luptei dintre teorii opuse este spontană, în vreme ce o teorie dialectică a unităţilor contradictorii presupune o elaborare superioară.

Era de aşteptat ca relativismul în care a eşuat istorismul la sfîrşitul veacului trecut să provoace şi o reacţie anistoristă. Aşa a apărut *structuralismul,* care proclamă supremaţia sistemului asupra elementelor, a raporturilor constante asupra suporturilor variabile. Istoria se reduce astfel la variabilitatea fără însemnătate a „relatelor", iar schimbarea relaţiilor la mutaţii miraculoase, care pot fi mai degrabă descrise decît explicate. Dacă „istoria naturală nu este nimic altceva decît numirea vizibilului" [1], atunci timpul „nu trebuie căutat în exterior, în istoric, ci în ordonarea cuvintelor, în interiorul discursului" [2].

Anistorismul este profesat, astăzi, mai ales de pozitivismul logic şi de teologie. Ca cea mai recentă fază a pozitivismului, structuralismul iese din timp, prin exacerbarea raporturilor în dauna suporturilor. Cine vede numai propoziţia *a R b* atît în afirmaţia: „Soarele se învîrteşte în jurul pămîntului", cît şi în afirmaţia: „Pămîntul se învîrteşte în jurul soarelui", a ieşit din timp şi a anulat istoria care a înaintat de la Ptolomeu la Copernic. Nici în concepţia lui Lucian Blaga nu poate fi vorba de vreun progres istoric, de vreme ce „Marele Anonim", pentru a-şi conserva centralismul existenţial, ţine toate culturile la aceeaşi distanţă de „Mister", cu ajutorul cenzurii sale transcendente. În filozofia lui Blaga, „istoria umană apare ca un «compromis», ca un compromis între aspiraţia secretă a omului de a se substitui Marelui Anonim şi între măsurile de apărare luate de Marele Anonim în vederea salvării centralismului existenţial" [3]. În ambele cazuri, istoria e o iluzie.

Produs al unui moment istoric în care viitorul dorit începe să semene din ce în ce mai mult cu trecutul re-

---

[1] Michel Foucault, *Les mots et les choses*, Paris, Gallimard, 1966, p. 144.
[2] *Idem*, p. 105.
[3] Lucian Blaga, *Fiinţa istorică*, Ed. Dacia, Cluj, 1977, p. 244.

Scanned with CamScanner

gretat, anistorismul privește istoria ca pe un prezent permanent, fără discontinuități calitative. Se estompează, astfel, uriașul salt calitativ de la evoluția materială a naturii la istoria spirituală a culturii. Rămîne în umbra abordării „sistemice" opoziția dintre entropia crescîndă a naturii și forța contraentropică a culturii, dintre selecția naturală și ierarhia valorilor, dintre necesitatea relației *cauză-efect* și libertatea relației *scop-mijloace,* dintre turmă ca *finalitate* a indivizilor și societate ca *mijloc* al personalităților. Fiind scopul suprem al existenței sociale, omul nu trebuie să fie niciodată numai mijloc. Nici chiar în „cazurile limită" — războaie de apărare, lupta de eliberare, revoluții —, cînd scopul ajunge să coincidă cu mijlocul, cînd omul trebuie să se sacrifice pentru a rămîne om. Inventarea mijloacelor de producție și de comunicare îngăduie formarea persoanei umane, singura capabilă să dea mai mult decît primește — *plus-producție* și *plus-cunoaștere* — și deci singura în stare să dea un sens mișcării universale. Anistorismul ruinează însăși ideea de om. Nu scria același M. Foucault că „omul este o invenție căreia arheologia gîndirii noastre îi arată lesne data recentă. Și poate sfîrșitul apropiat"[1]? Conștienți că limbajul este „păcatul originar" al culturii, semioticienii structuraliști susțin că nu vorbirea este principalul instrument al omului, ci, dimpotrivă, omul este principalul instrument al vorbirii, că omul este mai mult *locuitor* al limbajului decît *utilizator* al lui. Dispare, astfel, deosebirea esențială dintre om și celelalte ființe : *creativitatea,* prin care a suit de la piatra necioplită la navele cosmice.

Tot anistoristă este și identificarea unei metafore euristice, în care ideea este în curs de formare, cu o metaforă estetică, în care ideea este formată, diferențiată și relativ autonomă. Indistincția dintre implicit și explicit îngăduie iluzia „descoperirii" în trecut a unor idei care nu au putut fi elaborate decît mult mai tîrziu. Există o deosebire considerabilă între a spune : „Coborîm și nu coborîm în aceleași ape curgătoare, sîntem și nu sîntem" și a spune : „Lumea este o unitate contradictorie dintre

---

[1] Michel Foucault, *op. cit.*, p. 398.

dezvoltare și stabilitate". Au fost necesare îndelungate eforturi de abstractizare și generalizare pînă cînd gîndirea a reușit să parcurgă distanța dintre Heraclit și Hegel. La fel de anistoristă este și încercarea de a descoperi ideile lui Saussure în gramatica lui Panini. În vreme ce Panini nu a depășit o metalimbă, tot *naturală*, elaborată ca morală a vorbirii sacre, Saussure a inaugurat construirea unui *metalimbaj*, strict logic, capabil să scoată la iveală structurile de adîncime ale vorbirii în general.

Remușcările Europei occidentale față de popoarele pe care le-a asuprit tind, de la o vreme, să șteargă nu numai falsa ierarhie etnică, stabilită de colonialism, prin exploatare economică și prin asuprire politică, ci și reala diferență dintre culturile înaintate și cele rămase vremelnic mai în urmă. Cred că nu slujește nimănui anacronismul pe care îl comite Roger Garaudy, cînd compară mecanicismul european cu filozofia antică chineză. „Filozofia chineză — scrie el — este un materialism organic radical opus materialismului mecanicist al gîndirii occidentale. Fiecare fenomen este legat de toate celelalte. Pentru a da un exemplu de fecunditatea științifică și tehnică a acestui model organic reamintim numai că privilegiind teoriile cîmpului continuu în dauna teoriilor mecaniciste ale atomului și vidului, în loc să fie stingheriți de fastidioasele discuții asupra imposibilității «acțiunii la distanță», savanții chinezi au descoperit primii busola și teoria mareelor, deoarece nu era pentru ei un «scandal logic» faptul că un ac magnetizat indică polul sau că luna exercită asupra oceanului atracția ei, toate ființele aparținînd unui «cîmp unic»." [1] Anistorismul îl împiedică pe Garaudy să mai vadă deosebirea calitativă dintre o idee *sincretică*, globală, nediferențiată, a „cîmpului unic" și o idee *sintetică*, analizabilă, a „cîmpului electro-magnetic și gravitațional". Prima este posibilă înainte de mecanicism, cealaltă este posibilă doar prin depășirea mecanicismului. La auto-tele-mecanizare nu se poate ajunge numai pe baza ideii de „Tot". Este adevărat că savanții chinezi și japonezi și-au *însușit* mai ușor decît europenii

---

[1] Roger Garaudy, *Pour un dialogue des civilisations*, Paris, Denoël, 1977, p. 90.

Scanned with CamScanner

științele erei electronice, deoarece n-au fost frînați de cîteva veacuri de mecanicism, dar electronica este o *creație* a culturii europene. Este firească respingerea oricărui dispreț europocentrist față de culturile extraeuropene, dar nu este deloc firească ignorarea istoriei pe care a străbătut-o gîndirea omenească de la o idee adolescentă la una matură. Nu este același lucru să crezi în mitul lui Cronos și să explici ireversibilitatea timpului. Cititorii de acum trei mii de ani ai Bibliei nu puteau să înțeleagă nostalgia paradisului pierdut ca regret al erei preumane, în care nu se ivise încă tensiunea valorilor antagonice de bine și rău, drept și nedrept, adevăr și eroare, frumos și urît... Sincronia unor etape succesive ale dezvoltării spirituale nu anulează nici ea istoria, ci îi accentuează complexitatea. „Gîndirea sălbatică" și „gîndirea civilizată" nu sînt două tipuri anistorice ale mentalității umane dintotdeauna, ci două faze istorice ale cugetării, dar care, datorită dezvoltării inegale a culturilor și a oamenilor, conviețuiesc o vreme mai mult sau mai puțin îndelungată. Greu se poate contesta progresul pe care îl săvîrșește mintea omenească înaintînd de la gîndirea iconică la cea conceptuală. Dealtfel, nici contestarea faptului că generalizarea constituie un progres nu justifică anistorismul. Chiar regresul de la o gîndire precumpănitor sensibilă la una preponderent rațională este tot un proces istoric. Însă puțini mai pot nega, astăzi, superioritatea cognitivă a unui concept față de o percepție : conceptul reflectă proprietățile esențiale ale unui gen de lucruri, iar percepția oglindește însușirile individuale ale unui grup de lucruri. Deseori conceptele corectează percepțiile : percepția este încă ptolomeică, în timp ce conceptul este deja copernician. O constatare comunică mai puțină informație decît un proverb. Proverbele nu sînt rămășițe ale unor filozofii uitate, după cum cred unii folcloriști, ci, dimpotrivă, începuturi ale unor filozofii încă neelaborate. Există o deosebire calitativă între un discurs a cărui conotație acompaniază o denotație de maximă generalitate și o vorbire a cărei conotație întovărășește o denotație pe primele trepte de generalizare. Diavolul nu are aceeași înfățișare și nu se comportă la fel în toate poveștile, legendele și miturile lumii ; pînă la conceptul de „Rău", în general,

Scanned with CamScanner

a trecut multă vreme. Informația pe care o vehiculează un discurs filozofic este calitativ superioară informației pe care o transmite vorbirea obișnuită. Informația nu se măsoară numai cantitativ : a alege între pace și război este cu totul altceva decît a alege o cravată dintr-o mie, deși în primul caz avem de-a face cu mai puțini „biți"...

Repovestirea, astăzi, a unui mit străvechi, după 2700 de ani de cultură alfabetică, dobîndește o informație considerabil mai mare decît aceea pe care a avut-o la origine. După inventarea ciberneticii, cele șase zile ale „Facerii" apar ca tot atîtea victorii ale antientropiei divine asupra entropiei de dinainte de creație. Dar de aici nu se poate deduce că ideea din primele propoziții ale Vechiului Testament este „protocronică" față de ideea lui Norbert Wiener și nici că *Sburătorul* lui Heliade este protocron față de poezia psihanalitică.[1] Avem de-a face cu protocronie numai atunci cînd o idee are întîietate față de o idee cu *aceeași* denotație exprimată mai tîrziu, dar nicidecum cînd este vorba de o idee adolescentă față de una matură. Prin „aceeași idee" trebuie să se înțeleagă aceeași treaptă de dezvoltare a unei idei. Nimeni nu mai poate contesta că scrierile lui Urmuz sînt protocrone în istoria suprarealismului. O idee implicită nu este protocronă față de aceeași idee explicită, ci doar anterioară. Cele două faze ale aceleiași idei nu sînt pur și simplu aceeași idee. Este deosebirea dintre identitatea unor stadii și identitatea unui *proces*.

Din nou, ignorarea timpului, istoriei, dezvoltării. În primul caz, denotația se află la începutul abstractizării și generalizării, iar conotația cristalizează o atitudine emoțională față de împrejurări particulare, în vreme ce, în cazul al doilea, denotația e categorială și conotația se referă la ceea ce este general în lume. Dealtminteri, două propoziții diferite nu pot să exprime exact aceeași idee ; deci orice protocronie nu poate fi decît aproximativă.

Că mișcarea gîndirii continuă să se înalțe de la mai puțin general la mai general apare limpede și astăzi cînd căutăm un termen care poate să exprime genul proxim al unor specii cunoscute. N-avem încă un termen potrivit

---

[1] Edgar Papu, *Din clasicii noștri*, Ed. Eminescu, 1977, p. 61.

Scanned with CamScanner

pentru diversele manifestări „semiotice" : indiciu, semnal, simbol, semn ; nici pentru diversele grupări animale : turmă, haită, herghelie, stol, stup etc. ; nici pentru diversele științe ale limbii : lingvistică, stilistică, retorică, poetică...

Dacă prin abstractizare și generalizare cultura europeană a evoluat spre știință și tehnică, culturile extraeuropene, rămase preponderent perceptuale și emoționale, au ajuns la o înțelepciune mereu mai rafinată. Cultura europeană a excelat în stăpînirea naturii, celelalte au învățat autostăpînirea. Culturii mondiale a viitorului îi revine misiunea să realizeze echilibrul dintre creșterea puterii asupra lumii și dezvoltarea înțelepciunii. Electronica europeană folosită cu înțelepciunea celorlalte culturi este o „utopie" realizabilă. Catastrofal ar fi numai dacă Europa s-ar întoarce la natură, iar extraeuropenii s-ar lăsa contaminați de un tehnicism care scapă din ce în ce mai mult de sub controlul moral al oamenilor.

Să nu se uite că nu numai cultura europeană a devenit mai conștientă de ea însăși după ce a intrat în contact cu celelalte culturi, dar și celelalte culturi s-au înțeles mai bine după întîlnirea lor cu Europa.

Probabil că sanscritologii europeni au făcut pentru formarea conștiinței de sine a culturii indiene cam tot atîta cît pot să facă înțelepții Indiei pentru restabilirea echilibrului dintre tehnică și morală în Europa. Oricum, într-un anumit moment al istoriei, nu toate culturile se află la aceeași distanță de ignoranță, în toate domeniile.

După ce, timp de veacuri, vorbirea a fost uitată în umbra gîndirii, de cîtăva vreme, gîndirea începe să fie părăsită în urma vorbirii. De cînd s-a înțeles că vorba nu este numai îmbrăcămintea ideii, ci chiar trupul ei, mereu mai mulți teoreticieni ai limbajului trec în extrema opusă, susținînd că gîndirea nu e nimic altceva decît modul de întrebuințare a unui sistem de semne. După părerea lor, limba nu este decît un sistem de semne, cu o funcție exclusiv organizatorică și care nu ne poate spune nimic despre ceea ce s-ar afla dincolo sau dincoace de limitele ei.

Scanned with CamScanner

Despre stările psihice de dincoace de vorbire și despre lumea lucrurilor de dincolo de ea ar trebui să se tacă.

Problemele filozofice n-ar fi altceva decît „încurcăturile" în care intră omul ori de cîte ori încearcă să depășească limitele limbajului. Din filozofie nu mai rămîne altceva decît o „sintaxă logică a limbajului". Cuvintele încetează să mai fie „cunoștințe despre..." și rămîn doar „instrumente pentru...". Limbajul este, astfel, redus la unul din modurile posibile de organizare a experienței umane, iar gîndirea, la unul din actele psihice care însoțesc folosirea unui sistem de semne. Teoria structuralistă asupra limbii susține că nu realitatea, ci relațiile și raporturile de opoziție cu celelalte semne sînt acelea care definesc și delimitează un semn în interiorul sistemului unei limbi. S-a ajuns, astfel, la concluzia că sensul unui cuvînt rezidă în felul în care este folosit, că semnificația se ivește din interacțiunea dintre semnele unui sistem, că ideea nu poate să apară decît în intervalul dintre cuvinte, că în interiorul unui sistem de semne numai diferențele sînt semnificate, că obiectul semnificației se află înlăuntrul sistemului, nu în afara lui. Este evident că se încearcă stabilirea trăsăturilor distinctive ale „sememelor" după modelul trăsăturilor distinctive ale fonemelor.

Gîndurile, ideile, sensurile, semnificațiile nu pot avea o altă valoare decît aceea pe care le-o dă sistemul din care fac parte. Ca și fonemele, semnificațiile nu pot avea decît o valoare relativă, opozitivă și negativă : roșul semaforului înseamnă că nu e nici verde, nici galben și are o cu totul altă semnificație decît roșul tricolorului sau roșul vipuștii pe care o poartă generalii.

Dar dacă este adevărat că gîndirea este *produsă* de vorbire, nu este neapărat adevărat că gîndirea poate fi *redusă* la vorbire. Este mult mai probabil că vorbirea produce gîndirea pentru a *reproduce* ceea ce este inaccesibil simțirii : esența, cauza, viitorul. De îndată ce a fost produsă, gîndirea începe să dobîndească o autonomie relativă, dar crescîndă, față de vorbirea care a produs-o, căpătînd, treptat, însușiri și legi de dezvoltare proprii. Vorbirea însăși determină independența relativă a gîndirii față de sursa ei lingvistică. Fără vorbire nu pot exista

Scanned with CamScanner

nici principalele proprietăţi ale gîndirii : negativitatea, interogativitatea, creativitatea şi conştiinţa.

Capacitatea vorbirii de a înlocui un lucru cu un semnificant şi de a se îndepărta, astfel, de fenomen, de efect, de prezent, îngăduie saltul de la *perceput* la *conceput* şi trecerea de la acceptarea situaţiei la refuzul ei. *Negativitatea* gîndirii nu înseamnă anihilare, ci depăşire. Omul se opune naturii nu pentru a o desfiinţa, ci pentru a o cultiva. Fiind singura fiinţă în stare să spună : „Nu !", omul este singura fiinţă capabilă să se împotrivească propriilor sale limite şi să încerce mereu să le depăşească. Prin săvîrşirea trecerii de la trăit la gîndit, vorbirea permite omului nu numai să răspundă la chemări, îndemnuri şi porunci, dar să şi întrebe. În vreme ce o propoziţie interogativă are şi subiect şi predicat, întrebarea, ca gînd, este un subiect în căutarea unui predicat. Energia metaforică, abstractizantă şi generalizantă, a semnificantului verbal permite gîndirii să transforme întrebarea în problemă şi să deschidă calea ipotezelor. Spre deosebire de teză, ipoteza este o explicaţie grevată încă de îndoială. Numai confruntarea experimentală cu realitatea poate transforma o ipoteză într-o explicaţie.

Dacă răspunsul este o propoziţie care satisface o întrebare, explicaţia este o frază care satisface o ipoteză. *Interogativitatea* gîndirii marchează încă un pas înainte pe calea eliberării inteligenţei umane de sub impactul imediat al mediului înconjurător. Întrebarea este o achiziţie mai recentă a vorbirii decît răspunsurile. Mult mai tîrziu au ajuns oamenii la capacitatea de a elabora ipoteze.

Dar gîndirea umană este în stare nu numai să elaboreze ipoteze, ci şi să construiască teorii din ce în ce mai cuprinzătoare. *Creativitatea* gîndirii îşi are izvorul tot într-o proprietate esenţială a vorbirii : *comutativitatea*, libertatea vorbitorului de a articula fonemele şi monemele limbii în diverse moduri. Prin comutativitatea vorbirii, oamenii pot construi o varietate nesfîrşită de discursuri.

A construi o teorie înseamnă a articula din unităţile discrete ale limbii, prin selecţie şi compoziţie, un nou discurs despre lume. Cîtă vreme oamenii n-au fost în stare decît de *comutare monemică* şi de scriere iconogra-

Scanned with CamScanner

fică, ideile n-au putut depăși faza mito-magică ; teoriile au devenit posibile după ce oamenii au ajuns să descopere *comutarea fonemică* și să inventeze scrierea alfabetică. Superioritatea comutării fonemice față de cea monemică pentru dezvoltarea gîndirii reiese și din faptul că, într-un anume fel de afazie, se pierde mai întîi prima și apoi cealaltă. „Cuvîntul — scrie Roman Jakobson — este cel mai mic fenomen lingvistic pentru un subiect lovit de un fel de afazie care se numește afazie atactică. Acest bolnav conservă lexicul său obișnuit și este încă în stare să-l emită impecabil, dar dincolo de aceste cuvinte care îi sînt familiare nu mai este capabil să folosească aceleași foneme și aceleași silabe din care constă reziduul său lexical.“ [1] Cu alte vorbe, el mai poate să spună „rac“ sau „tac“, dar nu mai poate să alcătuiască singur, din aceleași foneme, cuvintele ca „arc“ sau „car“ sau „cat“, sau „act“. Putința oamenilor de a construi unități semnificative din ce în ce mai întinse — moneme, sintagme, discursuri —, dintr-un număr finit și restrîns de unități lipsite de semnificație, generează și întreține creativitatea gîndirii. Prin comutare fonemică, vorbirea dobîndește o autonomie maximă, atît față de comunicare, cît și față de realitate, îngăduind gîndirii să elaboreze metalimbaje capabile să dezvăluie ceea ce este universal în vorbire, gîndire și realitate. Comutarea monemică este încă prea legată de concret ca să poată permite gîndirii înălțarea pînă la reflexivitatea metalimbajului. Tocmai libertatea vorbitorului de a restructura formulele curente, de a răsturna platitudinile duce la apariția paradoxului. Paradoxul autentic nu este o abatere nici de la gramatical, nici de la rațional, ci de la banal. Cu cît o idee este mai nouă, cu atît durează mai mult pînă ce devine, la rîndul ei, o banalitate. Dar cea mai înaltă formă de manifestare a independenței relative pe care a cucerit-o gîndirea față de vorbire este, fără îndoială, *conștiința*. Omul este singura ființă capabilă să devină conștientă de ea însăși, conștientă de puterile și limitele ei, de posibilitățile pe care le are de a se propune ca scop suprem al

[1] Roman Jakobson, *Six leçons sur le son et le sens*, Paris, Editions de Minuit, 1976, p. 67.

existenței. Într-un fel sau altul, toate ființele comunică între ele, dar numai omul a izbutit să-și cunoască mijloacele de comunicare și deci să le poată îmbunătăți. Conștiința nu este decît rezultatul la care ajunge gîndirea cînd reușește să se gîndească pe sine însăși. Numai că gîndire despre gîndire nu poate exista fără vorbire despre vorbire. Nici o metateorie nu este posibilă fără o metalimbă. Posibilitatea vorbirii de a vorbi despre ea însăși permite gîndirii să se aplece asupra ei însăși și să genereze, astfel, conștiința. „Mai precis — scrie Trân Duc Thao — conștiința este *limbajul pe care subiectul și-l adresează lui însuși*, în general sub forma schițată a «limbajului interior».“ [1] „Dealtfel — continuă el — cînd gîndim, simțim acțiunea organelor vocale și a mîinii. Subiectul are conștiința a ceea ce gîndește grație percepției interioare, pornind de la kinestezii și asociații audiovizuale, a mișcării schițate a gesturilor și a vocii.“ [2] Știința dă omului putere, dar conștiința contracarează tendința puterii de a transforma mijloacele în scopuri.

O comunitate lingvistică devine conștientă de limba pe care o vorbește întocmindu-i gramatica. Însă gramatica este „morala“ vorbirii și a scrierii, nu și a gîndirii. „Morala gîndirii“ este logica. „Mătușa logaritmului a băut o uvertură“ nu se abate de la gramatică, ci de la logică. În vreme ce fiecare limbă își are gramatica ei proprie, logica este aproximativ aceeași în toate limbile. Posibilitatea traducerii dintr-o limbă într-alta dovedește, pe de o parte, autonomia relativă a gîndirii față de vorbire, iar pe de alta, faptul că ceea ce este identic în diferitele limbi nu poate fi decît logica. Contestînd orice autonomie a gîndirii față de vorbire, unii teoreticieni ai limbajului neagă posibilitatea unei logici universale. „Faptul că limba este un ansamblu ordonat, că ea dezvăluie un plan, incită — crede Emile Benveniste — la căutarea în sistemul formal al limbii a decalcului unei «logici» care ar fi inerentă spiritului, deci exterioară și anterioară limbii.

---

[1] Trân Duc Thao, *Recherches sur l'origine du langage et de la conscience*, Ed. Sociales, 1977, p. 34.
[2] *Ibidem.*

Scanned with CamScanner

De fapt, nu se construiesc, astfel, decît naivități sau tautologii." [1]

Chiar dacă vorbirea n-a fost făurită pentru a produce gîndire, totuși gîndirea a început să se formeze de îndată ce semnificantul verbal, prin energia lui metaforică, a permis semnificației să devină mereu mai abstractă și mai generală, reflectînd esențe și cauze din ce în ce mai adînci. Autonomia relativă a gîndirii față de vorbire își are izvorul în energia metaforică a semnificantului verbal care permite abstractizarea și generalizarea, și deci inducția și deducția ; rolul termenului mediu în modurile și figurile silogismului este mai mult logic decît gramatical. Că raportul dintre vorbire și gîndire nu seamănă deloc cu relația dintre cele două pagini ale aceleiași foi o dovedește și existența polisemiei, sinonimiei, omonimiei, paronomasiei etc. Însă principala dovadă a autonomiei gîndirii față de vorbire o constituie, totuși, istoria cunoașterii. Făurită în primul rînd pentru a asigura colaborarea oamenilor în lupta lor cu natura, vorbirea a devenit treptat principalul instrument al gîndirii și al cunoașterii. Faptul că oamenii nu pot gîndi lumea decît prin intermediul unei anumite limbi determină *relativitatea* cunoașterii, dar nu anulează *obiectivitatea* ei. Nu putem cunoaște din realitate decît ceea ce ne permite limba pe care o vorbim, dar ceea ce cunoaștem există independent de noi, de vreme ce reușim să învingem boli și să zburăm în cosmos.

Sistemul de relații dintre unitățile distinctive și semnificative ale unei limbi nu este arbitrar, ci este determinat, prin intermediul practicii sociale, de sistemul de relații dintre lucrurile și evenimentele realității. Sistemul unei limbi nu împiedică, ci mediază izomorfismul dintre adevăr și realitate. Cu cît semnul lingvistic este mai extins (de la moneme la cuvinte, propoziții, fraze, discurs), cu atît probabilitatea izomorfismului dintre sistemul ideilor și sistemul lucrurilor este mai mare. Cuvintele, ca atare, depind mai mult de celelalte cuvinte ale limbii decît de realitate, în vreme ce propozițiile depind în mult

[1] Emile Benveniste, *Problèmes de linguistique générale*, Paris, Gallimard, 1966, p. 73.

Scanned with CamScanner

mai mare măsură și de realitate. Spre deosebire de propozițiile unei limbi, care pot fi corecte sau incorecte, judecățile gîndirii sînt adevărate sau false. În vreme ce gramatica nu cunoaște grade de corectitudine, gnoseologia ierarhizează adevărurile după gradul lor de generalitate. Există o distanță considerabilă între o constatare și o concepție. Superioritatea cognitivă a adevărurilor de mai mare generalitate apare și cu prilejul unui anumit tip de afazie în care pacientul nu mai poate spune „gară", ci „unde îl așteaptă pe unchiul Gheorghe cînd vine de la Galați", iar cînd i se arată litera de tipar „B" o „citește" *sobă*. Pierderea „atitudinii categoriale" (A. Gelb și K. Goldstein) îl întoarce la sintagme empirice și scriere iconografică.

Mai presus de orice, omul este o ființă creatoare de semnificații. Față de vorbire, gîndirea este *secundă*, deoarece este produsul ei, dar nu *secundară*, deoarece este superioară ei, așa cum este spiritul față de materia care l-a născut. Dintre toate viețuitoarele, numai omul este gata să moară pentru o idee. Dar este și mai bine ca ideile să moară pentru oameni, și nu oamenii pentru idei. Cînd o idee nu mai slujește oamenilor, trebuie sacrificată ideea, nu oamenii. Și deoarece „sacrificarea" unei idei nu înseamnă altceva decît înlocuirea ei cu o altă idee, capacitatea de a crea idei rămîne puterea cea mai omenească a omului.

Scanned with CamScanner

BIBLIOGRAFIE SELECTIVĂ

(în limba română)

AUTORI ROMÂNI :

Lazăr Şăineanu : *Raporturile dintre gramatică şi logică*, Editura Socec, 1891.

Iorgu Iordan :
1. *Stilistica limbii române*, ediţie definitivă, Editura Ştiinţifică, 1975, 406 p.
2. *Lingvistica romanică*, Editura Academiei, 1962, 439 p.
3. *Limba „eroilor" lui I. L. Caragiale*, Soc. de ştiinţe istorice şi filologice, 1957, ed. a II-a, 48 p.

Al. Graur :
1. *Studii de lingvistică generală*, Editura Academiei, 1955, 187 p.
2. *Lingvistica pe înţelesul tuturor*, Editura Enciclopedică Română, 1972, 186 p.
3. *Scurtă istorie a lingvisticii*, împreună cu Lucia Wald, Editura Ştiinţifică, 1965, 182 p.

Al. Rosetti : *Filosofia cuvîntului*, E.F.R., 1946, 101 p.

Tudor Vianu : *Arta prozatorilor români*, Editura Contimporană, 1941, 449 p.

Ion Coteanu :
1. *Stilistica funcţională a limbii române*, Editura Academiei, 1973, 204 p.
2. *Româna literară şi problemele ei principale*, Editura Ştiinţifică, 1961, 94 p.

* * * *Elemente de lingvistică structurală*, Editura Ştiinţifică, 1967, 309 p.

Scanned with CamScanner

Emanuel Vasiliu : 1. *Elemente de teorie semantică, a limbilor naturale*, Editura Academiei, 1970, 293 p.
2. *Sintaxa transformațională a limbii române*, împreună cu Sanda Golopenția-Eretescu, Editura Academiei, 1969, 329 p.

Sanda Golopenția-Eretescu : *Limbă, simbol, realitate*, S.C.L., 1970, nr. 3.

Solomon Marcus : *Poetica matematică*, Editura Academiei, 1970, 400 p.

Lucia Wald : *Sisteme de comunicare umană*, Editura Științifică, 1973, 215 p.

Vasile Florescu : *Retorica și Neoretorica*, Editura Academiei, 1973, 266 p.

Maria Manoliu-Manea : *Structuralismul lingvistic*, Editura Didactică și Pedagogică, 1973, 286 p.

Gh. Bulgăr : *Studii de stilistică și limbă literară*, Editura Didactică și Pedagogică, 1971, 296 p.

Paul Miclău : *Semiotica lingvistică*, Edit. Facla, 1977, 310 p.

Sergiu Al.-George : *Limbă și gîndire în cultura indiană*, Editura Științifică și Enciclopedică, 1976, 188 p.

Andrei Pleșu : [1] *Pitoresc și melancolie*, Editura Univers, 1980. 256 p.
[2] *Călătorie în lumea formelor*, Editura Minerva, 1974, 245 p.

Henri Wald : 1. *Realitate și limbaj*, Editura Academiei, 1968, 181 p.
2. *Homo significans*, Editura Enciclopedică, 1970, 176 p.
3. *Limbaj și valoare*, Editura Enciclopedică, 1973, 227 p.

AUTORI STRAINI :

André Martinet : *Elemente de lingvistică generală*, Editura Științifică, 1970.

Scanned with CamScanner

Louis Hjelmslev : *Preliminarii la o teorie a limbii*, litografiat, 1967, 293 p., C.C.F.D.

Noam Chomsky : *Aspecte ale teoriei sintaxei*, litografiat, 1969, 286 p., C.C.F.D.

Jean Piaget : *Psihologia inteligenței*, Editura Științifică, 1965, 215 p.

Pius Servien : *Estetica*, Editura Științifică și Enciclopedică, 1975, 247 p.

Adam Schaff : *Introducere în semantică*, Editura Științifică, 1966, 384 p.

Marshall McLuhan : *Galaxia Gutenberg*, Editura Politică, 1975, 453 p.

René Berger : *Artă și comunicare*, Editura Meridiane, 1976, 162 p.

Corrado Maltese : *Mesaj și obiect artistic*, Editura Meridiane, 1976, 174 p.

Pièrre Fontanier : *Figurile limbajului*, Editura Univers, 1977, 526 p.

L. S. Vîgotski : *Opere psihologice alese*, Editura Didactică și Pedagogică, 1972, vol. I și II.

Umberto Eco : *Tratat de Semiotică Generală*, Edit. Științifică și Enciclopedică, 1982, 447 p.

Scanned with CamScanner

CUPRINS

Introducere 9

Capitolul I. Comunicarea lingvistică și formarea ideilor . 37

1. Dialogul 39
2. Scrisul 44
3. Numărul 51
4. Vorbirea și logica 55

Capitolul II. Istoria vorbirii, istoria cunoașterii . . . 62

1. Energia cognitivă a vorbirii 67
2. General și Universal în limbă 82
3. Gramatical, logic, epistemic 89
4. Ireductibilitatea gîndirii la vorbire 100

Capitolul III. Creativitatea vorbirii 120

1. Al doilea salt 122
2. Esența dialectică a limbajului 127
3. Arhetipurile 134
4. Cuvînt și imagine 140
5. Text și spectacol 147
6. Limbaj și religie 160
7. Ficțiunea 166
8. Talentul 172

Capitolul IV. Complexitatea semnificării 187

1. „Conținutul de conștiință“ 187
2. Metaforă și mit 191
3. Denotația și conotația 199
4. Semnificația rîsului 206

Scanned with CamScanner

5. Comunicare și accesibilitate 214
6. Primejdia tăcerii 219

Capitolul V. Limbajul și celelalte mijloace de comunicare 226

1. Poezia 227
2. Muzica 230
3. Arta plastică 233
4. Televiziunea 236
5. Cinematograful 238
6. Teatrul 239

Capitolul VI. Dialectica semnului lingvistic 244

1. Înțelesul 244
2. Retroactivitatea semnificației 249
3. Cîmpul semiotic 253
4. Stilul 259
5. Semnificație, adevăr, informație 263

Capitolul VII. Evoluția semnificațiilor 270

1. Știință și conștiință 273
2. Puterea semnificației 277
3. Romantism și clasicism 281

Încheiere. Vorbirea și educarea gîndirii 285

Bibliografie selectivă (în limba română) 303

Scanned with CamScanner

De acelaşi autor:

— *Rolul limbajului în formarea şi dezvoltarea ideilor*, Edit. Acad. 1957.

— *Filozofia deznădejdii*, Edit. Ştiinţifică, 1957.

— *Introducere în logica dialectică*, Edit. Acad. 1959. (în limba engleză : B. R. Grüner, Verlag, Amsterdam, 1975.

— *Structura logică a gîndirii*, Edit. Ştiinţifică, 1962.

— *Elemente de epistemologie generală*, Edit. Ştiinţifică, 1967.

— *Realitate şi limbaj*. Edit. Acad. 1968.

— *Homo significans*, Edit. Enciclopedică, 1970.

— *Limbaj şi valoare*, Edit. Enciclopedică, 1973.

— *Puterea vorbirii*, Edit. Ştiinţifică şi Enciclopedică, 1981

— *Ideea vine vorbind*, Edit. Cartea Românească, 1983

Scanned with CamScanner

IDEEA VINE VORBIND

Din clipa în care au început să vorbească, oamenii au început și să gîndească. Limbajul este mijloc de comunicare, dar nu orice mijloc de comunicare e limbaj, ci numai vorbirea, singurul mijloc prin care și în care se pot forma idei. Numai vorbirea poate să spună ceva despre ce este inaccesibil simțurilor și despre ce nu putem avea decît o idee mai mult sau mai puțin clară: esența, universalul, viitorul lucrurilor. Chiar nerostită, vorbirea nu devine tăcere, ci continuă să participe, prin energia ei metaforică, la formarea și dezvoltarea ideilor. Ideea vine vorbind.

Scanned with CamScanner